

Grey Scale #13

A 1 2 3 4 5 6 M 8 9 10 11 12 13 14 15 B 17 18 19

Miroslav Krč
Jan Šelešovský
Ladislav Ivánek

57344

Ekonomiczne aspekty
rozwoju produkcji zbrojeniowej
Czechosłowacji i Republiki Czeskiej
w latach 1918–2000

AKADEMIA OBRONY NARODOWEJ

AKADEMIA OBRONY NARODOWEJ
WYDZIAŁ STRATEGICZNO-OBRONNY

Miroslav Krč
Jan Šelešovský
Ladislav Ivánek

**Ekonomiczne aspekty
rozwoju produkcji zbrojeniowej
Czechosłowacji i Republiki Czeskiej
w latach 1918–2000**

Warszawa 2004

Tłumaczenie z języka czeskiego: ppłk dr Zbigniew Mazurek

Redakcja naukowa: płk dr hab. Zenon Stachowiak

Projekt okładki: Dariusz Łysio

Redaktor: Teresa Piątek

Redaktor techniczny: Beata Klarowska

Korekta: Małgorzata Sęktas

ISBN 83-89423-56-1

Sygn. AON 5640/04

Skład, druk i oprawa: Akademia Obrony Narodowej – Wydział Wydawniczy
00-910 Warszawa, al. gen. A. Chruściela 103, tel. 681-40-55, tel./faks 681-37-52
Zam. nr 1266/2003

Spis treści

PRZEDMOWA	5
WSTĘP	7
1. EKONOMICZNE ASPEKTY UCZESTNICTWA CZECHOSŁOWACJI W UKŁADZIE WARSZAWSKIM I RWPG (Jan ŠELEŠOVSKÝ)	8
1.1. Polityczno-wojskowe i wojskowo-ekonomiczne przyczyny oraz skutki deformacji czechosłowackiej gospodarki	8
1.2. Koalicyjne ramy – powstanie i działalność RWPG i Układu Warszawskiego	14
1.3. System kierowania a ramy instytucjonalne rozwoju czechosłowackiego przemysłu zbrojeniowego i ekonomicznego zabezpieczenia obrony	23
2. PRODUKCJA ZBROJENIOWA CZECHOSŁOWACJI W LATACH 1950–1990 (Miroslav KRČ)	30
2.1. Ewolucja czechosłowackiego przemysłu zbrojeniowego	30
2.1.1. Produkcja zbrojeniowa Republiki Czechosłowackiej w latach 1918–1939	31
2.1.2. Produkcja zbrojeniowa w latach 1948–1989	39
2.2. Wpływ produkcji zbrojeniowej na rozwój gospodarczy Czechosłowacji w latach 1948–1989	53
2.2.1. Gospodarcze skutki rozwoju produkcji zbrojeniowej w latach 1948–1953	54
2.2.1.1. Konsekwencje wzrostu wydatków wojskowych w latach 1948–1953	55
2.2.1.2. Przedsięwzięcia podejmowane w celu zwiększenia produkcji zbrojeniowej	58
2.2.2. Zmiany w rozwoju produkcji zbrojeniowej w latach 1954–1960 a polityka Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej	62
2.2.2.1. Wpływ Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej na produkcję zbrojeniową	62
2.2.2.2. Monopolistyczna pozycja przemysłu maszynowego i jego wpływ na rozwój produkcji zbrojeniowej	66
2.2.2.3. Polityka Moskwy i jej wpływ na produkcję zbrojeniową oraz efektywność produkcji zbrojeniowej	68
2.2.3. Ekonomiczne i wojskowe następstwa ograniczania nadmiernie rozwiniętej produkcji zbrojeniowej	78
3. EKONOMICZNE ASPEKTY KONWERSJI CZESKIEJ PRODUKCJI ZBROJENIOWEJ (I. adislav IVÁNEK)	80
3.1. Ogólne ekonomiczne zagadnienia rozbrojenia i konwersji	80
3.1.1. Istota i treść pojęcia konwersji	81
3.1.2. Niektóre specyficzne właściwości produkcji zbrojeniowej – punkt wyjścia do rozwiązania problemów konwersji	83
3.1.3. Założenia skutecznego przebiegu konwersji	86
3.1.4. Techniczne i ekonomiczne problemy konwersji	88

3.2. Czeski (czechosłowacki) przemysł zbrojeniowy a problemy jego konwersji	92
3.2.1. Czeska i słowacka produkcja zbrojeniowa na przełomie lat 80. i 90. oraz charakterystyczne cechy jej konwersji	92
3.2.2. Straty poniesione w wyniku ograniczania produkcji zbrojeniowej i przygotowanie zastępczych programów produkcyjnych	96
3.2.3. Problemy konwersji produkcji zbrojeniowej w procesie transformacji	99
3.2.4. Stan obecny i perspektywy czeskiego przemysłu zbrojeniowego	102
 4. MOŻLIWE SPOSOBY ROZWOJU PRODUKCJI ZBROJENIOWEJ I JEJ WSPÓŁCZESNE LIMITY (Miroslaw KRČ)	107
4.1. Charakterystyka etapów rozwoju produkcji zbrojeniowej po 1990 roku	107
4.2. Stosunek armii do bazy przemysłowej	111
4.3. Podstawowe cechy bazy obronno-przemysłowej	113
 ZAKOŃCZENIE	116
 BIBLIOGRAFIA	118
 SPIS TABEL I WYKRESÓW	121

Przedmowa

Procesy transformacji systemowej dokonujące się w Republice Czeskiej, podobnie jak w Polsce skoncentrowane na zmianach w gospodarce narodowej, dotyczą także gospodarki obronnej, w tym przemysłu zbrojeniowego. Zmiany, które w nim się dokonują, uwypuklają zwłaszcza problem ekonomicznych aspektów rozwoju produkcji zbrojeniowej. Zmiany geopolityczne i militarne, które dokonały się w XX wieku, zwłaszcza w końcowej dekadzie minionego stulecia, rodzą potrzebę jego analizy i oceny. Uzasadnione stało się ich podjęcie z dwóch punktów widzenia: po pierwsze, wpływu produkcji zbrojeniowej na bezpieczeństwo i obronność Czech – obecnie państwa członkowskiego Sojuszu Północnoatlantyckiego, a w przeszłości Układu Warszawskiego; i po drugie, wpływu produkcji zbrojeniowej na rozwój gospodarczy Czech – od 1 maja 2004 roku członka Unii Europejskiej, a w przeszłości Czechosłowacji – państwa członkowskiego Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej.

Wspólne losy polityczne, gospodarcze i militarne Republiki Czeskiej i Rzeczypospolitej Polskiej uzasadniają potrzebę zapoznania się z ekonomicznymi aspektami produkcji zbrojeniowej, w tym procesami konwersji dokonującymi się w przemyśle zbrojeniowym obu krajów. Instytut Ekonomii i Logistyki Wydziału Strategiczno-Obronno Akademii Obrony Narodowej, korzystając z możliwości prezentacji poglądów na temat ekonomicznych aspektów rozwoju produkcji zbrojeniowej Czechosłowacji i Czeskiej Republiki oraz mając na uwadze ich przydatność poznawczą i dydaktyczną, udostępnił do ich prezentacji łamy swoich „Materiałów i Studiów”. Pracownicy Instytutu – płk dr hab. Zenon Stachowiak i płk dr Janusz Olszewski – skorzystali z kolei z takiej możliwości, prezentując artykuły na temat sytuacji i kondycji polskiego przemysłowego potencjału obronnego na przełomie XX i XXI wieku.

Publikacja zespołu czeskich ekonomistów wojskowych pod kierownictwem prof. Mirosława Krča jest kolejnym dowodem bardzo dobrej, długoletniej współpracy naukowo-badawczej czeskiego i polskiego środowiska ekonomistów wojskowych. Należy żywić przekonanie, że najbliższe lata przyniosą następne efekty tej współpracy.

Warszawa 25.09.2003 r.

*Szef Instytutu Ekonomii i Logistyki
płk dr hab. Zenon Stachowiak*

Noty o autorach

Prof. PhDr. Miroslav KRČ, CSc – nauczyciel akademicki, były kierownik Katedry Nauk Socjalnych w Akademii Wojskowej w Brnie. Obecnie kierownik Katedry Ekonomii na Wydziale Ekonomiki Obrony Państwa Wyższej Szkoły Wojskowej Wojsk Lądowych w Wyszkanie. Wykłada na Wydziale Ekonomiczno-Administracyjnym Uniwersytetu im. Masaryka w Brnie. Zajmuje się historią ekonomiki obrony oraz zagadnieniami bazy przemysłowo-obronnej. Jest współautorem podręcznika akademickiego z ekonomiki i ekonomiki wojennej oraz licznych materiałów szkoleniowych z zakresu ekonomiki obrony. Jest współautorem kilku krajowych i zagranicznych publikacji. Kierownik zespołu autorskiego niniejszej pracy.

Prof. Inż. Ladislav IVÁNEK, CSc. – nauczyciel akademicki, profesor Katedry Ekonomiki Wydziału Ekonomiczno-Administracyjnego Uniwersytetu im. Masaryka w Brnie. Wykłada na Wydziale Ekonomiki Obrony Państwa Wyższej Szkoły Wojskowej Wojsk Lądowych w Wyszkanie. Zajmuje się ekonomiką produkcji zbrojeniowej i jej konwersją oraz globalnymi problemami światowej ekonomiki. Jest autorem kilku krajowych i zagranicznych publikacji.

Doc. PhDr. Jan ŠELEŠOVSKÝ, CSc. – nauczyciel akademicki, docent Katedry Ekonomiki Powszechnej (kierownikiem Zakładu Finansów Publicznych) na Wydziale Ekonomiczno-Administracyjnym Uniwersytetu im. Masaryka w Brnie. Wykłada w Akademii Wojskowej w Brnie. Zajmuje się zagadnieniami sektora publicznego i finansów publicznych i ich aspektami obronnymi. Współautor ogólnokrajowego podręcznika akademickiego ekonomiki wojennej oraz ogólnokrajowego podręcznika akademickiego ekonomiki powszechnej.

WSTĘP

Do czynników, które niezaprzeczalnie wpłynęły na rozwój czechosłowackiej gospodarki narodowej w latach zimnej wojny, należy produkcja zbrojeniowa. Analiza tego wpływu stanowi nie tylko interesującą i złożoną, lecz także słabo opracowaną problematykę. Prezentowana praca wypełnia tę lukę i podejmuje temat wpływu produkcji zbrojeniowej na rozwój gospodarczy byłej Czechosłowacji i Republiki Czeskiej. Obejmuje okres od powstania Układu Warszawskiego do jego rozpadu, poświęca także uwagę współczesnemu okresowi.

Publikacja opiera się na historycznej retrospektywie i identyfikacji oddziaływania nakładów na obronę, jako czynnika deformacji systemu własności czechosłowackiej gospodarki z punktu jej branżowej i terytorialnej struktury w okresie uczestnictwa w Układzie Warszawskim, rozpatruje także zmiany w sferze produkcji zbrojeniowej, jakie w niej nastąpiły na podstawie państwowych decyzji politycznych.

Jeżeli Republika Czeska chce uniknąć powtórzenia błędów z przeszłości, tym samym ustrzec się nowych błędów wynikających z niewłaściwie projektowanej strategii wojskowej i zbrojeniowej polityki przemysłowej, niezbędne jest wyciągnięcie wniosków z przeszłości i sformułowanie odpowiednich punktów wyjścia, które wynikają z nowej interpretacji obrony interesów narodowych w euroatlantycznych strukturach integracyjnych oraz możliwości gospodarki Republiki Czeskiej.

Brno 25.09.2003 r.

Prof. PhDr. Miroslav KRČ, CSc.

1. EKONOMICZNE ASPEKTY UCZESTNICTWA CZECHOSŁOWACJI W UKŁADZIE WARSZAWSKIM I RWPG

1.1. POLITYCZNO-WOJSKOWE I WOJSKOWO-EKONOMICZNE PRZYCZYNY ORAZ SKUTKI DEFORMACJI CZECHOSŁOWACKIEJ GOSPODARKI

Czechosłowacja przed drugą wojną światową należała do rozwiniętych państw przemysłowych, a jej system ekonomiczny był oparty na stosunkach rynkowych, nie zaliczała się jednak do grupy najwyżej rozwiniętych państw Europy.

Po drugiej wojnie światowej warunki gospodarcze uległy diametralnej zmianie i to zarówno na skutek ogólnej sytuacji w Europie, jak i wewnętrznego rozwoju Czechosłowacji. Z punktu widzenia stosunków wewnętrznych jako nowy fenomen oddziaływał pewien kompleks Monachium, wynikający z załamania się czechosłowackiej orientacji politycznej na Francję i Wielką Brytanię. Wytworzył on sprzyjający klimat do szukania własnej drogi włączenia gospodarki czechosłowackiej do światowej. Oprócz tego wzrosła potrzeba zmian strukturalnych w czechosłowackiej gospodarce. Wymóg ten wystąpił już w latach trzydziestych w wyniku powstania nowoczesnych gałęzi przemysłu.

Podczas drugiej wojny światowej rola nowych gałęzi przemysłu, związanych z rozwojem naukowo-technicznym, ciągle wzrastała. Jednak ich rozwój w Republice Czechosłowacji nie był wystarczający, przed państwem stało także zadanie przejścia na nowoczesne, rozwinięte przemysłowo społeczeństwo i przebudowy struktury czechosłowackiej gospodarki. Realizacja tego zadania wymagała zapewnienia środków niezbędnych do przeprowadzenia zmian. Wśród możliwości ich uzyskania brano pod uwagę własne siły, pomoc państw rozwiniętych lub sformowanie określonej grupy małych państw.

Podobnie jak w innych państwach, także w Czechosłowacji w okresie tużpo wojennym opinia publiczna sprzyjała lewicowemu obozowi politycznemu. Opo wiadano się również za żądaniami upaństwowienia, przeciwko którym w przypadku wielkiego przemysłu, nawet prawica nie oponowała. Przedstawione wymagania znalazły odbicie w dekretach prezydenckich z października 1945 r. Na ich podstawie upaństwowiono wielki przemysł kluczowy, banki akcyjne i kasy oszczędności. Nacjonalizacja, która objęła przedsiębiorstwa zatrudniające od 150 do 500 pracowników, miała nie tylko polityczne, lecz także ekonomiczne przyczyny. Otóż wiele fabryk po opuszczeniu ich przez Niemców stało na skraju bankructwa. Jednocześnie z nacjonalizacją przemysłu przeprowadzono reformę rolną, która dotyczyła jedynie majątków zdrajców i polegała na konsekwentnym wprowadzeniu w życie regulacji uchwalonych jeszcze w okresie pierwszej republiki.

W latach 1947–1948 zrealizowano plan dwuletni, którego celem była odbudowa gospodarki. Od czasu wprowadzenia zimnej wojny Czechosłowacja musiała ponownie szukać swojego miejsca w światowej gospodarce. Orientacja na budowę socjalizmu włączyła Czechosłowację do nowego bloku państw, który w 1949 r. ukształtował się jako RWPG. Pod względem politycznym i gospodarczym Czechosłowacja w coraz większym zakresie dostawała się pod radzieckie wpływy. Idee niektórych czechosłowackich polityków głoszących, że Czechosłowacja może stworzyć jakiś most między Zachodem a Wschodem, okazały się zupełnie nierealne. Wszystko to poskutkowało na arenie międzynarodowej odrzuceniem planu Marshalla, a na arenie wewnętrznej zwrotem lutowym w 1948 r. Od tej chwili już nie było żadnych wątpliwości co do orientacji politycznej Czechosłowacji. Z orientacji tej oczywiście wynikała także polityka gospodarcza, która była spójna z pozostałymi państwami bloku ludowodemokratycznego. W efekcie tego rozwoju dokonano nacjonalizację przemysłu i reformę rolną. Ostatecznie doszło do wyeliminowania drobnych przemysłowców, a także realnie stworzono gospodarke jednosektorową (tabela 1).

Tabela 1

ZMIANY W SEKTORACH GOSPODARKI NARODOWEJ W LATACH 1948–1960

Okres	Socjalistyczny	Drobnotowarowy	Kapitalistyczny
Do lutego 1948 r.	50	25	25
Po lutym 1948 r.	61	25	14
1960 r.	96	4	0

Źródło: L. Židek, *Historia gospodarki światowej*, Brno 1998.

Równocześnie z tym nastąpiło szybkie przeorientowanie więzi gospodarczych i handlu na państwa ludowodemokratyczne, głównie ZSRR (tabela 2). Zmiana tej orientacji oznaczała odejście Czechosłowacji z wymagających rynków zachodnich, a także obniżenie konkurencyjności na rodzimym rynku wewnętrznym. Z drugiej zaś strony pewnym plusem był stabilny import artykułów konsumpcyjnych i surowców ze wschodu. Ograniczanie wzajemnego handlu i współpracy gospodarczej nie było aktem jednostronnym państw wschodnich. Państwa zachodnie również respektowały zakaz handlu wieloma towarami.

Tabela 2

STRUKTURA TERYTORIALNA CZECHOSŁOWACKIEGO HANDLU W LATACH 1948–1960

Rok	Kraje kapitalistyczne	Kraje socjalistyczne
1948	60,3	39,7
1950	44,3	55,7
1960	28,2	71,8

Źródło: P. Nezval, *Światowa ekonomika*, Karvina 1994.

Czechosłowacja szukała własnej drogi w nowym bloku. Według pierwotnych zamierzeń Czechosłowacja miała być zorientowana na rozwój tradycyjnych wyrobów, a jej przewaga przemysłowa w nowym bloku realizowana przy zwiększonym udziale produktów maszynowych. Import surowców miał być zapewniony ze Związku Radzieckiego. Jednak już na początku lat pięćdziesiątych, kiedy zaniechano własnej drogi budowy socjalizmu, na współpracy tej pojawiła się poważna rysa.

Jedną z głównych zmian w polityce gospodarczej było wprowadzenie centralnego planowania i kierowania gospodarką. Konkretnym odzwierciedleniem tych zmian był pierwszy plan pięcioletni, przyjęty na lata 1949–1953. Jednocześnie na początku lat pięćdziesiątych, w okresie największego napięcia międzynarodowego, w czechosłowackiej gospodarce narodowej znalazły zastosowanie elementy gospodarki wojennej. W czasie pierwszej pięcioletki Czechosłowacja przystąpiła do przezbierania swojej armii, której wyposażenie stopniowo dostosowywano do zakładanych warunków możliwego konfliktu światowego i dynamicznego rozwoju wojskowości. Nacisk położono na motoryzację armii, na rozwój lotnictwa wojskowego i wojsk pancernych.

Co prawda, przyspieszone przezbieranie zwiększyło wartość bojową czechosłowackiej armii, lecz proces ten pochłonął pokaźne środki finansowe i materiałowe. Ogólna suma wydatków resortu obrony narodowej w sektorze przemysłu obronnego w latach 1950–1952 zwiększyła się czterokrotnie. W gospodarce narodowej punkt ciężkości stanowił rozwój przemysłu ciężkiego i produkcja zbrojeniowa. Znacznie rozbudowany przemysł zbrojeniowy zaczął produkować różne rodzaje broni i amunicji, zwiększył się także eksport techniki wojskowej. W efekcie doszło do nierównomiernego rozwoju gospodarki, a zwłaszcza do zaniedbania pozostałych sektorów gospodarki narodowej. Na lata 1954 i 1955 przyjęto jedynie jednoroczne plany konsolidacyjne.

Mimo wskazanych faktów następował stały wzrost ekonomiczny (na przykład w latach 1950–1955 wzrost gospodarczy wynosił przeciętnie o 8,1% rocznie). Niemniej jednak wzrost ten, zarówno w Czechosłowacji, jak i we wszystkich państwach ludowodemokratycznych, miał charakter ekstensywny, tj. był oparty na ciągłym zwiększaniu potencjału produkcyjnego. W okresie pierwszej pięcioletki nasiliły się procesy inflacyjne, częściowo w efekcie znacznego wzrostu popytu nad podażą. Rząd na tę sytuację zareagował drastyczną reformą monetarną, wprowadzoną 1 czerwca 1953 r. Równocześnie z nią zaprzestano przydziałowego systemu zaopatrywania, który funkcjonował od końca drugiej wojny światowej.

Wchodzenie czechosłowackiej gospodarki do systemu gospodarki światowej utrudniały: po pierwsze – schematyczny obraz budowy socjalizmu (industrializacja, kolektywizacja i rewolucja kulturalna), po drugie – niewątpliwie zagrażające, najmocniej w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych, potencjalne niebezpieczeństwo wybuchu wojny. Wszystko to wywierało nacisk na przyspieszenie tempa industrializacji (przemysł ciężki) i rozwój produkcji zbrojeniowej. Nieproporcjonalny wzrost produkcji zbrojeniowej i przemysłu ciężkiego realizowano kosztem

pozostałych gałęzi (rolnictwo, przemysł lekki, przemysł spożywczy), kosztem rozwoju naukowo-technicznego, a także kosztem poziomu życia ludności.

Głównym ogniwem przemian strukturalnych był gwałtowny rozwój przemysłu metalurgicznego, zwłaszcza ciężkiego przemysłu maszynowego. Rozmach metalurgii nie był jednak dostatecznie zagwarantowany ani rodzimym wydobywaniem surowców, ani też produkcją w innych państwach socjalistycznych. Także ekspansja innych branż, zwłaszcza chemii i budownictwa, stawiała wielkie wymagania surowcowe. Należało zwiększać wydobywanie węgla oraz rud metali z mało wydajnych i nieekonomicznych kopalni. Budować kombinaty metalurgiczne i kosztem wielkich nakładów poszerzać moce hutnicze i energetyczne.

Przeznaczenie większości środków na te segmenty gospodarki narodowej uniemożliwiało jednocześnie rekonstrukcję przemysłu lekkiego i zaspokajanie potrzeb obywateli. Nawet w preferowanych branżach planowane zadania produkcyjne nie pozwalały przez wiele lat na wyłączenie z eksploatacji zużytych urządzeń i zaprzestanie nieefektywnych cykli produkcyjnych. Występowały zakłócenia w materiałowo-technicznym zaopatrzeniu, spowalnianie inwestycji, presja inflacyjna i dysproporcje między przemysłem przetwórczym a jego bazą surowcową i energetyczną, między przemysłem a rolnictwem.

Samowystarczalność rozwoju gospodarczego przejawiała się także w tym, że w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych przemysł czechosłowacki wytwarzał około 70% światowego asortymentu maszynowego, a krajowa struktura inwestycyjna prawie w 85% była oparta na urządzeniach i maszynach krajowej produkcji. W pierwszej połowie lat pięćdziesiątych rozpoczęto rekonstrukcję i rozbudowę sieci kolejowej oraz węzłów kolejowych, co umożliwiło zwiększoną przepustowość trakcji i bezpieczeństwo transportu. Na przejściu granicznym z ZSRR w Czernej wybudowano największy kolejowy punkt przeładunkowy. Było to potrzebne z ekonomicznego punktu widzenia, zwłaszcza z powodu ożywionych kontaktów gospodarczych z ZSRR. Z drugiej strony, co do tego nie ma najmniejszych wątpliwości, na podwajanie traktów kolejowych ze wschodu na zachód miały także wpływ aspekty wojskowo-strategiczne.

Wskazany proces jednostronnego rozwoju gospodarczego i ograniczonego włączania się Czechosłowacji do światowego podziału pracy stworzył „ciężką” i wymagającą materialnie strukturę produkcji, która na długi czas zaważyła na rozwoju ekonomicznym państwa. Temu też była podporządkowana polityka inwestycyjna (priorytet inwestycji dla hut, kopalni i badań geologicznych). Wszystko to prowadziło do ekstensywnego rozwoju czechosłowackiej gospodarki oraz do zmniejszania stopnia specjalizacji. W ten sposób nie tylko nie wytworzyły się warunki do usunięcia opóźnień technologicznych, lecz przeciwnie, jeszcze bardziej wzmocniły się przesłanki do narastania przepaści między rozwiniętymi ekonomicznie państwami a Czechosłowacją. Co prawda, czasowo rozwiązano problem zbytu, jednak kosztem problemów na rynku wewnętrznym, które się ciągle zastrzały.

Na lata 1956–1960 przyjęto drugi plan pięcioletni. Podczas jego realizacji kontynuowano wysoki (prawie 7%), lecz ekstensywny wzrost gospodarczy. Pod koniec lat pięćdziesiątych oczywiste stawały się jego pierwotne niedostatki. Dlatego dokonano pierwszej próby reformy, która miała zmniejszyć centralne kierowanie gospodarką i zwiększyć inicjatywę przedsiębiorstw. Optymistyczne wyniki gospodarcze uzyskane w tym okresie wiodły ku przeświadczeniu, że państwo wstąpiło w stadium socjalizmu.

Częścią zmian strukturalnych w przemyśle były także znaczące zmiany jego rozmieszczenia terytorialnego. Elementem strategii gospodarczej był proces wyrównania gospodarczego Słowacji. Udział Słowacji w ogólnej sumie wytworzonego dochodu narodowego zwiększył się z 19,2% w 1948 r. do 23,5% w 1960 r., w przeliczeniu na jednego obywatela wskaźnik ten osiągnął wartość odpowiednio 61,2% i 74,4%. W 1960 r. produkcja przemysłowa Słowacji była w stosunku do przedwojennego maksimum dziesięciokrotnie większa, a w odniesieniu do 1948 r. pięciokrotnie. Największe tempo wzrostu w latach 1948–1960 osiągnęły na Słowacji cztery branże: hutnictwo metali kolorowych, przemysł maszynowy, chemiczny oraz energetyka.

Na Słowacji znacznie zwiększyły się także moce produkcyjne przemysłu zbrojeniowego. Kontynuowano w ten sposób przemiany, które częściowo rozpoczęto już w okresie pierwszej republiki. Realizowano wówczas tzw. pierwszą falę przesunięcia przemysłu zbrojeniowego na wschód, na morawsko-słowackie pogranicze. Drugi etap realizowano w latach pięćdziesiątych, a w latach sześćdziesiątych produkcja zbrojeniowa dotarła także na wschodnią Słowację. W wyniku tej ewolucji terytorialne rozmieszczenie przemysłu zbrojeniowego było nierównomierne. Na Słowacji ulokowano produkcję ciężkiej techniki wojskowej (czołgi, transportery opancerzone, armaty powyżej 30 mm, amunicja wielkokalibrowa, rakiety przeciwpancerne), dla czeskiego przemysłu zbrojeniowego pozostała produkcja broni tzw. niezaczeplonego charakteru. Wśród przyczyn przyspieszonego rozwoju słowackiej gospodarki znalazły się także wymagania wojskowo-strategiczne, gdyż Słowacja, która znajdowała się dalej od ewentualnej linii frontu, miała w razie potrzeby tworzyć jądro gospodarki wojennej. Także w kolejnych latach Słowacja rozwijała się bardziej dynamicznie niż Czechy¹ (tabela 3).

Tabela 3

INDEKS PRODUKCJI PRZEMYSŁOWEJ W LATACH 1948–1970 (ŚREDNI ROCZNY WZROST W %)

Terytorium	1948–1960	1960–1970
Słowacja	14,8	8,6
Czechy	11,0	5,3
Czechosłowacja	11,6	6,0

Źródło: *Roczniki statystyczne Republiki Czeskiej*.

¹ Czechy rozumie się tu jako Republikę Czeską, a nie jako region geograficzny, będący jej częścią (przyp. tłumacza).

Trzeci plan pięcioletni, na lata 1960–1965, był oparty na nierealnych założeniach, a realizowana polityka gospodarcza doprowadziła do stagnacji gospodarczej. Średni wzrost gospodarczy za cały ten okres wyniósł jedynie 1,9% rocznie, a w 1963 r. zanotowano nawet 2% spadek gospodarczy. Reakcją na ten niekorzystny rozwój było odstąpienie od reform z końca lat pięćdziesiątych oraz zastąpienie planów pięcioletnich rocznymi planami operacyjnymi.

W związku z ociepleniem stosunków politycznych, jakie nastąpiło w połowie sześćdziesiątych lat, doszło do dyskusji o reformie gospodarczej. Wyniki tej dyskusji pojawiły się częściowo w czwartym planie pięcioletnim na lata 1966–1970. W ramach reform planowano zwiększenie własnej aktywności przedsiębiorstw, zaniechanie nieefektywnych form kierowania przez centralne organa decyzyjne, zakładano także implementację określonych elementów rynkowych. Wraz ze stłumieniem Praskiej Wiosny doszło jednak do powrotu do sprawdzonych metod kierowania gospodarką, a także do dalszej industrializacji. Zmiany te były częścią tzw. dwuletniego programu konsolidacyjnego.

Aż do połowy lat siedemdziesiątych notowano względnie pozytywne wyniki. Przeciętny wzrost gospodarczy za pięcioletkę 1970–1975 wyniósł 5,5%. Nie udało jednak osiągnąć wytyczonych celów w sferze przejścia z ekstensywnej na intensywną drogę rozwoju gospodarki narodowej oraz w dziedzinie rozwoju naukowo-technicznego. Ogólnoświatowe problemy ekonomiczne wywołane kryzysami naftowymi, z powodu izolacji bloku socjalistycznego od światowej gospodarki, dopiero z pewnym opóźnieniem dosięgnęły Czechosłowacji, która musiała stawić czoło międzynarodowemu wzrostowi cen, podrażającemu import. Ze względu na to, że ceny eksportowanych towarów nie rosły tak szybko, doszło do pogorszenia relacji wymiany oraz wzrostu deficytu handlowego. Wzrost cen surowców znalazł także odbicie w zmianach struktury importu, które nastąpiły w ciągu lat osiemdziesiątych (tabela 4).

Tabela 4

STRUKTURA CZECHOSŁOWACKIEGO IMPORTU TOWARÓW W LATACH 1970–1980 (W %)

Grupa towarów	1970 r.	1980 r.
<i>Import</i>		
Artykuły spożywcze	15,1	8,8
Surowce i półprodukty	23,7	48,7
Gotowe wyroby	61,2	42,7
<i>Eksport</i>		
Artykuły spożywcze	3,9	3
Surowce i półprodukty	29,4	24,6
Gotowe wyroby	66,7	72,4

Źródło: P. Nezval, *Światowa ekonomika*, Karwina 1994.

W latach 1976–1980 realizowana była szósta pięciolatka. W czasie jej trwania, z powodu malejącej wydajności gospodarki narodowej, spadał przyrost dochodu narodowego, aż do zerowego przychodu na początku kolejnego dziesięciolecia. Negatywne wyniki doprowadziły do prób kolejnej reformy gospodarki. Realizowana była pod nazwą „zbiór przedsięwzięć ku doskonaleniu systemu planowego kierowania gospodarką narodową po 1980 r.” Ze względu na to, że reforma zakończyła się niepowodzeniem, w ciągu siódmej pięciolatki, tj. w latach 1981–1985, nastąpiła stagnacja gospodarki. Średni roczny wzrost ekonomiczny wyniósł jedynie 1,7%.

Zmiany społeczne, które dokonały się w ZSRR w połowie lat osiemdziesiątych, znalazły także odbicie w Czechosłowacji. W latach 1986–1987 wypracowano ambitny plan reform, które w większej części miały być realizowane po 1990 r.

Na zapaść reżimu, obok czynników politycznych, istotny wpływ miało znaczne opóźnienie gospodarcze Czechosłowacji w stosunku do krajów rozwiniętych. Eks-tensywny wzrost gospodarczy z początków budowania socjalizmu, przy deficycie nowych źródeł, zaowocował stagnacją lat osiemdziesiątych. Zacofanie gospodar-cze było naturalnym efektem dyrektywnego kierowania gospodarką, która nie na-dążyła za rozwojem gospodarki rynkowej. Obok przyczyn systemowych udział w tym procesie miała także zdeformowana struktura gospodarki narodowej, z nadmiernie rozwiniętym przemysłem ciężkim. Było to spowodowane nie tylko przyczynami polityczno-ekonomicznymi, lecz także wojskowo-politycznymi. Członkostwo w RWPG i Układzie Warszawskim wymusiło na Czechosłowacji rolę zakładu budowy maszyn obozu socjalistycznego oraz postawiło przed nią zadanie producenta różnorodnych systemów zbrojeniowych. Czechosłowacja dysponowała rozbudowanym przemysłem zbrojeniowym, którego wielkość nie była adekwatna do wielkości państwa. Produkcja broni ciężkiej nierównomiernie obciążała gospodar-kę i środowisko naturalne ze względu na bardzo wysokie koszty i równie wyso-kie zużycie energii.

1.2. KOALICYJNE RAMY – POWSTANIE I DZIAŁALNOŚĆ RWPG I UKŁADU WARSZAWSKIEGO

Po drugiej wojnie światowej, w latach 1945–1949, sformułował się światowy blok socjalistyczny, po ogłoszeniu powstania ludowodemokratycznych republik w wielu państwach środkowej i wschodniej Europy, a później także niektórych krajach azjatyckich. Ważnym spajającym ogniwem tego bloku był Związek Radziecki, którego rola jako jednego ze zwycięskich mocarstw bardzo wzrosła. Pod naciskiem ZSRR poszczególne państwa bloku wschodniego przyjęły narodowe drogi ku socjalizmowi i we wszystkich krajach przeforsowano radziecki model.

Głównymi atrybutami podsystemu gospodarczego tego modelu były: upań-stwowanie przemysłu, budownictwa, transportu, handlu, finansów, kolektywizacja rolnictwa, centralne kierowanie gospodarką, dyrektywne i narodowo-gospodarcze

planowanie, stosowanie ekstensywnego typu wzrostu ekonomicznego wraz ze staraniami o jego maksymalne tempo, przyspieszenie industrializacji z preferowaniem przemysłu ciężkiego, gospodarcza, a zwłaszcza surowcowa zależność od ZSRR, nacisk na militaryzację gospodarki ze względu na narastające napięcie między blokami. Podstawową cechą stosunków własnościowych było dążenie do gospodarki jednosektorowej, co jednak z różnych względów historycznych nie mogło być realizowane we wszystkich państwach (na przykład w Polsce, na Węgrzech i w NRD pozostała pewna liczba rzemieślników i rolników indywidualnych).

Powstanie bloku socjalistycznego, zaostrzenie stosunków międzynarodowych i polaryzacja sił politycznych, wynikające z dwu różnych ideologii, prowadziły do zakłócenia międzynarodowego podziału pracy, do ograniczania stosunków gospodarczych i wzajemnego handlu między Wschodem a Zachodem. W styczniu 1949 r. sześć państw (Bułgaria, Czechosłowacja, Polska, Rumunia, Węgry i ZSRR) założyło Radę Wzajemnej Pomocy Gospodarczej. Jeszcze w ciągu tego roku do RWPG wstąpiła Albania, a rok później NRD. W ten sposób gospodarka światowa podzieliła się na dwie autonomiczne części, określane jako światowy system kapitalistyczny i światowy system socjalistyczny. Wzajemne oddziaływanie obu bloków naznaczyło się piętnem zimnej wojny.

Do połowy lat pięćdziesiątych priorytetami RWPG były przeorientowanie handlu zagranicznego oraz współpraca naukowo-techniczna. Na początku lat pięćdziesiątych kraje RWPG odnotowały szybki wzrost gospodarczy, zwłaszcza produkcji przemysłowej, a niektóre państwa także produkcji rolnej. Znacząco wzrósł również dochód narodowy. Ukierunkowanie gospodarki narodowej państw RWPG na przemysł ciężki i produkcję zbrojeniową spowodowało jednak nierównowagę ekonomiczną i napięcia między sektorami. Strukturalne priorytety rozwoju przemysłu i całej gospodarki narodowej były silnie motywowane czynnikami wojskowo-strategicznymi, które odgrywały znaczącą rolę.

Podczas ocieplania się międzynarodowych stosunków politycznych, po dojściu w ZSRR do władzy L. Chruszczowa, nastąpiły także zmiany w polityce wewnętrznej, włącznie ze zmianami polityki gospodarczej. Kraje RWPG postawiły sobie za cel bardziej wyważony wzrost gospodarczy, zwiększenie produkcji rolnej, przemysłu spożywczego i wzrost poziomu życia ludności. W kolejnych planach pięcioletnich założono powrót do industrializacji. Tym razem jednak nie zapomniano o zapewnieniu wzrostu poziomu życia obywateli.

W połowie lat pięćdziesiątych nastąpił wzrost działalności RWPG, zwiększyła się wielkość wzajemnego handlu i zakres wspólnych inwestycji. Zaczęto budowę rurociągów naftowych, gazociągów, połączonych sieci energetycznych itp. Zwiększenie aktywności RWPG prowadziło w drugiej połowie lat pięćdziesiątych do zwiększenia wzrostu gospodarczego. Godny uwagi ekstensywny wzrost gospodarczy był oparty na ciągłym zwiększaniu produkcji energii elektrycznej, surówki żelaza, stali, cementu itp. Dostatek surowców i rosnąca produkcja nie wymagały zwiększenia efektywności produkcji oraz przejścia na intensywny typ wzrostu ekonomicznego. Kraje członkowskie RWPG nie potrafiły wykorzystać nowych

doświadczeń naukowo-technicznych, nowych innowacji technologicznych, co powodowało ich trwałe zacofanie technologiczne.

Ponieważ współpraca w ramach RWPG stale się rozwijała, nie projektowano multilateralnego systemu, lecz chodziło tu raczej o system handlu między dwoma krajami. Dwustronny charakter współpracy oraz starania o wyrównanie bilansu handlowego i finansowego hamowały wzrost wielkości handlu. Dlatego też coraz wyraźniej formułowano zamiar rozwinięcia specjalizacji oraz kooperacji gospodarczej, których pozytywnym przejawem miała być koncentracja produkcji w poszczególnych państwach.

Wśród prób podniesienia efektywności współpracy na uwagę zasługuje przyjęcie w 1962 r. „Podstawowych zasad międzynarodowego socjalistycznego podziału pracy”. W dokumencie tym ogłoszono program zwiększania efektywności współpracy w wyniku ścisłej koordynacji planów rozwojowych krajów członkowskich w średnio- i długoterminowej perspektywie, międzynarodowej specjalizacji i kooperacji produkcji, zużycia energii i surowców, koordynacji inwestycji, współpracy naukowo-technicznej oraz współpracy w dziedzinie normalizacji i standaryzacji. W trosce o usunięcie wyżej wymienionych negatywnych zjawisk w 1964 r. założono Międzynarodowy Bank Współpracy Gospodarczej oraz ustalono clearingową jednostkę monetarną – rubel transferowy.

W pierwszej połowie lat sześćdziesiątych nastąpiło zahamowanie rozwoju gospodarczego państw RWPG, zwłaszcza Czech, NRD i Węgier, które należały do krajów przemysłowych i jako pierwsze w sposób widoczny natrafiły na oczywiste wyczerpanie możliwości ekstensywnego wzrostu. Druga połowa lat sześćdziesiątych była poniekąd korzystniejsza, zapewne dzięki reformom wprowadzonym przez niektóre państwa. Podstawę tych reform stanowiły starania o udoskonalenie planowania, aprobowanie samodzielności w sferze przedsiębiorczości, częściowe wykorzystanie rynku, redukcja administracyjnej ingerencji w gospodarkę oraz wprowadzenie skuteczniejszych systemów motywacji i stymulacji. W latach 1955–1973 kraje socjalistyczne Europy Środkowej i Wschodniej rozwijały się szybciej niż rozwinięte przemysłowo kraje zachodnie, osiągając średnio w stosunku rocznym wzrost o 4,7%, a ZSRR nawet o 5%. Pod koniec lat sześćdziesiątych w RWPG rozpoczęła się dyskusja o konieczności naśladowania procesów integracyjnych, które przebiegały w Europie Zachodniej. Dlatego opracowano i w 1971 r. przyjęto program międzynarodowej socjalistycznej integracji ekonomicznej pod nazwą „Kompleksowy program dalszego pogłębiania i doskonalenia współpracy oraz rozwoju socjalistycznej integracji gospodarczej krajów członkowskich RWPG”. W jego ramach założono także drugi bank RWPG – Międzynarodowy Bank Inwestycyjny.

Program zakładał stworzenie w ciągu 15–20 lat ekonomicznej integracji krajów RWPG. Dokument miał zagwarantować wąską specjalizację gospodarczą krajów członkowskich w zakresie określonych grupy towarów, które następnie miały być wymieniane. Jednak ani ten nowy program międzynarodowego podziału pracy, ani też koordynacja narodowych planów gospodarczych nie zakończyły się sukcesem.

Należy także przypomnieć, że współpraca w ramach RWPG była skomplikowana ze względu na wejście do bloku krajów nieeuropejskich. Podczas gdy między krajami europejskimi dochodziło do zacierania się różnic, to w odniesieniu do Mongolii (wstąpiła w 1962 r.), Kuby (od 1972 r.) i Wietnamu (od 1978 r.) możemy stwierdzić, że pozostały ogromne różnice w ich rozwoju gospodarczym.

Dla lat siedemdziesiątych charakterystyczne było dalsze technologiczne zacofanie centralnie planowanych gospodarek, wzrastająca w niektórych państwach inflacja (np. Polska i Węgry) oraz niebywały wzrost zadłużenia zagranicznego netto z 7 mld dolarów w 1979 r. do 81 mld dolarów w 1981 r. (Polska, Węgry, NRD, Kuba, ZSRR). Jednocześnie pogarszał się bilans handlowy poszczególnych państw w wyniku deficytu towarów, które mogły być konkurencyjne na rynkach zachodnich. W związku ze światowymi kryzysami naftowymi zwiększyła się zależność krajów RWPG od importu ze Związku Radzieckiego.

Jeszcze w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych w krajach RWPG osiągnięto dobre wyniki gospodarcze. Jednak już w drugiej połowie tego dziesięciolecia zaczęły narastać problemy. Podczas gdy w rozwiniętych krajach zachodnich jako odpowiedź na szoki naftowe nastąpił rozwój mniej wymagającej energetycznie produkcji – przejście na intensywne czynniki rozwoju, w krajach członkowskich RWPG nie udało się zrealizować tego zwrotu.

W latach osiemdziesiątych w większości krajów członkowskich RWPG zaczął wygasać wzrost ekonomiczny (tabela 5). Niektóre kraje o wysokim zadłużeniu, aby móc spłacać długi, musiały zwiększać eksport. Dynamika wzrostu gospodarczego stale się zmniejszała i państwa RWPG nie nadążały za rozwojem krajów zachodnich. Kulminacja tego procesu nastąpiła pod koniec lat osiemdziesiątych, kiedy to w 1989 r. wzrost wielkości produkcji wyniósł jedynie 2,5%, a sześć mniejszych państw (NRD, Bułgaria, Czechosłowacja, Węgry, Rumunia i Jugosławia, która współpracowała z RWPG) osiągnęło jedynie 0,8% przyrostu. Okazało się, że centralnie planowany system nie był w stanie konkurować z alokacyjną efektywnością gospodarki rynkowej.

Tabela 5
ŚREDNIE ROCZNE TEMPO WYTWARZANIA DOCHODU NARODOWEGO W KRAJACH RWPG
W LATACH 1951–1985 (W %)

Kraj	1951–1955	1961–1966	1971–1975	1981–1985
Bułgaria	11,2	6,7	7,8	3,7
Czechosłowacja	8,1	1,9	5,5	1,7
Węgry	5,7	4,1	6,5	1,5
NRD	13,1	3,4	5,4	4,4
Polska	8,6	6,2	9,8	-1,8
Rumunia	14,2	9,1	11,4	4,4
ZSRR	11,3	6,5	5,7	3,5
Ogółem	11,1	6,1	6,3	2,5

Źródło: E. Cichelková, *Światowa ekonomika*, Praga 1996.

Sytuacja ekonomiczna państw RWPG zaczęła zagrażać egzystencji ich systemów społecznych. Sytuacja ta, wraz z osłabianiem pozycji w stosunkach międzynarodowych i gospodarce międzynarodowej, prowadziła w drugiej połowie lat osiemdziesiątych do wzmożenia starań o reformy. Ich podstawowym efektem było rozszerzanie wewnątrz państwa elementów rynkowych, a w zewnętrznych stosunkach ekonomicznych otwieranie się na gospodarkę światową. Zakres wprowadzanych reform, uwarunkowanych konkretną sytuacją gospodarczą i polityczną, był różny w poszczególnych państwach. Ważną rolę w tych procesach odegrał rozwój ekonomiczny i polityczny byłego ZSRR, w którym wraz ze zmianą kierownictwa politycznego ogłoszono strategię tzw. przebudowy [pierestrojkę – przyp. tłumacza]. Kurs ten wywarł pozytywny wpływ na stosunki wewnętrzne RWPG. Polityka konfrontacji została zastąpiona realistyczną linią dialogu i procesami rozbrojenia na świecie.

Próbnymi odwracania narastającej niestabilności nie tylko na rynkach wewnętrznych, lecz także międzynarodowego systemu ekonomicznego państw socjalistycznych, włącznie ze staraniami o zmianę ich wzajemnego oddziaływania na czynnik intensyfikacji, było przyjęcie kilku dokumentów RWPG, które zmierzały do przełamania defensywy socjalistycznego bloku. Na sesji RWPG w grudniu 1985 r. w Moskwie przyjęto „Kompleksowy program postępu naukowo-technicznego państw członkowskich RWPG do roku 2000.” Na jego podstawie kraje członkowskie uzgodniły skoordynowane postępowanie na czas rozwoju i wykorzystywania nowych rodzajów techniki i technologii przez skoncentrowanie wysiłku na ścisłej, kompleksowej współpracy w pięciu dziedzinach: elektronizacji gospodarki narodowej, kompleksowej automatyzacji, energetyce jądrowej, nowych materiałach i technologiach ich produkcji oraz przetwórstwa, a także biotechnologii. Podstawową ideą tego programu było szybkie zmniejszenie narastającej przepaści między poziomem technicznym RWPG a poziomem rozwiniętych państw zachodnich w wybranych dziedzinach, wytypowanych jako priorytety ogólnoswiatowego postępu technicznego przez połączenie badań i produkcji. Praktyczna realizacja tego programu napotkało jednak wiele przeszkód, włącznie z zaczynającymi się tendencjami odśrodkowymi i barierami systemowymi.

Ostatnie wyraźne starania wypracowania zmian systemowych poczyniono na sesji RWPG w 1987 r. Przyjęto wówczas uchwałę dotyczącą propozycji przebudowy wielostronnej współpracy i socjalistycznej integracji ekonomicznej oraz dalszych działań RWPG. W dokumencie tym twierdzono, że przekształcenie wzajemnych stosunków gospodarczych uwarunkowane jest postępowaniem wewnątrznych reform gospodarczych, zwłaszcza rozwojem stosunków towarowo-pieniężnych. For-sowano także propozycje oddzielenia cen kontraktowych RWPG od cen światowych. Opracowano również propozycję rozwiązania problemu wspólnej waluty – rubla transferowego, który nie spełniał swej funkcji. Wprowadzono zagadnienie stopniowego tworzenia jednolitego rynku RWPG, unii celnej i walutowej.

Jednak RWPG nie udało się rozpocząć zaplanowanych zmian. W 1990 r. na podstawie wzajemnej umowy doszło do rozwiązania RWPG i państwa Europy Wschodniej powróciły do gospodarki rynkowej.

Mimo że ekonomiczna i wojskowo-polityczna współpraca państw socjalistycznych stanowiła dwa samodzielne elementy, istniało między nimi ściśle powiązanie. Przedsięwzięcia gospodarcze uwzględniały wymagania wojskowo-strategiczne, gdyż w bloku państw socjalistycznych zawsze występowały znaczne powiązania ekonomiczne i wojskowe.

Wyrazem wojskowo-politycznego dążenia było założenie w 1955 r. przez Albanię, Bułgarię, Czechosłowację, Węgry, Niemiecką Republikę Demokratyczną, Polskę, Rumunię i Związek Radziecki Układu Warszawskiego (Albania od 1962 r. przestała brać udział w działaniach Układu Warszawskiego i w 1968 r. go opuściła).

Kraje Układu Warszawskiego stanowiły jądro RWPG i ze względu na położenie geograficzne tworzyły jednolity kompleks terytorialny, który pozwalał na łączenie się ze sobą struktur wojskowo-ekonomicznych. Mechanizm integracji socjalistycznej dostarczał sferze wojskowości inspiracji, wzorów, form organizacyjnych i prawnych oraz stanowił dla niej bazę instytucjonalną.

Najstarszą formą stosunków wojskowo-ekonomicznych między państwami członkowskimi Układu Warszawskiego była wymiana techniki wojskowej, broni i zaopatrzenia. Oprócz produkcji finalnej chodziło także o wzajemne dostawy środków do produkcji techniki wojskowej. W początkowym okresie działalności bloku ta forma współdziałania była w zasadzie głównym narzędziem koalicyjnego zapewnienia obrony. Po rozwinięciu innych form współpracy wymiana towarów wojskowego przeznaczenia stała się sferą, do której przeniknęły pozostałe formy stosunków wojskowo-ekonomicznych.

Za pośrednictwem wymiany produkcji zbrojeniowej dochodziło do materiałowo-technicznego wyposażania narodowych sił zbrojnych. Oczywiście najważniejszą rolę w tej sferze odgrywał Związek Radziecki, a jego udział w produkcji zbrojeniowej wszystkich krajów członkowskich Układu Warszawskiego wynosił 75–80%. Także Czechosłowacja miała w tym istotny wkład, która jako tradycyjny producent broni znacząco przyczyniała się do wyposażenia w nią armii krajów członkowskich Układu Warszawskiego.

Dalszy rozwój międzynarodowego podziału pracy w krajach Układu Warszawskiego prowadził do stopniowej specjalizacji produkcji zbrojeniowej. Międzynarodowa specjalizacja produkcji zbrojeniowej rozumiana była jako proces, w którym grupy państw decydowały się na wytwarzanie określonych produktów wojskowego przeznaczenia. Miało to umożliwić masową produkcję, zwiększać jej seryjność, wpływać na efektywność pracy oraz przynosić oszczędności w nakładach na jednostkę produkcji. Miało to także ułatwiać szersze zastosowanie postępu naukowo-technicznego i racjonalizację napraw i remontów techniki wojskowej.

Specjalizacji krajów członkowskich Układu Warszawskiego w produkcji zbrojeniowej towarzyszyła także międzynarodowa kooperacja. Była ona określona jako pewnego rodzaju połączenie między podmiotami gospodarczymi poszczegól-

nych krajów, w których poddostawcy produkowali elementy, części składowe i agregaty według konkretnych zamówień przedsiębiorstwa przemysłu zbrojeniowego w innym kraju członkowskim. Kooperacja miała służyć tworzeniu ścisłych powiązań między partnerami koalicyjnymi oraz umożliwiać osiąganie wyższej efektywności na skutek pełniejszego wykorzystania mocy produkcyjnych, bazy naukowej itp.

Procesy specjalizacji i kooperacji w gospodarce wojskowej państw członkowskich zaczęły się rozwijać od końca lat pięćdziesiątych, kiedy to w 1956 r. na podstawie wniosków z sesji RWPG w Berlinie powołano Stałą Komisję RWPG ds. Przemysłu Obronnego z siedzibą w Moskwie. Tworzyły ją delegacje państw członkowskich Układu Warszawskiego.

W wyniku tej specjalizacji Polska na przykład produkowała samoloty odrzutowe, śmigłowce, okręty morskie i rzeczne, pojazdy ciężarowe, specjalne i opancerzone, czołgi, urządzenia radiotechniczne i karabiny. Z kolei NRD produkowała samochody ciężarowe, transportery opancerzone, systemy do budowy mostów drogowych i kolejowych, trałowce, urządzenia celownicze, materiały wybuchowe, radary i pewne rodzaje broni ręcznej. Rumunia natomiast – samoloty transportowe, śmigłowce wielozadaniowe i szturmowe, a Bułgaria – ciągniki, środki łączności oraz technikę komputerową. Również Węgry zajmowały się produkcją niektórych rodzajów broni i techniki wojskowej. Czechosłowacja specjalizowała się w produkcji samolotów odrzutowych (później jedynie cywilnych samolotów odrzutowych), samolotów transportowych, czołgów i bojowych wozów piechoty, techniki artyleryjskiej, samochodów ciężarowych, broni ręcznej i innej techniki wojskowej oraz jej komponentów. Ze względu na wielkość swojego potencjału przemysłowego i możliwości bazy naukowo-technicznej ZSSR produkował wszystkie typy broni, włącznie z bronią raketową i systemami jądrowymi, których – co zrozumiałe – pozostałe kraje członkowskie nie były w stanie produkować.

Specjalizacja i kooperacja, z jednej strony, umożliwiły rozwój produkcji zbrojeniowej w tych państwach, które wcześniej należały do krajów agrarnych, słabo rozwiniętych przemysłowo. Od ZSRR przejmowały wojskowe programy produkcyjne, ich robotnicy i technicy byli z reguły przeszkalani przez radzieckich specjalistów. Na przykład w Polsce w ten sposób wdrażano produkcję samolotów, także w przemysłowo rozwiniętej Czechosłowacji już na początku lat pięćdziesiątych radzieccy specjaliści wprowadzili nowe technologie produkcji pancerzy, obróbki hartowanej wieży czołgu, produkcji samolotu odrzutowego MiG-15 itp. Z drugiej zaś strony radzieccy pracownicy odpowiednich organów jednoznacznie określali podział programów specjalizacyjnych i kooperacyjnych, często nie zważając na interesy i możliwości małych państw. Mimo to Czechosłowacji udało się utrzymać, nawet w okresie narzucania radzieckich wąkospecjalistycznych typów techniki wojskowej, produkcję niektórych typów rodzimej broni. Na przykład jako jeden z nielicznych krajów Układu Warszawskiego, Czechosłowacja w swoich siłach zbrojnych używała wyłącznie broni strzeleckiej rodzimej produkcji. Była jednak zmuszona wprowadzić licencyjną produkcję bojowych wozów piechoty, chociaż

rodzime rozwiązania konstrukcyjne były wyraźnie lepsze, lecz ze względu na naciski strony radzieckiej nie mogły być wprowadzone do produkcji.

Rozszerzanie specjalizacji i kooperacji w produkcji zbrojeniowej krajów członkowskich przejawiało się także w rosnącej standaryzacji i unifikacji broni i techniki wojskowej, jej komponentów i cykli technologicznych, remontów i eksploatacji. Standaryzacja była interpretowana jako proces badań i zastosowanie najdogodniejszych ekonomicznie rozwiązań, podczas ustalania norm wojskowych dla eksportu, produkcji, remontu i składowania broni oraz techniki bojowej. Unifikacja zaś była definiowana jako proces zmniejszania liczby typów uzbrojenia, techniki wojskowej i środków materiałowo-technicznego zabezpieczenia sił zbrojnych i zapewnienia ich wzajemnej wymienialności.

Zadania unifikacji oraz koncepcyjne zagadnienia wojskowej standaryzacji rozwiązywano zgodnie z przyjętym planem wspólnych przedsięwzięć dotyczących rozwoju i modernizacji uzbrojenia armii Układu Warszawskiego, zgodnie z zaleceniami Komitetu Technicznego Zjednoczonych Sił Zbrojnych na pięcioletnie i roczne okresy. Poszczególne państwa członkowskie Układu przesyłały swoje propozycje tematów Komitetowi Technicznemu na półtora roku przed rozpoczęciem pięcioletki. Po ich przeanalizowaniu Komitet Techniczny przygotowywał propozycje planu pięcioletniego i przysyłał je do wojsk. Po ocenie w krajach członkowskich zgłaszano zainteresowanie ich realizacją. Na podstawie planu pięcioletniego przygotowywano propozycje planów rocznych wspólnych przedsięwzięć. Po zatwierdzeniu przez dowódcę Zjednoczonych Sił Zbrojnych był on rozsyłany z powrotem do wszystkich armii.

Zadania realizowane w zakresie standaryzacji wojskowej były ujęte w międzynarodowym planie tworzenia norm RWPG na pięcioletnie i roczne okresy planowania. Przy czym były one zatwierdzane przez Stałą Komisję RWPG ds. Przemysłu Obronnego. Kraje członkowskie przekazywały propozycje przez swoje narodowe urzędy ds. normalizacji do Koordynacyjno-Technicznego Wydziału Sekcji Standaryzacji Wojskowej RWPG.

Kolejnym elementem integracyjnym była współpraca naukowo-techniczna realizowana w ramach jednolitej polityki wojskowo-technicznej. Była ona deklarowana jako zdolność przystąpienia do technicznego wyposażania armii członkowskich i obejmowała:

- opracowanie kierunków rozwoju naukowo-technicznego, a następnie wykorzystanie jego wyników w sferze bezpieczeństwa;
- ściśle podporządkowanie prac naukowo-badawczych produkcji zbrojeniowej, pogłębianie specjalizacji, kooperacji, standaryzacji i unifikacji produkcji zbrojeniowej;
- ukierunkowanie na główne komponenty materiałowo-technicznego wyposażenia sił zbrojnych oraz na najefektywniejsze systemy zbrojeniowe;
- racjonalizację i modernizację techniki wojskowej i uzbrojenia oraz optymalizację ich składowych na poziomie narodowym i koalicyjnym;

- wszechstronne udoskonalanie kierowania wojskami dzięki zastosowaniu automatyzacji oraz wprowadzeniu jednolitych komputerów i nowoczesnych urządzeń elektronicznych.

Rozwój międzynarodowego podziału pracy w gospodarce wojskowej prowadził do współdziałania w sferze kierowania i planowania działań. Międzynarodowa współpraca w planowaniu, zwłaszcza koordynacja narodowych planów gospodarczych państw socjalistycznych, była uważana za wyższą formę współpracy. Jej celem było zapewnienie harmonii rozwoju ekonomicznego państw socjalistycznych, włącznie z sektorem wojskowym. Ekonomiczne przygotowanie do obrony było podporządkowane koalicyjnej (radzieckiej) doktrynie wojskowej i strategii. Planowanie w sferze uzbrojenia i przebrojenia armii koalicyjnych było oparte na przyjętych zobowiązaniach do koalicyjnej obrony. Stosowano takie same metody gospodarczo-mobilizacyjnego planowania, planowano wspólne przedsięwzięcia w celu zwiększenia żywotności, odporności, elastyczności i mobilności gospodarki. Brano także pod uwagę koalicyjne (radzieckie) wymagania podczas planowania tworzenia i alokacji rezerw broni, techniki wojskowej i surowców strategicznych. Odpowiadało temu również przygotowanie siły roboczej, wojskowych, inżynierskich i naukowych kadr dla potrzeb obrony.

Do rangi najwyższej formy międzynarodowego podziału pracy podniesiono międzynarodową integrację ekonomiczną państw socjalistycznych, której częścią była integracja wojskowo-ekonomiczna. Była ona definiowana jako proces międzynarodowego socjalistycznego podziału pracy w wojskowej produkcji, nauce i technice w celu osiągnięcia efektywnego i optymalnego ekonomicznego zabezpieczenia sił zbrojnych i obrony koalicji socjalistycznej oraz utrzymania stabilności dynamicznej równowagi wojskowej między Układem Warszawskim a NATO.

Podstawą tego procesu miało być zbliżanie, wzajemne przystosowanie i optymalizacja struktur wojskowo-ekonomicznych integrujących się narodowych gospodarek na podstawie ścisłych i stabilnych stosunków kooperacyjnych. Za najważniejszą cechę, która miała odróżniać tę fazę rozwoju od poprzednich etapów rozwoju stosunków wojskowo-ekonomicznych, uważano ścisłą koordynację polityki wojskowo-ekonomicznej i wojskowo-technicznej oraz zbliżanie się wojskowo-gospodarczych mechanizmów, które tworzyły podsystemy mechanizmów gospodarczych państw socjalistycznych.

Pomimo, że w wielu wypadkach wskazane kierunki polityki wojskowo-gospodarczej i wojskowo-integracyjnej miały racjonalne podstawy, w sferze realizacji natrafiały jednak na bariery, przede wszystkim o charakterze źródłowym i technologicznym, pozostając raczej na poziomie deklaracji. Wyjątek stanowiły niektóre elementy radzieckiego przemysłu raketowo-jądrowego i kosmicznego. Ich know-how nie był dostępny nie tylko krajom koalicji, ale także pozostałym sektorom radzieckiej gospodarki narodowej. W dziedzinie przemysłu zbrojeniowego chodziło głównie o ekstensywny typ produkcji, która pochłaniała coraz większe środki. Zwiększającą się jakością i skutecznością systemów uzbrojenia NATO państwa Układu Warszawskiego rekompensowały ich ilością. Oczywiście ten sposób odpowiedzi miał swoje granice.

1.3. SYSTEM KIEROWANIA A RAMY INSTYTUCJONALNE ROZWOJU CZECHOSŁOWACKIEGO PRZEMYSŁU ZBROJENIOWEGO I EKONOMICZNEGO ZABEZPIECZENIA OBRONY

Specjalistyczna, technologiczna, obszarowa i informacyjna struktura czeskosłowackiego przemysłu zbrojeniowego i jego rola w gospodarce była wynikiem długoletniego ewolucyjnego rozwoju. Ten sam wniosek dotyczy także pozycji Czechosłowacji na rynkach światowych związanych z techniką wojskową i specjalnymi zespołami inwestycyjnymi.

W czasie tego ewolucyjnego rozwoju kluczową rolę, po 1948 r., odegrały zewnętrzne warunki polityczne i wojskowo-ekonomiczne, w których znalazła się Czechosłowacja. Przede wszystkim zaś satelicka pozycja Czechosłowacji w stosunku do ówczesnego ZSRR oraz późniejsze członkostwo w RWPG i Układzie Warszawskim. Budowa czeskosłowackiego przemysłu zbrojeniowego, jego ekstermistyczne stosunki kooperacyjne, mechanizm kierowania i gospodarowania oraz sfera eksportu i wewnętrznych dostaw techniki wojskowej były bezwarunkowo podporządkowane interesom koalicji – wojskowo-doktrynalnej i wojskowo-strategicznej koncepcji byłego ZSRR.

Decyzyjnym, polityczno-strategicznym organem kierowniczym RWPG były Sesje Rady, jako najwyższego organu RWPG. Najwyższym politycznym organem Układu Warszawskiego był Doradczy Komitet Polityczny. W 1969 r. powołano do życia Komitet Ministrów Obrony, który opracowywał przyjęte zobowiązania i zadania wynikające z posiedzeń Doradczego Komitetu Politycznego, projektował polecenia w kwestiach wojskowych. Następnie Komitet Techniczny koordynował zagadnienia wojskowo-techniczne (techniczno-ekonomiczne i konstrukcyjne problemy systemów zbrojeniowych), a Rada Wojskowa zajmowała się stanem przygotowania bojowego. Organa Układu Warszawskiego miały powiązanie ze stosownymi strukturami RWPG, szczególnie Stałą Komisją ds. Przemysłu Obronnego.

W celu nakreślenia szerszego tła historycznego rozwoju czeskosłowackiego przemysłu zbrojeniowego należy także wziąć pod uwagę 41 lat państwowej własności warunków produkcji w przedlistopadowej Czechosłowacji. W wyniku przyjęcia takiego typu stosunków własnościowych i radzieckiego modelu przemysłu czeskosłowacki przemysł zbrojeniowy tworzył relatywnie zamkniętą i centralnie kierowaną część ogólnej gospodarki narodowej.

Wewnętrzną, specyficzną okolicznością, która znacząco wpłynęła na formowanie się czeskosłowackiego przemysłu zbrojeniowego, był wysoki stopień potencjału twórczego i umiejętności technicznych jego pracowników, a także powszechna wysoka kultura szerszego zaplecza przemysłowego tzw. produkcji specjalnej. Ten historycznie nawarstwiony i ewolucyjnie kultywowany potencjał wiedzy umożliwił nie tylko szybkie opanowanie nowych rodzajów produkcji licencyjnej, lecz także rodzimy rozwój i produkcję bardzo skomplikowanych technologii wojskowych oraz finalnej produkcji zbrojeniowej.

Do specyficznych warunków wojskowo-ekonomicznych, tworzących w przedstawionym przedziale czasowym koncepcyjne i instytucjonalne ramy produkcji zbrojeniowej, należały przede wszystkim:

- ofensywna strategia ekonomicznego zabezpieczenia obrony oparta na modelu trzech etapów (pokojowe przygotowanie zbrojeniowego potencjału przemysłowego, reżim gospodarki wojennej oraz odnowa gospodarki narodowej) ze stosownymi etapami transformacyjnymi;
- koncepcja wojennej wystarczalności ekonomicznej rodzimego potencjału zbrojeniowego i przemysłowego;
- koncepcja jednolitego i bezpośredniego politycznego, gospodarczego i wojskowego kierowania przygotowaniem państwa do obrony;
- system zcentralizowanego kierowania wojskowo-ekonomicznym cyklem reprodukcyjnym – badania, rozwój, produkcja, odbiór i konsumpcja, z uwzględnieniem preferencyjnych wymagań koalicyjnych;
- działania w celu zwiększenia żywotności i odporności produkcji zbrojeniowej w sytuacjach wyjątkowych (przestrzenne rozmieszczenie produkcji zbrojeniowej itp.).

Z punktu widzenia budowy zbrojeniowego potencjału przemysłowego Czechosłowacji zasadnicze znaczenie miał system kierowania produkcją zbrojeniową. Koordynację rozwoju czeskosłowackiego przemysłu zbrojeniowego z uwzględnieniem kierowniczych struktur koalicyjnych zapewniały decyzje Doradczego Komitetu Politycznego, Komitetu Ministrów Obrony oraz Komitetu Technicznego Zjednoczonych Sił Zbrojnych Układu Warszawskiego i Komisji Przemysłu Obronnego przy RWPG, a także stosowne stałe komitety tych i innych organów.

Kierowanie czeskosłowackim przemysłem zbrojeniowym było realizowane za pośrednictwem centralnych organów państwowych działających w sferze zabezpieczenia obrony, a zatem stosownych organów KPCz, sprawujących nad nim bezpośredni nadzór polityczny i ekonomiczny.

Ekonomiczne narzędzia kierowania czeskosłowackim przemysłem zbrojeniowym były w pełni tożsame z narzędziami ówczesnej dyrektywno-administracyjnej formy gospodarki. Podstawowym narzędziem kierowania gospodarką narodową były narodowe plany gospodarcze (średniookresowe i półroczne wykonawcze). W narodowych planach gospodarczych uwzględniano następujące aspekty zabezpieczenia obrony:

- potrzeby Ministerstwa Obrony Narodowej;
- potrzeby Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Więziennictwa;
- potrzeby Związku ds. Współpracy z Wojskiem;
- zadania obrony cywilnej pokrywane z budżetów narodowych i cywilnych;
- uzupełnianie państwowych rezerw mobilizacyjnych oraz przygotowanie przemysłu do zaspokojenia potrzeb obrony;
- zadania przygotowania terytorium państwa i niektóre zadania cząstkowe.

Nakłady na zaspokojenie tych potrzeb określano jako „bezpośrednie”. W większości zapewniano je za pośrednictwem autonomicznej części planu państwowego.

Pośrednie nakłady były pokrywane z pozostałych części narodowego planu gospodarczego. Kluczowym dokumentem wykonawczym w obszarze ekonomicznego zabezpieczenia obrony była tzw. część specjalna planu rozwoju gospodarki narodowej – obrona i bezpieczeństwo, obejmująca politykę gospodarczą, zbrojeniową i politykę bezpieczeństwa państwa w sferze ekonomicznej. Oprócz tego opracowywano oddzielną część planu rozwoju przemysłu uranowego.

Część specjalna planów państwowych zawierała z reguły następujące części:

- plan produkcji i dostaw techniki wojskowej;
- plan rozwoju wojskowej nauki i techniki, włącznie z koordynacją zadań planu rozwoju technicznego poszerzonego o plan standaryzacji;
- plan specjalnego handlu zagranicznego;
- plan materiałowo-technicznego zabezpieczenia sił zbrojnych;
- zadania dotyczące dostaw materiałów i produktów dla sił zbrojnych;
- plan inwestycyjnej budowy sił zbrojnych oraz specjalnej budowy inwestycyjnej;
- plan produkcji budowlanej Ministerstwa Obrony Narodowej;
- plan remontów generalnych wybranej techniki lotniczej;
- wydatki i wpływy państwowego budżetu federacji – obrona i bezpieczeństwo;
- przygotowania mobilizacyjne oraz przygotowania obrony cywilnej w gospodarce narodowej.

Część specjalna planu była nierozzerwalną częścią narodowego planu gospodarczego. Włączano ją do wszystkich wskaźników planu rozwoju gospodarki narodowej, jednak w sposób ukryty. Zakres zadań obrony i bezpieczeństwa, wykazany w planie rozwoju gospodarki narodowej imiennie, był wcześniej uzgodniony podczas tworzenia „Jednolitych wytycznych metodycznych”. Chodziło głównie o dostawy materiałów i produktów przeznaczonych dla sfery obrony i bezpieczeństwa, ujmowane w narodowych bilansach gospodarczych. W procesach planowania obrony i bezpieczeństwa ważną rolę odgrywały też Rada Obrony Państwa oraz Rada Obrony Republik.

W celu przygotowania propozycji planu Państwowa Komisja Planowania we współpracy z pozostałymi organami centralnymi wydawała „Jednolite wytyczne metodyczne”, respektowane także podczas opracowywania propozycji części specjalnej planów. Istotną część tego procesu stanowiły propozycje i założenia przyjęte przez federalny resort obrony i bezpieczeństwa. Podczas gdy w sferze cywilnej Państwowa Komisja Planowania mogła znacząco wpłynąć na cały plan, to w wypadku części specjalnej potrzeby wojskowości lub bezpieczeństwa określane przez resorty obrony i bezpieczeństwa mogły być kontrolowane jedynie w aspekcie możliwości gospodarki narodowej. W przygotowaniu planu rola obu resortów była niezastąpiona.

Kontrola realizacji części specjalnej planu odbywała się według „Dyrektywy Państwowej Komisji Planowania o prowadzeniu kontroli realizacji części specjalnej wiodącego planu państwowego rozwoju gospodarki narodowej Czechosłowacji – obrona i bezpieczeństwo”. Główną zasadą było to, że kontrolę realizacji części

specjalnej planu powinny prowadzić, według swej specjalności, wszystkie stosowne organa szczebla federacji i republiki, jak również podporządkowane im organizacje, którym w części specjalnej planu określono zadania. Kontroli realizacji zadań części specjalnej planu dokonywano w cyklu miesięcznym w przedsiębiorstwach, organach średniego szczebla kierowania oraz w centralnych organach gospodarczych szczebla federacji i republiki. Kwartalną kontrolę, łącznie z oceną od początku roku, przeprowadzały organa wszystkich stopni.

Państwowa Komisja Planowania przeprowadzała kompleksową kontrolę realizacji części specjalnej planu kwartalnie i od początku roku. Oprócz tego wcześniej określała wybrane zadania lub problematykę, którą oceniano szczegółowo. Po kontroli zawsze przyjmowano postanowienia w celu usunięcia stwierdzonych niedociągnięć w realizacji planu. Następnie Państwowa Komisja Planowania przedstawiała prezydium rządu podsumowanie z realizacji części specjalnej planu, włącznie z przyjętymi postanowieniami. Wyniki kontroli wykorzystywano nie tylko do zagwarantowania realizacji planu, lecz także podczas opracowywania planu na kolejne lata.

Znaczącą część aktów administracyjnych stanowiły dokumenty planowania centralnych organów gospodarczych i przedsiębiorstw przemysłowych o charakterze gospodarczo-mobilizacyjnym. Przeznaczone one były do kierowania przebiegiem gospodarki narodowej na reżim wojenny oraz do kierowania gospodarką wojenną.

Pozycja ekonomiczna producentów techniki wojskowej w zasadzie była taka sama jak pozostałych firm państwowych. Przedsiębiorstwa zbrojeniowe były zmuszone do odprowadzania ponad 90% swoich zysków, które następnie rozdzielano w budżecie państwa. Środki na odnowę i rozwój bazy technologicznej oraz tworzenie nowych mocy produkcyjnych były w sposób dyrektywny określane przez organa centralne. Kierowane centralnie za pomocą metod administracyjnych, były także zagraniczne kooperacje oraz system wewnętrznych stosunków dostawczo-odbiorczych między przedsiębiorstwami partycypującymi w produkcji zbrojeniowej. Naciski na zwiększanie efektywności pracy realizowano przez administracyjną kontrolę poszczególnych pozycji nakładczych producentów techniki wojskowej. Ze względu na monopolistyczną strukturę dostawczą oraz brak realnej konkurencji jakość produkcji zapewniano za pośrednictwem regularnej kontroli prowadzonej przez organa wojskowe w poszczególnych przedsiębiorstwach. Funkcję tę spełniał Instytut Wojskowego Odbioru, który przeprowadzał kontrolę finalną.

Kolejnym narzędziem kierowania ekonomicznym zabezpieczeniem obrony było jego finansowanie. W Czechosłowacji wydatki na obronę i bezpieczeństwo obejmowały, oprócz nakładów na siły zbrojne, inne wydatki przeznaczenia obronnego, np. wydatki na rozwój nauki i techniki wojskowej, wydatki Związku ds. Współpracy z Wojskiem. Poszczególne organa były finansowane przez:

- budżety narodowe resortów spraw wewnętrznych i więziennictwa;

- budżet federacji – samodzielne pozycje budżetowe organów federalnych oraz dotacje do budżetów narodowych (np. wydatki obronnego przeznaczenia na rozwój nauki i techniki wojskowej).

Specjalna część budżetu państwa znajdowała się jedynie w budżecie federalnym i zawierała zarówno dochody i wydatki na obronę i bezpieczeństwo, jak i pozostałe wydatki i dochody. Część specjalna budżetu państwa miała bezpośredni wpływ na rzeczowe dziedziny specjalnej części planu państwowego w wydatkach i dochodach obrony i bezpieczeństwa. Obejmowała wszystkie budżety organów centralnych federacji, które finansowane były drogą specjalną. Odnosiło się to do sił zbrojnych, Związku ds. Współpracy z Wojskiem i niektórych pozycji specjalnych. Za pomocą tej specjalnej części budżetu państwa finansowano także inne wydatki przeznaczone na obronę cywilną, wychowanie obronne itp.

Część specjalna budżetu państwa obejmowała:

- plany dochodów poszczególnych resortów;
- plany wydatków poszczególnych resortów;
- plany finansowe organizacji gospodarczych;
- wiążące limity (osobowe, popularyzatorskie, inne wydatki osobowe itp.).

Poszczególne resorty opracowywały plany finansowania budownictwa inwestycyjnego oraz plany środków pozainwestycyjnych, plan rozwoju wojskowej nauki i techniki. Federalnemu Ministerstwu Finansów przedstawiano podstawy motywacyjne dla specjalnej części planu państwowego rozwoju gospodarki narodowej (z dziedziny produkcji zbrojeniowej, importu uzbrojenia itp.).

Część specjalna budżetu państwa była bezpośrednio powiązana z budżetem federacji (zyski i wydatki poszczególnych części), zaś z budżetami narodowymi była powiązana przez narodowe organa spraw wewnętrznych Korpusu Poprawy Wychowania. Oprócz wydatków przeznaczenia obronnego finansowanych przez organa narodowe określano dotacje celowe z budżetu federalnego na stosowną dziedzinę (obrona cywilna, wychowanie obronne i inne).

Podczas międzyresortowych posiedzeń roboczych uwzględniano ścisły związek między częścią specjalną planu państwowego a częścią specjalną budżetu państwa, zarówno rzeczowy, jak i wartościowy. W celu spełnienia tego wymagania ustanowiono zasady konstruowania planu i budżetu. Prace planistyczne rozpoczęto od oceny możliwości gospodarki narodowej, porównując całkowite wydatki z tempem wzrostu dochodu narodowego oraz całkowitą wielkością dochodu narodowego. Następnie możliwości gospodarki narodowej były przeliczane i określone w:

- dyrektywach (dla planu pięcioletniego),
- wytycznych (dla planu rocznego).

Cykl ich zatwierdzania był różny. Część specjalną planu państwowego zatwierdzało Prezydium Rady Ministrów. Część specjalną budżetu państwa proponował rząd, a omawiano ją w Komitecie Obrony i Bezpieczeństwa Zgromadzenia Federalnego. Następnie Zgromadzenie Federalne zatwierdzało ustawę budżetową na dany rok.

Głównym celem było planowanie rozwoju techniki wojskowej, któremu podporządkowano badania i rozwój przemysłu zbrojeniowego.

Działalność planistyczna dotycząca rozwoju techniki wojskowej obejmowała:

- długoterminowe prognozy rozwoju techniki wojskowej;
- średnioterminowe plany rozwoju techniki wojskowej;
- plany wiodące rozwoju techniki wojskowej.

Długoterminowe prognozy opracowywano na okres od dziesięciu do piętnastu lat, a punktem wyjścia była analiza uzbrojenia czechosłowackiej armii. Oceniano przy tym stan pozostałych armii Układu Warszawskiego oraz armii państw NATO. Prognozy były podstawą średnioterminowych planów rozwoju techniki wojskowej, które opracowywano na okres pięciu lat. Tworzenie planów poprzedzała analiza, której celem było sprecyzowanie wymagań poszczególnych rodzajów wojsk i służb. Badano także możliwości zaspokojenia tych potrzeb przez gospodarkę narodową. W tym celu przeprowadzono specjalistyczne analizy wojskowo-techniczne i ekonomiczne. Opracowywano je dla poszczególnych rodzajów techniki wojskowej. Do części wojskowo-technicznej dołączano część techniczno-ekonomiczną, w której uwzględniano możliwości przemysłu. Na podstawie obu części formułowano ostateczny wniosek wraz z propozycją, czy dany system zbrojeniowy produkować w kraju, czy importować, podawano przy tym koszty, terminy, ilość itp. Wnioski te podlegały zatwierdzeniu przez ministra obrony narodowej, który następnie przekazywał je do stosownych resortów w celu przygotowania planu pięcioletniego. Cały proces musiał być zakończony na półtora roku przed początkiem kolejnej pięcioletki.

Plany wiodące rozwoju techniki wojskowej opracowywano na poszczególne lata pięcioletki. Podstawą tych planów był plan pięcioletni. Każde włączenie zadania do planu wiodącego wymagało szczegółowych uzasadnień. W tym celu opracowywano analizy wojskowo-techniczne i ekonomiczne, przeznaczone dla użytkowników, decydentów i przedsiębiorstw przemysłu zbrojeniowego. Wniosek musiał również zawierać określenie wkładu nowej techniki w zwiększenie zdolności bojowej czechosłowackiej armii oraz zapewnienie obronności państwa, porównanie zakładanych parametrów z parametrami podobnej techniki w armiach Układu Warszawskiego i NATO. Zawierał także ocenę z punktu widzenia unifikacji i standaryzacji w ramach państw członkowskich Układu Warszawskiego, wyliczenie potrzebnej ilości, całkowite koszty realizacji itp. W zależności od wielkości całkowitych kosztów realizacji typowe analizy wojskowo-techniczne i ekonomiczne oceniano na poziomie niższych ogniw czechosłowackiej armii, na poziomie ministra obrony narodowej lub Rady Państwa. Po zatwierdzeniu przekazywane były do stosownego resortu, a w ramach planu państwowego także do Państwowej Komisji Planowania.

Dalszy rozwój badań zasadniczo ograniczyło obniżenie całkowitych wydatków na obronę. Decyzja ta była ze wszech miar uzasadniona, ponieważ wydatki na badania wojskowe i rozwój były nadmierne w stosunku do wielkości państwa. Mu-

siało to być jednak zaplanowane i podporządkowane modernizacji armii i perspektywie wejścia do NATO.

Permanenty niedostatek środków na badania wojskowe i rozwój miał negatywny wpływ na całą sferę produkcji zbrojeniowej, zbrojeniowe i techniczne wyposażenie armii oraz eksport techniki wojskowej. Stopniowo ograniczano i wstrzymywano zadania badawcze, uniemożliwiono rozpoczęcie produkcji nowych rodzajów broni i techniki wojskowej, likwidowano nieefektywne moce produkcyjne. W zasadzie nie przeprowadzono modernizacji uzbrojenia i techniki przy wykorzystaniu bazy naukowo-badawczej i remontowej armii. Rozpadły się wysoko kwalifikowane zespoły oraz doszło do bezpowrotnej likwidacji naukowo-informacyjnego potencjału badań wojskowych i rozwoju.

2. PRODUKCJA ZBROJENIOWA CZECHOSŁOWACJI W LATACH 1950–1990

2.1. EWOLUCJA CZECHOSŁOWACKIEGO PRZEMYSŁU ZBROJENIOWEGO

Rzadko które państwo, po pierwszej wojnie światowej, tworząc swoją potęgę militarną, musiało przezwyciężać takie problemy jak Czechosłowacja. Należy do tego także budowanie przemysłu zbrojeniowego. Po powstaniu republiki w 1918 r. istniało wiele przedsiębiorstw, które produkowały na potrzeby wojska i podlegały jego bezpośredniemu nadzorowi. Przedsiębiorstwa te, tworząc przemysł zbrojeniowy, były podzielone na pojedyncze grupy fabryk, których kierownictwo powierzono wyższym oficerom. Organizacja produkcji zbrojeniowej prowadziła do ekonomicznego wykorzystania materiału, nawet wskutek celowej dystrybucji i konsumpcji.

Administracja wojskowa wszelkimi dostępnymi środkami dbała o to, aby przemysł zbrojeniowy był należycie wzmocniony, aby był niezawodny, aby Czechosłowacja była w miarę możliwości samowystarczalna i miała własny przemysł zbrojeniowy, właściwie przygotowany do obrony państwa. W Czechosłowacji handel bronią podlegał zatwierdzeniu przez rząd. Przedsiębiorstwa zbrojeniowe mogły sprzedawać oficjalnie broń jedynie legalnym rządom dopiero po uzyskaniu zgody czzechosłowackiego rządu. Chociaż mała Czechosłowacja, leżąca w sercu Europy, nie mogła ingerować w wielką politykę światową przez bezpośrednie przygotowanie jakiegoś konfliktu, to jednak jej zakłady zbrojeniowe miały w tym swój duży udział. Stało się to za sprawą rozwiniętego przemysłu zbrojeniowego, którego możliwości wielokrotnie przekraczały potrzeby czzechosłowackiej armii, liczącej 150 tys. żołnierzy w czasie pokoju.

Dlatego też czzechosłowackie uzbrojenie było wykorzystywane w różnych lokalnych wojnach. Nie brano pod uwagę reakcyjności reżimu czy też celów agresorów. Zazwyczaj dochodziło to tego na podstawie bezpośredniego pozwolenia czzechosłowackiego rządu, niekiedy za jego cichym przyzwoleniem, a czasami bez jego zgody.

Czechosłowacja była arsenałem zbrojeniowym przede wszystkim swoich partnerów z Małej Ugody – Jugosławii i Rumunii. W drugiej kolejności zaopatrywano pozostałe państwa. Naturalnie, handel ten utrzymywano w ścisłej tajemnicy.

2.1.1. Produkcja zbrojeniowa Republiki Czechosłowackiej w latach 1918–1939

Pisanie – nawet w wielkim skrócie – o produkcji i eksporcie broni zawsze jest niewdzięcznym zadaniem. Produkcja zbrojeniowa jest rozległa, brakuje o niej pełnych danych, gdyż zazwyczaj firmy utajniają informacje o swojej działalności. Ujawniają jedynie te dane, które są niezbędne lub których ujawnieniem są zainteresowane. Między konkurencją obowiązują ściśle określone zasady gry rynkowej, a zamknięte w sejfach tajemnice mają większą cenę niż natychmiastowa sensacja w prasie. W takich warunkach każda próba przekazania kompleksowych informacji musi posiadać pewne braki. Dlatego też przedstawiane dane mogą jedynie problem przybliżyć. Nie ulega wątpliwości, że odgadnięcie nici powiązań, stosunków i konkurencji byłoby czynnością godną uznania i niezwykle interesującą, jednak na obecnym poziomie studiów tego problemu niemożliwą².

Już przed powstaniem niepodległego czechosłowackiego państwa na jego terytorium była rozwinięta produkcja zbrojeniowa o niebagatelnym znaczeniu. Do 1918 r. głównymi producentami byli: fabryka Škoda w Pilźnie (rozpoczęcie produkcji w 1889 r.), huta żelaza w Witkowicach (założona w 1889 r.), Sellier and Bellot w Pradze (amunicja strzelecka produkowana od 1884 r.), fabryka dynamitu Nebelov w Bratysławie, Zakłady Wojskowe (później Zbrojovka) Brno oraz Czesko-Morawska Kolben-Daněk w Pradze. Oprócz nich funkcjonowało wiele innych mniejszych firm, mających udział w produkcji zbrojeniowej na potrzeby armii austriacko-węgierskiej.

W pierwszych latach niepodległości Czechosłowacja importowała broń, gdyż kierowała się potrzebą szybkiego uzbrojenia swojej armii. Import uzbrojenia nie mógł być jednak rozwiązaniem trwałym, dlatego odrzucono propozycję stałego importu z Francji. Zwyciężyła koncepcja budowania rodzimego przemysłu zbrojeniowego. Według historyków wojskowych w pierwszej połowie lat dwudziestych, zwyciężyła myśl budowy rodzimego przemysłu zbrojeniowego ze względu na następujące główne powody:

- rozwój niezależnej produkcji zbrojeniowej zabezpieczyłby państwo przed ewentualnymi atakami;
- dotychczasowe doświadczenia z importem uzbrojenia, zwłaszcza z Francji, nie były najlepsze;
- regularną dostawą broni dla własnej armii czechosłowacka burżuazja zapewniała sobie nie tylko bieżące lecz także rentowne zyski;

² Stosunkowo dobry przegląd produkcji i machinacji międzynarodowych producentów broni zawiera publikacja H.C. Engelbrehta i F.C. Haninghema *Merchants of Death. A Study of the International Armament Industry* (London 1943). Nieco słabsza jest francuska publikacja L. Lauaya i I. Sennaca *Les relations internationales des Industries de guerre* (Paryż 1932), która także przedstawia międzynarodowe powiązania koncernów zbrojeniowych, wpływające na opinię publiczną za pomocą korupcji prasy, polityków itp. Publikacja ta porusza także międzynarodowe powiązania koncernu Schnidera (s. 85). Do niektórych pozycji, na które powołują się te publikacje na przykład F. Delaisi, *Industries de Paix et Industries de guerre*, Paryż 1931, nie udało się dotrzeć.

– dogodna sytuacja w międzynarodowym przemyśle zbrojeniowym, gdyż przegrana Niemiec i Austrii pozwalała na zajęcie ich pozycji na rynkach światowych;

– eksport uzbrojenia stwarzał wyjątkowe możliwości rozszerzenia ekonomicznych i politycznych wpływów czechosłowackiej burżuazji, także poza granicami kraju.

Czechosłowacja nie odziedziczyła gotowego przemysłu zbrojeniowego po austro-węgierskim mocarstwie, a jedynie kontynuowała wcześniejszą produkcję zbrojeniową i eksport broni. Struktura przemysłu zbrojeniowego nie odpowiadała potrzebom nowo formującej się czechosłowackiej armii, dlatego do 1925 r. pierwszoplanowa była budowa rodzimego przemysłu zbrojeniowego. Wówczas to powstały słynne później fabryki zbrojeniowe, jak Czechosłowacka Zbrojovka w Brnie (1919) lub Semtinska Explosia (1920). Miały one wspólnie ze starszą Škodą nadać główny ton w eksporcie uzbrojenia³.

Po powstaniu samodzielnego państwa, w latach 1920–1926 na bazie tych przedsiębiorstw i głównie rodzimego kapitału zbudowano bardzo nowoczesny jak na owe czasy przemysł zbrojeniowy. Postęp w rozwoju produkcji zbrojeniowej dokonał się po zmianie systemu gospodarowania środkami wojskowymi. Do tego czasu gospodarka kredytami budżetowymi przeznaczonymi na zakup materiałów wojskowych oznaczała konieczność ich wykorzystania do końca roku, podczas gdy cykl produkcji zbrojeniowej w większości wypadków trwał dwa lata. Dlatego też w latach 1922–1924 nie w pełni wykorzystano budżet Ministerstwa Obrony Narodowej, nie zrealizowano także ustalonego przez sztab generalny programu uzbrojenia i wyposażenia armii.

W 1926 r. ustanowiono „Fundusz potrzeb materiałowych obrony narodowej”. Roczne korzystanie z funduszu nie było związane żadnym terminem kredytowym. Właśnie te nieokreślone terminy kredytowe pozwoliły na ekspansję produkcji zbrojeniowej.

Największy wzrost w latach dwudziestych osiągnęła Škoda Pilzno, mimo tego że ograniczana była przewagą francuskiego koncernu zbrojeniowego Schneider. W wyniku umowy kartelowej firmy podzieliły między sobą rynki zbytu, jednak żadna z nich nie przyznała się do trwających osiemnaście lat korzyści, które to przyniosło. W Pilźnie, w macierzystym zakładzie, rozpoczęto produkcję sprzętu opancerzonego oraz silników samolotowych. W 1924 r. Škoda wydzierżawiła stocznię w Komarnie oraz zaczęła skupować akcje Zbrojovki Brno (po dziesięciu latach stała się właścicielem 25% jej akcji, zapewniając sobie w ten sposób pakiet kontrolny). W 1925 r. dokonała fuzji z fabryką Laurin i Klement w Mładej Bolesławii, po której rozpoczęto jej szeroką modernizację. W 1926 r. powołała spółkę

³ W czasie pierwszej wojny światowej Francja tak bardzo zwiększyła swoją produkcję zbrojeniową, że w czasie pokoju jej wojenny przemysł był nieproporcjonalny. Zależało jej zatem na trwałym eksporcie uzbrojenia. Wyjaśnia to, dlaczego w 1929 r. przedstawiciele koncernu Schneidera stwierdzili w radach nadzorczych fabryk Škody, że ich produkcja jest już przeżytkiem. (Por. V. Jiška, A. Vaněk, *Zakłady Škoda 1918–1938*, Praga 1939).

akcyjną Przemysł Lotniczy AVIA Praga. W 1928 r., w wyniku przejęcia akcji pozyskała Zakład Budowy Maszyn i Mostów w Adamowie, gdzie później wybudowała fabrykę amunicji. W tym też roku rozpoczęła budowę fabryki amunicji i armat w Dubnicy nad Wagiem, a w Kunowicach przystąpiła do budowy nowego zakładu AVIA. W 1935 r. założyła samodzielną organizację handlu zagranicznego OMNIPOL, od 1938 r. posiadającą rozległą sieć przedstawicielstw, częściowo wykorzystywaną do pośrednictwa w eksporcie uzbrojenia⁴.

Dopiero okres po 1929 r., gdy Czechosłowackie zakłady zbrojeniowe uzyskały znaczące zamówienia i wzięły udział w światowej konkurencji, przyniósł wzrost eksportu broni, zwłaszcza po 1933 r., kiedy pojawiła się ogólnoswiatowa koniunktura zbrojeniowa. W ciągu lat 1930–1936 udział Czechosłowacji w światowym eksporcie broni wzrósł do 13,4%. Jednak udział w tym eksporcie poszczególnych zakładów zbrojeniowych nie był jednakowy, ponieważ główny udział należał do fabryk Škody i Czechosłowackich Zakładów Zbrojeniowych w Brnie. Przeważał eksport gotowych produktów. Od połowy lat trzydziestych powstały nowe metody handlu, znacznie rozszerzyła się także sprzedaż licencji. W związku z tym należy stwierdzić, że udział Czechosłowacji w światowym eksporcie broni był nierównomierny. W drugiej połowie lat dwudziestych oraz na początku lat trzydziestych wynosił niecałe 10%, natomiast w połowie lat trzydziestych wahał się między 15–20%. W 1934 i 1935 r. osiągnął nawet 21,1% i 24,5% całkowitego światowego eksportu broni, a Czechosłowacja w ten sposób osiągnęła pierwsze miejsce na świecie.

Ożywienie w handlu bronią nie zaznaczyło się jedynie w brneńskich zakładach zbrojeniowych, dotyczyło ono wszystkich czzechosłowackich przedsiębiorstw zbrojeniowych. Na fakt ten wskazują autorzy publikacji o rozwoju gospodarczym Czechosłowacji⁵. Według J. Venčury w latach 1934–1938 Czechosłowacja była największym światowym eksporterem broni. J. Venčura swoje twierdzenie oparł na danych statystycznych Organizacji Narodów Zjednoczonych⁶. A. Dobrý⁷ polemizuje z nim, twierdząc, że nie istnieje całościowy zbiór danych o eksporcie wszystkich rodzajów broni z poszczególnych państw, który umożliwiłby potwierdzenie przedstawionej kolejności. Na podstawie szybkiego wzrostu eksportu broni, który

⁴ Brakuje dokładnych danych dotyczących eksportu broni przez Czechosłowację w okresie przed powstaniem Republiki Monachijskiej. Istniało wprawdzie wiele publikacji Głównego Urzędu Statystycznego (Przegląd Statystyczny Handlu Zagranicznego Czechosłowacji), jednak dane tam zawarte są w znacznej mierze wypaczone. Były one zestawiane według innych punktów widzenia, niż byłoby to dzisiaj potrzebne w celu uchwycenia dokładnych danych dotyczących eksportu różnych rodzajów broni. Dlatego w najnowszych publikacjach postrzega się problem eksportu broni jedynie z punktu widzenia ogólnych trendów rozwojowych (Por. R. Olšovský, *Światowy handel a Czechosłowacja 1918–1938*, Praga 1961, s. 181).

⁵ Por. R. Olšovský, *Światowy handel a Czechosłowacja 1918–1938*; R. Olšovský i zespół, *Przegląd rozwoju gospodarczego Czechosłowacji w latach 1918–1945*. Do największych eksporterów tych lat zalicza się Bank Żywnościowy, Anglo-čs Bank, Zakłady Škoda, Zbrojovkę Brno itd.

⁶ J. Venčura, *Z historii Janeczkových Zakładów Zbrojeniowych*, Praga 1955.

⁷ A. Dobrý, *Podstawowe zmiany rozwoju czzechosłowackiego przemysłu w latach 1913–1938 i niektóre zagadnienia socjalno-polityczne*, ČsČh 1964.

nastąpił po kryzysie lat 1929–1933, oraz według danych Berlińskiego Instytutu Rozwoju Koniunktury można sądzić, że pod koniec lat trzydziestych Czechosłowacja znajdowała się na trzecim miejscu w światowym eksporcie broni. Najprawdopodobniej pierwsze i drugie miejsce należało do Anglii i Francji (Vickers-Amstrong, Schneider). Krupp i pozostałe niemieckie zakłady zbrojeniowe były w tym czasie zajęte uzbrajaniem Niemiec.

W danych statystycznych, w pozycji materiał zbrojeniowy nie pojawia się eksport wyposażenia na potrzeby zagranicznych zakładów zbrojeniowych, jednak nabierał on coraz większego znaczenia. W latach trzydziestych nastąpiły pierwsze, większe zagraniczne dostawy inwestycyjne o charakterze zbrojeniowym, często połączone z wywozem kapitału (w Rumunii w zakładach zbrojeniowych Copea Mica Cugir). Wielką rolę odegrała także Mała Ententa.

Wraz z powstaniem Małej Ententy zrodziło się dążenie do unifikacji uzbrojenia państw o niskich dochodach budżetowych. Rozważania o jej celowości i konieczności, wraz z dyskusją na temat wykorzystania mocy produkcyjnych czeskosłowackiego przemysłu zbrojeniowego, którego możliwości były znacznie większe niż potrzeby Ministerstwa Obrony Narodowej, pojawiły się już na początku funkcjonowania Małej Ententy. Bardzo intensywnie problemem tym zajmowała się tzw. Grupa Zagraniczna Prezydium Ministerstwa Obrony Narodowej. Zadaniem jej, między innymi, było pozyskiwanie zamówień dla czeskosłowackiego przemysłu zbrojeniowego za granicą, zwłaszcza w państwach, z którymi Czechosłowacja utrzymywała ściśle stosunki wojskowo-polityczne, zatem z państwami Małej Ententy. Grupa przystąpiła do rozmów z ministerstwami tych państw już w 1920 r., jednak rozmowy te nie przyniosły rezultatów ze względu na opór francuskiej misji w Pradze. Ona zaś zainteresowana była głównie tym, aby zamówienia uzyskały koncerty francuskie. Spełniając oczekiwania przemysłu zbrojeniowego (konkretnie mówi się o Zakładach Zbrojeniowych w Brnie), grupa czeskosłowackich attache wojskowych wypracowała następujące wytyczne: czeskosłowaccy attache wojskowi mieli zgłaszać Ministerstwu Obrony Narodowej potrzeby zbrojeniowe państw, w których przebywali, „mając głównie na uwadze możliwość wykorzystania czeskosłowackiego przemysłu zbrojeniowego”. Z informacji tej możemy się dowiedzieć, że już we wrześniu-październiku 1920 r. w Pradze miały miejsce rozmowy z szefem zarządu artylerii jugosłowiańskiego Ministerstwa Wojny płk. Stajevićem o przyjęciu nowego modelu działa, wspólnego dla obu armii.

W przypadku Małej Ententy nie wszystko przebiegało zgodnie z oczekiwaniami, wskazywano na brak inicjatywy ze strony przedsiębiorstw zbrojeniowych, sądzono, że pozyskiwanie rynków zbytu jest także obowiązkiem ministerstw: spraw zagranicznych i handlu oraz czeskosłowackich konsultantów za granicą. Ministerstwo Obrony Narodowej zwracało także uwagę na wysokie podatki, cła importowe i eksportowe, taryfy transportowe itp. Przekonywało, że dopóki nie usunie się tych przeszkód, dopóty czeskosłowackie przedsiębiorstwa zbrojeniowe nie będą mogły konkurować z przedsiębiorstwami zagranicznymi.

Dla Czechosłowacji Mała Ententa była czymś więcej niż jedynie związkiem politycznym. Chodziło jej także o gospodarcze przeniknięcie do państw słabo rozwiniętych przemysłowo. Starania te napotykały trudności nie do pokonania. Przez cały czas funkcjonowania Mała Ententa zakłócała politykę handlową czechosłowackiego rządu wobec do Rumunii i Jugosławii, wskazując na słabość obu krajów rolniczych, które za produkty czechosłowackiego przemysłu mogły płacić jedynie swoimi nadwyżkami produkcji rolnej. Przed tym zaś broniła się polityka celna czechosłowackiego rządu, opanowanego przez właścicieli ziemskich, nakładając wysokie cła na import produktów rolnych. Oprócz tego wymiana produktów rolnych za przemysłowe była dla państw agrarnych wyjątkowo niekorzystna. Na przykład Rumunia za jedną tonę importowanego produktu przemysłowego musiała zapłacić 8–10 ton swoich produktów w czasie, gdy eksport artykułów rolnych stanowił 96–98% całego rumuńskiego eksportu, a udział produktów agrarnych w eksporcie systematycznie malał (w 1929 r. – 100%, w 1933 r. – 60%, w 1938 r. – 65%).

W całym okresie międzywojennym Czechosłowacja znajdowała się w pierwszej dziesiątce światowych eksporterów broni i według rocznych raportów Organizacji Narodów Zjednoczonych, publikowanych w Genewie, trzykrotnie zajęła trzecie i drugie miejsce. W 1934 i 1935 r. nawet pierwsze (tabela 6). Dochody dewizowe z eksportu uzbrojenia były znaczne. Wówczas to udzielano długoterminowych pożyczek dla Jugosławii, Rumunii i Turcji.

Tabela 6

NAJWIĘKSI EKSPORTERZY BRONI W LATACH 1930–1937

Rok	Kolejność			Udział Czechosłowacji w światowym eksporcie broni (w %)	Uwagi
	1	2	3		
1930	Anglia	Francja	USA	9,5	4 pozycja – Czechosłowacja
1931	Anglia	Czechosłowacja	USA	11,1	
1932	Anglia	Francja	Szwecja	4,0	7 pozycja – Czechosłowacja
1933	Anglia	Francja	Szwecja	8,5	5 pozycja – Czechosłowacja
1934	Czechosłowacja	Anglia	Francja	27,0	
1935	Czechosłowacja	Anglia	Francja	24,4	
1936	Francja	Anglia	Czechosłowacja	15,5	
1937	Anglia	Niemcy	Czechosłowacja	11,9	

Źródło: R. Olšovský, *Światowy handel a Czechosłowacja*, Praga 1960.

Sukcesy eksportowe zależały głównie od tego, co czechosłowackie zakłady zbrojeniowe mogły zaoferować. Dzięki wykształceniu rodzimych specjalistów już pod koniec lat dwudziestych powstały zespoły konstruktorskie zajmujące się poszczególnymi rodzajami broni i amunicji. Nawet za granicą mówi się o czechosłowackich szkołach, które były w stanie iść swoją własną twórczą drogą.

Poziom techniczny czechosłowackiej broni, a zwłaszcza jej oryginalność konstrukcyjna były wręcz niezbędnym warunkiem utrzymania się na rynku. Właśnie eksport był najtrudniejszym egzaminem. Wymagające były zwłaszcza kraje rozwinięte, podczas gdy na przykład do Chin z Brna często wysyłano partie broni o niższej jakości, które nie mogłyby być przyjęte przez czechosłowackie Ministerstwo Obrony Narodowej.

Główne pozycje czechosłowackiego eksportu stanowiła broń strzelecka i artyleryjska ze stosowną amunicją. Dopiero w latach trzydziestych zaczęły liczyć się także specjalne pojazdy wojskowe, ponieważ Zakłady Škoda i ČKD [tradycyjna skrótowa nazwa przedsiębiorstwa przemysłu maszynowego w Pradze – przyp. tłumacza] rozpoczęły produkcję czołgów oryginalnej konstrukcji. Aktywnością w handlu zagranicznym wykazały się także przedsiębiorstwa produkujące materiały wybuchowe.

Ledwie formujący się przemysł musiał po przewrocie na nowo szukać zagranicznych rynków zbytu. U jego kolebki była orientacja na państwa Małej Ententy, które były całkowicie zależne od dostaw zagranicznych producentów broni. Dla krajów, określanych jako „cordon sanitaire” byłego Związku Radzieckiego, czechosłowackie zakłady zbrojeniowe nie były wyłącznym dostawcą, jak to często pisano. Dotyczy to także Polski.

Drugim ważnym obszarem importu stopniowo stawał się Bliski i Środkowy Wschód. W latach trzydziestych do głównych odbiorców należał Iran, Turcja i Afganistan. Po 1927 r. ważnym klientem stały się Chiny, a wartość ich zakupów ciągle się zwiększała, chociaż import ograniczono jedynie do uzbrojenia strzeleckiego. W latach trzydziestych wzrastała też rola Ameryki Łacińskiej, głównie jako importera broni strzeleckiej. Handel bronią ze Związkiem Radzieckim stał się możliwy dopiero po podpisaniu umowy sojuszniczej w 1935 r. Realizowany był głównie w formie licencji.

Jeżeli dokonamy podsumowania czechosłowackiego eksportu za cały okres międzywojenny, stwierdzimy, że udział państw europejskich, z wyjątkiem państw Małej Ententy, ciągle malał, przy czym znaczenie rynków pozaeuropejskich wzrastało. Na eksport broni oddziaływały nie tylko ekonomiczne, lecz oczywiście i polityczne czynniki. Związki sojusznicze Małej Ententy niejednokrotnie wymuszały akceptację nie zawsze korzystnych warunków finansowych, co prawda z gwarancjami państwowymi⁸. Z czechosłowackiego eksportu zbrojeniowego wy-

⁸ Mała Ententa powstała w latach 1920–1921 na podstawie dwustronnych umów między Republiką Czech i Jugosławią oraz Republiką Czech i Rumunią. Oficjalnie ogłoszona była jako związek obronny tych trzech państw przeciw roszczeniom terytorialnym Węgier oraz niebezpieczeństwu płynącemu z prób restauracji rodziny Habsburgów. Efektem współpracy politycznej członków Małej Ententy była także współpraca wojskowa. Skoordinowano współpracę sztabów generalnych, opracowano plany strategiczne i mobilizacyjne na wypadek węgierskiej agresji, brano także pod uwagę wspólne uzbrojenie, co szczególnie umożliwiło czechosłowackiemu przemysłowi wielką możliwość rozwoju. Jednak eksportem broni do Jugosławii i Rumunii zainteresowane były także zagraniczne koncerny zbrojeniowe. Definitywna decyzja w sprawie uzbrojenia armii państw Małej Ententy zapadła w połowie lat trzydziestych. W listopadzie 1934 r. sztaby generalne państw Małej Ententy zbadały

łączone były Niemcy, Austria, Węgry i przez długi czas także Związek Radziecki. Jak to często bywa w handlu bronią, nie wszystko było przed wojną kryształowo czyste. Stosowano różne praktyki. Chyba najbardziej znane są sięgające setek tysięcy koron łapówki dawane oficerom Ministerstwa Obrony przez kierownictwo Zakładów Škoda.

Dla republiki okresu przedmonachijskiego charakterystyczna jest przewaga prywatnej własności fabryk zbrojeniowych, co więcej, w przeważającej części zrzeszonych w potężnych koncernach.

Dlatego też do zagranicznej aktywności czechosłowackich fabryk zbrojeniowych angażował się aparat państwowy. Często przyjmował gwarancje za zagranicznych partnerów, uzależniał zakupy państwowe (np. tytoniu) od zamówień wojskowych w Czechach itp. Każda zagraniczna dostawa uzbrojenia podlegała reżimowi koncesyjnemu, a decyzje należały do ministra spraw zagranicznych i ministra obrony. Polityczne tło i skutki miał zakaz eksportu broni do Hiszpanii w czasie wojny domowej, chociaż obchodzono go, stosując reeksport przez państwa trzecie. W 1937 r. wstrzymano także dostawy karabinów maszynowych z Brna do Portugalii, która stała się krajem tranzytowym dla frankistowskiej Hiszpanii. Dochodziło także do zerwania stosunków dyplomatycznych z Portugalią. W zasadzie interwencja polityczna dotyczyła jedynie pojedynczych przypadków, a eksport uzbrojenia nie napotkał ważniejszych przeszkód o charakterze politycznym. Była to zasadnicza różnica w stosunku do praktyk niedawnych czterdziestu lat. Ówczesny eksport uzbrojenia był w zasadzie niczym nieograniczony, nie mógł jednak być sprzeczny z czechosłowackimi interesami zagranicznymi.

Ostatnie przedwojenne lata charakteryzowały się światową koniunkturą zbrojeniową, przejawiającą się m.in. zwiększonym zapotrzebowaniem na pojazdy specjalne, włącznie z czołgami. W latach 1935–1939 złożono zamówienia na niemal 470 sztuk czołgów o wartości 400 mln koron czeskich, a eksporterami były nie tylko państwa Małej Ententy, lecz także Iran i Litwa i – co ciekawe – również Szwajcaria i Szwecja.

W latach 1935–1939 koncern ČKD wywiózł za granicę ponad 490 czołgów typu TNHnA, głównie do krajów Małej Ententy, Iranu, Litwy, Szwajcarii, Szwecji i Peru. Jeżeli doliczymy do tego 469 czołgów, które sprzedał czechosłowackiej armii, dojdziemy do wniosku, że cała produkcja przedwojenna wynosiła około 1000 czołgów.

W połowie lat dwudziestych niektóre typy samolotów można było uważać za równorzędne do tych, których używano w krajach o wiele dłuższych tradycjach w przemyśle lotniczym. Czechosłowacja była w stanie z nimi konkurować. Świad-

możliwość obrony w przypadku ataku na Republikę Czech i pod jej presją zdecydowały się unifikować uzbrojenie. Właśnie wtedy szef rumuńskiego sztabu generalnego na posiedzeniu Najwyższej Rady Wojennej wypowiedział się, że w razie konfliktu nie mógłby podpisać rozkazu mobilizacyjnego, ponieważ przy aktualnym stanie uzbrojenia rumuńska armia poniosłaby druzgocącą porażkę. Wypowiedź ta, przedstawiono w obecności króla Karola, doprowadziła do zawarcia umowy o dostawach broni dla rumuńskiej armii.

czy o tym chociażby zwycięstwo firmy AVIA w 1925 r. w konkursie na standardowy myśliwiec dla belgijskiego lotnictwa, przy czym konkurencja była znaczna. Belgia wyprodukowała na licencji 44 sztuki modelu AVIA BH-21.

Jednak taki sukces już się nie powtórzył. W 1925 r. firma Letov sprzedała na Litwę osiem myśliwców Š-20L, które eksploatowano aż do 1936 r. W latach 1927–1928 sprzedano na Łotwę 21 samolotów rozpoznawczych i bombowych Š-16L, o metalowym kadłubie. Miały zatem wysoki poziom i dało się je sprzedać także do Turcji (12 sztuk Š-16L w latach 1929–1930). W 1927 r. firma Aero odniosła sukces, sprzedając osiem obserwacyjnych A-11HS do Finlandii, a dwa lata później sprzedała tam jeszcze 16 podobnych A-32. AVIA przeforsowała nowy samolot myśliwski BH-33E w Jugosławii. W 1929 r. sprzedała tam trzy sztuki, a typ ten budowany był także na licencji (30 sztuk). Cztery samoloty tego typu w 1935 r. odkupiło greckie lotnictwo, ponieważ w kraju wybuchło powstanie i wojsko potrzebowało wzmocnienia. Myśliwiec BH-33 odniósł sukces także w Polsce, gdzie był produkowany przez firmę PWS jako typ A (50 sztuk). Próba eksportu tego typu samolotu do Belgii nie powiodła się, sprzedano jedynie trzy sztuki.

Światowy kryzys na początku lat trzydziestych w wielu państwach ograniczył możliwości modernizacji lotnictwa, a jego skutki odbiły się także na czechosłowackim przemyśle lotniczym, które nie było w stanie w porę zadbać o gruntowną modernizację swej produkcji. Samoloty wojskowe produkowane w Czechach można już było sprzedawać jedynie do krajów nadbałtyckich (i to w bardzo ograniczonych ilościach).

Podczas, gdy nowo powstałe firmy lotnicze odnosiły na rynkach europejskich niezłe sukcesy ze swoimi samolotami sportowymi, „wielki” przemysł lotniczy napotykał poważne problemy przy modernizacji samolotów przeznaczonych dla czechosłowackiego lotnictwa wojskowego. Poprawy wymagała licencyjna produkcja zagranicznych typów. Podobna sytuacja nastąpiła w latach sześćdziesiątych. Jedynym sukcesem eksportowym była sprzedaż do Hiszpanii drugorzędnych myśliwców Letov Š-231 w liczbie 24 sztuk, następnie 28 bombowców Ab-101, a wreszcie także trzech samolotów transportowych AVIA 51. Oczywiście handel prowadzono nielegalnie. W Hiszpanii szalała wojna domowa. Włochy i Niemcy dozbierały powstańcze wojska i posyłały tam swoje jednostki i lotnictwo. Hiszpański rząd szukał pomocy gdzie się dało i kupował jakikolwiek wycofany lub drugorzędny samolot, ponieważ pomoc radziecka była niewystarczająca. Dlatego też Czechosłowacji udało się korzystnie sprzedać zbędne samoloty wraz z uzbrojeniem i zapasowymi silnikami za pół miliona funtów szterlingów. Były to olbrzymie pieniądze. Cała operacja była przeprowadzona przez Estonię, ponieważ oficjalnie obowiązywał zakaz sprzedaży broni dla Hiszpanii.

W ten sposób zakończył się niewielki wojskowy eksport lotniczy przed II wojną światową. To, co nastąpiło po 15 marca 1939 r., nie było już eksportem, lecz wyprzedają zdobyczy wojennych przez Niemców. Część samolotów przejęła Luftwaffe, część przekazano na Słowację, a dużą część odkupiła Bułgaria za 42% ich pierwotnej wartości.

Po 1939 r. cały czechosłowacki przemysł lotniczy był włączony do olbrzymiego koncernu Herrmann-Göring-Werke i pracował na potrzeby Luftwaffe. Także pozostałe gałęzie przemysłu wykorzystywano do realizacji wojennych planów faszystów.

Za eksport broni uzyskiwano złoto lub pieniądze, które były gwarantowane rezerwami złota. Większość umów międzynarodowego handlu bronią w przedwojennej Czechosłowacji zawierano w dolarach lub funtach szterlingach. Jeżeli płacono w bonach ich gwarantem zawsze był wiarygodny bank międzynarodowy lub bank centralny danego państwa, zatem były spełnione gwarancje państwowe. Jednak od lat trzydziestych płacenie złotem i walutą przestało być jedyną formą wyrównywania należności. Coraz częściej pojawiały się nowe formy, jak handel kompensacyjny, clearing, kredyty, wiązane dewizy itp. W handlu bronią spotyka się też sprzedaż licencji i praw patentowych za granicę z częściowym udziałem w budowaniu inwestycyjnym o charakterze zbrojeniowym lub z udziałem pomocy technicznej, której wysokie koszty musiało ponieść przedsiębiorstwo zbrojeniowe. W wyniku eksportu broni republika pozyskiwała cenne dewizy. Nadmierny eksport broni łączył się jednak z różnego rodzaju trudnościami finansowymi, jak konieczność udzielania długoterminowych pożyczek, niemożność wyegzekwowania należności lub inne straty bezpośrednie.

2.1.2. Produkcja zbrojeniowa w latach 1948–1989

Może się wydawać paradoksalne, że okres ostatnich czterdziestu lat, jeżeli chodzi o produkcję zbrojeniową i eksport zbrojeniowy, jest mniej poznany niż okres przedwojennej Czechosłowacji. Wielu danych do tej pory nie odtajniono, a stosunkowo krótki okres po upadku byłego reżimu nie był wystarczający do opracowania tego tematu. Dlatego nie pozostaje nic innego, jak opierać się na cząstkowych artykułach zawartych w czasopiśmie i niepewnych informacjach prasy zagranicznej. Obraz, który w ten sposób powstaje, daje pewne wyobrażenie o rozwoju przemysłu obronnego oraz o znaczeniu i głównych kierunkach czechosłowackiego eksportu broni.

W latach 1939–1945 produkcja zbrojeniowa była wykorzystywana do realizacji wojennych planów faszystów i dalej się rozwijała. Budowa licznych wojskowych obiektów zbrojeniowych, niezakończona do marca 1939 r., była kontynuowana przez faszystowskie Niemcy, które spożytkowały moce produkcyjne tych zakładów do realizacji planów wojennych.

Sześć lat przemysł zbrojeniowy służył faszystowskiemu Niemcom, jednak nie cieszył się takim zaufaniem, aby powierzyć czechosłowackim konstruktorom działalność rozwojową i konstrukcyjną. W rezultacie jeszcze przez jakiś czas po wojnie technika wojskowa była produkowana według wzorów niemieckich. Uzbrojenie czechosłowackiej armii stanowiła właśnie ta zdobyczna niemiecka technika, a także uzbrojenie, z którym powrócił korpus armijny Ludvika Svobody

[z byłego Związku Radzieckiego – przyp. tłumacza], oraz broń, którą przywieźli z sobą żołnierze walczący na Zachodzie.

W związku z wybuchem wojny koreańskiej oraz szybkim ochłodzeniem stosunków międzynarodowych uświadomiono sobie, że taka mieszanina techniki nie jest najlepszym rozwiązaniem dla zapewnienia zdolności obronnych państwa. Ze względu na połutową orientację czechosłowackiej polityki zagranicznej [wydarzenia z 1968 r. – przyp. tłumacza] znaleziono sposób rozwiązania tego problemu. Znacjonalizowany i kierowany centralnie przemysł, pod nadzorem doradców z ZSRR, wszedł na drogę licencyjnej produkcji radzieckiej techniki. Nie można nie zauważyć, że podczas budowania czechosłowackiego przemysłu zbrojeniowego kierowano się mocarstwowymi interesami Związku Radzieckiego. Dlatego dochodziło do przyspieszania, bądź też spowalniania tempa jego rozwoju, bez względu na czeskie interesy narodowe. Nie brano pod uwagę skutków ekonomicznych produkcji zbrojeniowej dla rozwoju makroekonomicznego Czechosłowacji.

Produkcja zbrojeniowa zaczęła szybko wzrastać. Jeszcze w 1950 r. jej wielkość wynosiła 100%, w 1951 r. już 198%, a dwa lata później 384%. Udział produkcji zbrojeniowej w czechosłowackim przemyśle wzrósł z 4% (1950 r.) do 27% (w 1953 r.). Wydaje się, że celowe jest rozwinięcie tych danych i wskazanie, jak przemysł zbrojeniowy zaczął zajmować pierwszoplanowe miejsce. W wielu fabrykach produkcja zbrojeniowa rozwijała się, nawet z udziałem pełnomocników, którzy podporządkowali sobie znaczną część gałęzi przemysłu. Armia w tym okresie planowała nawet budowę rodzimej bazy hutniczej.

Od budowy przemysłu zbrojeniowego nie można także oddzielić innych składników wojskowej siły państwa, w tym całkowitych wydatków na wojsko i bezpieczeństwo, które w latach 1949–1953 wynosiły 235,7 mld czechosłowackich koron. Stanowiły one połowę ówczesnych inwestycji gospodarczych. W 1953 r. wydatki na wojsko stanowiły 18% dochodu narodowego. Przy czym w 1950 r. udział ten wynosił jedynie 6%. W 1953 r. na wydatki te przeznaczono 20% budżetu państwa.

W latach 1952–1953 inwestycje na cele obronne wynosiły 12,6 mld czechosłowackich koron, tj. 24,8% (w 1952 r.) i 34% (w 1953 r.) ogólnego poziomu inwestycji. Bezpośrednie inwestycje natury wojskowej w cywilnej produkcji stanowiły w 1952 i 1953 r. 4,2 mld koron. Produkcja zbrojeniowa w tym okresie wzrosła ze 100% do 453%. Dla porównania należy wskazać, że wzrost ten był prawie trzykrotnie większy niż w przemyśle cywilnym, w którym w tym samym czasie doszło do wzrostu o 67%. Wielkość produkcji broni w 1953 r. była większa niż cała produkcja przemysłowa w 1948 r.

Produkcja zbrojeniowa w poszczególnych gałęziach przemysłu w latach 1948–1953 wzrosła szesnastokrotnie i osiągnęła 32,2% produkcji przemysłowej.

Ze względu na poziom techniczny przemysłu Czechosłowacja odgrywała znaczącą rolę w ramach Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej. Udział broni w eksporcie przemysłowym do krajów RWPG w 1952 r. osiągnął wielkość 29%, a Czechosłowacja stała się, obok Związku Radzieckiego, największym dostawcą broni do krajów Układu Warszawskiego. Ponieważ dla niektórych państw zbrojenie było

zbyt kosztowne, Czechosłowacja z reguły dostawała jedną trzecią wartości kontraktu płaconą przez zamawiającego, na jedną trzecią dawało gwarancje państwo, a ostatnią część płacił odbiorcom Związek Radziecki. Podobny sposób płacenia praktykowano także w wypadku Kuby i Egiptu. Jednak na takim handlu państwo nie mogło się wzbogacić, ponadto za wyeksportowaną broń musiało importować tę, której nie produkowało. W ramach Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej obowiązywała zasada wymiany broni tylko za broń. Więcej szczegółów na ten temat podano w części opisującej produkcję czołgów w latach 1953–1990.

Pierwsza połowa lat pięćdziesiątych oznaczała przebrojenie i unifikację uzbrojenia czeskosłowackiej armii z armią radziecką. Jak już wspomniano wcześniej, odnowa czeskosłowackiego przemysłu zbrojeniowego w latach powojennych przebiegała w pełni pod znakiem przechodzenia na radzieckie wzory techniki woj-skowej.

Jeżeli przyjrzymy się bliżej decyzjom o rozwoju przemysłu zbrojeniowego w latach pięćdziesiątych, zauważymy, tak po czeskiej, jak i po słowackiej stronie dążenie reprezentantów politycznych do budowania przemysłu zbrojeniowego w swym regionie. Takim pierwszym wyraźnym impulsem rozwoju produkcji zbrojeniowej na Słowacji była uchwała KC KPCz z 13 lutego 1954 r. o zabezpieczeniu produkcji specjalnej (na podstawie wymogów przebrojenia armii). Oprócz odbudowy pierwotnych fabryk zbrojeniowych charakterystyczne dla tego okresu jest przesunięcie produkcji zbrojeniowej na Słowację. Powstały nowe fabryki, jak na przykład ZTS Martina i Detva. Budowane są rozległe kompleksy zbrojeniowe na Słowacji, zwłaszcza Kombinat ZTS w Martinie z zakładami w Dubnicy nad Wagiem i Detwie. Jednocześnie rozpoczyna się budowa Fabryki Produkcji Łożysk Powaska Bystrzyca, Zakładów Techniki Komputerowej Banska Bystrzyca, Zakładów Przemysłu Ogólnego Dubnica na Wagiem, Vihorlat Snina, Tesla Liptovský Hrádok i Zakład Budowy Mostów Brezno. W tym czasie produkuje się amunicję do karabinów o wartości 100 mln koron rocznie, a produkcja czołgów osiąga wielkość aż 500 sztuk rocznie.

Było to spowodowane względami politycznymi. Czechosłowacja w tym czasie była coraz bardziej związana ze Związkiem Radzieckim i jego polityką zagraniczną. Przeciwnik zaczął się pojawiać na zachodniej granicy, a zatem Słowacja stała się rejonem tyłowym. Stopniowo za tymi strategicznymi zadaniami pojawiły się także powody ekonomiczne i socjalne. Forsowano szybkie uprzemysłowienie Słowacji i stworzenie miejsc pracy w ramach koncepcji wyrównania poziomów rozwoju z innymi państwami. Dążeniu temu towarzyszyła idea stworzenia słowackiego centrum przemysłowego, które stanowiłoby przeciwwagę dla czeskich aglomeracji przemysłowych. Strona Słowacka zdecydowanie opowiadała się za takim rozwiązaniem.

Rozwój przemysłu na bazie produkcji zbrojeniowej był dla niej bardzo pożyteczny. Okres zimnej wojny i zbrojenia powodowały, że produkcja czołgów stała się intratną specjalnością, mającą gwarancje długotrwałego odbioru. Zmiany te cieszyły się także politycznym poparciem władz radzieckich. Łączyło się to z począt-

kowo bezpłatnym uzyskiwaniem licencji, know-how i bezpośrednią pomocą radzieckich ekspertów w fabrykach. Oprócz tego w okresie tym chodziło o opanowanie stosunkowo prostej produkcji przemysłowej. Towarzyszyło temu wielkie wsparcie finansowe z budżetu państwa i dogodne kredyty.

Wspomniana decyzja polityczna z 1954 r. wprowadziła w ruch cały mechanizm produkcji zbrojeniowej, który rozpoczął się wyraźną delimitacją produkcji zbrojeniowej z Czech na Słowację. Wiązało się to także ze skierowaniem fachowców do zakładów na Słowacji. Jednocześnie na podstawie wymogów strony radzieckiej już wcześniej rozpoczęto budowę mocy zbrojeniowych. Czechosłowacja w przeszłości miała rozwinięty przemysł zbrojeniowy, dlatego radzieckie wymagania wobec niej były tak wysokie, że nie była w stanie ich spełnić, bowiem musiała zaspokoić potrzeby własnej armii i zapewnić uzbrojenia dla pozostałych państw bloku wschodniego.

Ze względu na trudności technologiczne w początkowym okresie znaczną część środków produkcji dowożono ze Związku Radzieckiego. Część dostarczał także rodzimy przemysł. W ten sposób w krótkim czasie Czechosłowacja mogła się stać głównym dostawcą broni dla Układu Warszawskiego. Interesujący jest też fakt, że w produkcji uzbrojenia, oprócz Związku Radzieckiego, znaczny udział miała także Niemiecka Republika Demokratyczna. Było to efektem nawiązania kontaktów kooperacyjnych między głównymi producentami broni i systemów zbrojeniowych, tzn. Czechosłowacją, Związkiem Radzieckim i NRD. Wybudowanie potężnej bazy zbrojeniowej wymagało nie tylko nakładów inwestycyjnych, ale także wysokiej jakości produkcji, a przy tym deficytowych surowców, niezbędnych przy produkcji broni. Szybko postępujące w tym okresie wymagania przemysłu zbrojeniowego wymusiły ograniczenia cywilnej produkcji. Fabryki, w których produkowano urządzenia elektroniczne, niemal całą swą produkcję przeznaczały na obronę Czechosłowacji i eksport do Związku Radzieckiego.

Przedsiębiorstwa zbrojeniowe zaczęły wyraźnie odróżniać się od przedsiębiorstw cywilnych, głównie ze względu na wymagania kapitałowe i strukturę siły roboczej. Oceniając to z perspektywy czasu, można znaleźć wiele zmian, lecz ogólnie trudności te można tłumaczyć wyższymi wkładami kapitałowymi do produkcji i wyższymi kwalifikacjami siły roboczej.

Uzależnienie przemysłu zbrojeniowego od wzorów radzieckich prowadziło do rozwoju produkcji licencyjnej. Licencyjną produkcję rozpoczynano głównie w nowo wybudowanych przedsiębiorstwach zbrojeniowych. W latach pięćdziesiątych większość licencji Czechosłowacja otrzymywała za darmo. Jednak w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych za licencje z reguły trzeba było już płacić. Koszty licencji nie były małe. Kupiono licencje na produkcję techniki lotniczej i pancerniej. Ostatnia wykupiona umowa licencyjna w latach 1953–1990 dotyczyła produkcji czołgów T-80. Na licencji zaczęto też produkcję radzieckich samolotów IŁ-10, MiG-15, MiG-15 bis oraz UTI MiG-15. W 1957 r. wyeksportowano dużą liczbę myśliwców IŁ-10 do Jemenu. Licencyjna produkcja odrzutowych MiG-ów oznaczała przełom technologiczny w czechosłowackim przemyśle lotniczym, a później

umożliwiła rozwój i produkcję rodzimej techniki lotniczej. Faktem jest, że nie zawsze radziecki wojskowy sprzęt licencyjny był ekonomicznie korzystniejszy niż taki sam sprzęt importowany ze Związku Radzieckiego. Dotyczy to na przykład samolotu MiG-21. Działo się tak dlatego że początkowo Czechosłowacja nie płaciła stronie radzieckiej opłaty licencyjnej. Na początku stosowano praktykę opłat licencyjnych według liczby wyprodukowanej broni. W późniejszych latach wprowadzono jednorazową opłatę licencyjną.

Oprócz krajów socjalistycznych, w latach pięćdziesiątych, największym odbiorcą produkcji Czechosłowackich zakładów zbrojeniowych był Egipt. Zmierzali tam zarówno czołgi, jak i samoloty. Samolotów MiG-15 bis czechosłowackiej produkcji użyto w konflikcie sueskim, a czołgów i transporterów opancerzonych w wojnie arabsko-izraelskiej w 1967 r. Były to transportery opancerzone OT 62, produkowane na początku lat sześćdziesiątych według radzieckiej licencji, jednak znacząco udoskonalone przez czechosłowackich konstruktorów. Na tych transporterach żołnierze egipscy przekroczyli w 1973 r. Suez podczas ofensywy przeciwko Izraelowi. Jeszcze długo po tym OT 62 można było zobaczyć na czele egipskich pododdziałów podczas defilad.

Transportery OT 62 TOPAZ były także użyte podczas indyjsko-pakistańskiego konfliktu, po stronie Indii. Pakistan także zwrócił się z prośbą o sprzedaż sprzętu, lecz strona czechosłowacka odmówiła. W zamian zaproponowano Pakistanowi budowę obiektów inwestycyjnych do produkcji zbrojeniowej. Stały się one ważnym elementem czechosłowackiej polityki zbrojeniowej, głównie w latach siedemdziesiątych. W latach sześćdziesiątych produkcja zbrojeniowa wzrosła na tyle, że Czechosłowacja była w stanie znaczną jej część eksportować. Najbardziej znaczących prób eksportu technologii wojskowych dokonano w latach siedemdziesiątych.

Budowa przemysłu zbrojeniowego była najbardziej dynamiczna w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych. Dynamika ta miała negatywny wpływ na czechosłowacką gospodarkę, ponieważ na przełomie lat 1953–1954 kraje bloku wschodniego przyjęły nowy kurs gospodarczy. Chodziło głównie o rezygnację z uzgodnionych dostaw maszyn i urządzeń techniki wojskowej, a w efekcie niewykorzystanie mocy przemysłu ciężkiego.

W związku z wejściem w 1954 r. RFN do NATO zdecydowano o konieczności modernizacji uzbrojenia armii państw bloku wschodniego. Władze partyjne podjęły decyzję o modernizacji obrony czechosłowackiego terytorium. Pod koniec 1954 r. Czechosłowacja i Związek Radziecki zawarły umowę o modernizacji czy też przebrojeniu czechosłowackiej armii w ciągu pięciu lat. Celem było dokończenie budowy przemysłu zbrojeniowego, a następnie wskutek wprowadzenia nowoczesnej techniki wojskowej zwiększenie zdolności obronnych państwa.

W okresie tym wymagania wobec przemysłu zbrojeniowego rosły szybciej i wyprzedziły poziom techniczny oraz tempo rozwoju przemysłu hutniczego i maszynowego. W październiku 1955 r. czechosłowacka delegacja rządowa prowadziła w Moskwie rozmowy o przejściu Czechosłowacji na produkcję najnowocześniejszej broni.

W drugiej pięcioletce wydatki na armię spadły. Inwestycje dla wojska także. Odbiło się to na wzroście produkcji zbrojeniowej jedynie o 57%, zamiast 142%. Niższy poziom produkcji zbrojeniowej spowodowany był też tym, że Związek Radziecki monopolistycznie produkował broń i nie chciał jej odbierać od Czechosłowacji. Skalę strat dobrze pokazuje małe wykorzystanie zbrojeniowych mocy produkcyjnych, które wahało się od 10 do 70%.

W latach 1959–1962 zakończono budowę wymaganej struktury produkcji zbrojeniowej. Po tym okresie nastąpił rozwój produkcji broni i techniki wojskowej na jakościowo wyższym poziomie.

Rozwojowi produkcji zbrojeniowej w Czechosłowacji nie tyle pomógł cykl przebrojenia własnej armii, ile zamówienia partnerów koalicyjnych Układu Warszawskiego. Czechosłowacja zabiegała o koordynację produkcji w przemyśle maszynowym i zbrojeniowym w Radzie Wzajemnej Pomocy Gospodarczej.

Do tego dołączono starania o wyrównanie bilansu handlowego w obszarze uzbrojenia. W zasadzie do 1990 r., jedynie w latach 1961–1965 odnotowano ujemny bilans handlowy między eksportem a importem broni w wysokości 3,577 mld koron. W pozostałych latach wykazywano dodatni bilans handlowy (tabela 7).

Tabela 7

IMPORT I EKSPORT BRONI I TECHNIKI WOJSKOWEJ DO PAŃSTW SOCJALISTYCZNYCH (W MLD KORON)

Lata	Import	Ekspert	Saldo
1956–1960	5 787	6 642	+1 345
1961–1965	11 058	7 481	–3 577
1966–1970	13 632	14 350	+1 318
1971–1975	19 744	19 892	+191
1976–1980	31 741	33 447	+1 706
1981–1985	43 482	45 878	+2 416
1986–1989	48 987	58 388	+10 601

Źródło: *Federalny Urząd Statystyczny*, Praga 1991.

Na podstawie tych danych można określić wielkość bezwzględną broni, która była wyeksportowana w poszczególnych latach. Szczególnie interesujące są dane dotyczące eksportu broni do krajów socjalistycznych. Ekspert ten w latach 1960–1990 miał tendencje wzrastające (tabela 8). Na tej podstawie można sądzić, że mimo pogarszającej się sytuacji ekonomicznej państwa socjalistyczne w zakresie techniki wojskowej importowały coraz więcej.

Tabela 8

HANDEL BRONIĄ MIĘDZY CZECHOSŁOWACJĄ A KRAJAMI SOCJALISTYCZNYMI (W MLN KORON)

Rok	Import	Eksport	Bilans
1960	655	491	-164
1970	1 297	2 119	822
1980	2 994	3 583	589
1988	6 503	7 543	1 040
1990	4 159	4 792	433

Źródło: *Federalny Urząd Statystyczny*, Praga 1991.

Rozwój produkcji zbrojeniowej podporządkowano głównie realizacji zamówień państw socjalistycznych. O ile wielkość produkcji dla państw niesocjalistycznych w latach 1956–1960 stanowiła 100, o tyle dla okresu 1981–1985 wynosiła nawet 236 (tabela 9).

Tabela 9

BILANS CZECHOSŁOWACKIEGO HANDLU ZAGRANICZNEGO W ZAKRESIE PRODUKCJI ZBROJENIOWEJ (W MLN KORON)

Lata	Kraje niesocjalistyczne
1961–1965	1 144
1966–1970	2 245
1971–1975	3 455
1976–1980	4 982
1981–1985	10 153
1986–1990	4 680

Źródło: *Federalne Ministerstwo Handlu Zagranicznego*, Praga 1991.

Analiza bilansu czechosłowackiego handlu zagranicznego dowodzi, że wyraźna przewaga eksportu do krajów rozwijających się kończy się w drugiej połowie lat osiemdziesiątych (tabela 9 i 10).

Tabela 10

PRODUKCJA CZECHOSŁOWACKIEGO UZBROJENIA DO PAŃSTW NIESOCJALISTYCZNYCH A INKASO (1986 r. = 100)

Rok	Eksport	Inkaso
1986	100	100
1987	92	163
1987	64	84
1988	92	147
1990	26	58

Źródło: *Federalne Ministerstwo Handlu Zagranicznego*, Praga 1991.

Dość ciekawie przedstawiają się w dłuższym przedziale czasowym relacje między importem a eksportem do Związku Radzieckiego, pozostałych państw Układu Warszawskiego i państw niesocjalistycznych (tabela 11). Import ze Związku Radzieckiego był zawsze większy niż eksport. Chociaż Czechosłowacja stale dążyła do wyrównania importu i eksportu.

Tabela 11

IMPORT I EKSPORT BRONI I TECHNIKI WOJSKOWEJ DO KRAJÓW UKŁADU WARSZAWSKIEGO I POZOSTAŁYCH PAŃSTW SOCJALISTYCZNYCH W LATACH 1956–1990 (W MLN KORON)

Okres	ZSSR		Pozostałe państwa UW		Pozostałe państwa socjalistyczne		Ogółem	
1956–1960	5 376	3 739	411	1 990	0	544	5 787	6 273
1961–1965	8 907	3 923	2 150	2 790	1	768	11 058	7 481
1966–1970	9 762	5 982	3 225	7 125	143	1 243	13 130	14 350
1971–1975	16 993	11 054	3 527	7 662	201	1 173	20 721	19 889
1976–1980	25 757	21 335	5 652	8 702	332	1 431	31 741	31 468
1981–1985	32 318	29 486	10 161	14 648	1 008	754	43 467	44 888
1986–1989	35 245	32 666	12 136	18 351	1 606	1 151	987	52 168

W latach pięćdziesiątych eksport do tego kraju był niższy od importu o niemal 15%, w latach sześćdziesiątych było to około 80%, w siedemdziesiątych prawie 15%, a w latach osiemdziesiątych jedynie 10%.

Odwrotna sytuacja była w przypadku pozostałych państw Układu Warszawskiego. W latach pięćdziesiątych eksport był wyższy od importu o 500%. W latach sześćdziesiątych różnica wynosiła około 60%, w następnych dwóch dziesięcioleciach odpowiednio: 70% i 40%.

Aż do 1965 r. Czechosłowacja w zasadzie nie importowała broni z krajów rozwijających się (do tej pory jedynie za 1 mln koron). Dopiero od tego roku importowano pewną ilość techniki, ale i tak do końca lat siedemdziesiątych eksport był wyższy od importu o 400%. Śledząc orientacje eksportu produkcji zbrojeniowej do państw niesocjalistycznych, możemy stwierdzić, że dla tych państw rozwijano specjalne rodzaje produkcji zbrojeniowej. W kolejnej tabeli przedstawiono charakterystykę produkcji broni do byłych państw socjalistycznych w latach 1956–1989.

Dynamika produkcji zbrojeniowej w okresie powojennym była największa w pierwszej połowie lat osiemdziesiątych. Bardzo wyraźnie pokazują to następujące dane. Jeżeli okres 1956–1989, który stanowi 100% produkcji broni, podzielimy na cykle pięcioletnie (w celu wykluczenia wpływów przypadkowych), to w latach 1956–1989 produkowano 5% broni i techniki wojskowej, w latach 1961–1965 – 6%, 1966–1970 – 11,5%, 1971–1975 – 16%, 1976–1980 – 25,3%, a w latach 1981–1985 – 36,1% (tabela 12).

Tabela 12

PRODUKCJA CZECHOSŁOWACKIEJ BRONI DLA UKŁADU WARSZAWSKIEGO

Okres	ZSSR	BRL	WRL	PRL	SRR	NRD	UW ogółem
1956–1960	100	100	100	100	100	100	100
1961–1965	105	48	488	237	20	107	167
1966–1970	160	57	940	454	66	416	348
1971–1975	296	83	1 210	235	58	562	407
1976–1980	570	78	1 957	415	184	460	610
1981–1985	788	358	2 327	737	240	737	849
1986	100	100	100	100	100	100	100
1987	120	144	121	126	50	119	113
1988	119	134	87	118	47	114	103
1989	111	47	74	58	40	123	75

Legenda: ZSSR – Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich, BRL – Bułgarska Republika Ludowa, WRL – Węgierska Republika Ludowa, PRL – Polska Rzeczpospolita Ludowa, SRR – Socjalistyczna Republika Rumunii, NRD – Niemiecka Republika Demokratyczna. 1960 r. = 100%, 1986 r. = 100%

Kontrakty handlowe na broń przydzielano na podstawie dyrektywnych zamówień pochodzących z międzynarodowych umów o produkcji specjalnej. Pod względem komercjalizacji wiele ówczesnych umów rządowych, z dzisiejszego punktu widzenia, było dla Czechosłowacji nie do przyjęcia.

Nie można zapomnieć, że bezpośrednia produkcja finalna stanowiła jedynie 60% całkowitych zamówień, pozostała część pochodziła z subdostaw i technologii.

Z technicznego punktu widzenia niezwykle sukces na początku lat sześćdziesiątych odniósł czechosłowacki transporter opancerzony SKOT, który był produkowany we współpracy z Polską i dostarczany do obu armii. Niezwykłość tkwi w tym, że chodziło o jedyną udaną tego rodzaju współpracę oraz w tym, że udało się przeforsować transporter kołowy czechosłowackiej konstrukcji przeciwko żarliwie strzeżonemu monopolowi radzieckiemu. Jak podają zagraniczne źródła, jest on nadal używany w Indiach, Iraku, Libii, Maroku, Sudanie i Syrii.

Czechosłowacja w ramach eksportu wybudowała fabryki amunicji na przykład w Etiopii, Afganistanie, Birmie czy Kambodży. Warto też przypomnieć dostawę dział i wyrzutni rakiet z zapasów czechosłowackiej armii dla Austrii.

W 1961 r. przeprowadzono próby porównawcze trzech samolotów w celu podjęcia produkcji podstawowego samolotu szkoleniowego lotnictwa wojskowego państw Układu Warszawskiego. Czechosłowacki samolot L-29 Delfin zwyciężył z polskim TS-11 Iskra i radzieckim Jak-30. W ten sposób położono podwaliny największego sukcesu eksportowego ery powojennej. W sumie wyprodukowano 3600 sztuk tego samolotu, z czego 2400 sztuk odebrał Związek Radziecki. Niektóre z nich później sprzedał Mongolii, Koreańskiej Republice Ludowo-Demokratycznej i Wietnamowi. Reszta eksportu trafiła do pozostałych państw Układu Warszawskiego, z wyjątkiem Polski (produkowała swoją Iskře) oraz państw Trzeciego Świata (Indonezji, Egiptu, Syrii, Iraku, Nigerii, Ugandy, Libii, Kuby i Wietnamu). Z reguły eksportowano cały zestaw wraz z symulatorem lotu.

W libijskim Trypolisie mieściła się szkoła pilotów, prowadzona przez czeskich instruktorów. Sześćset kilometrów od niej libijskich pilotów szkolili także Włosi. Studenci szkoły czechosłowackiej skończyli szkolenie na L-29 o pół roku wcześniej niż studenci szkoleni przez włoskich instruktorów.

Do Delfina nawiązywał kolejny czechosłowacki samolot L-39 Albatros. Już od samego początku samolot ten projektowano też jako szturmowy lekki. Został on jedynym samolotem szkoleniowym państw Układu Warszawskiego, był także eksportowany w nowej zmodyfikowanej wersji L-59.

Do końca 1990 r. produkcja tego samolotu stanowiła 66% światowej produkcji samolotów tej kategorii. Pozostałe 34% przypada na firmy Dornier, Dassau-Breguet, BAC Aeromacchi i inne.

Długotrwałe ukierunkowanie czechosłowackiej produkcji zbrojeniowej na wielkoseryjne dostawy na rynek radziecki, ewentualnie rynek Układu Warszawskiego, nie miało odzwierciedlenia w osiąganych zyskach, które były niższe od przeciętnej, nawet małe. Z tego powodu początkowo nowoczesne systemy zbrojeniowe starzały się. Można to udokumentować na przykładzie producenta samolotów Aero Vodochody. W 1990 r. przedsiębiorstwo to za wyprodukowane 164 samoloty osiągnęło zysk 120 mln koron, podczas gdy w 1991 r. jedynie za 57 samolotów producent osiągnął zysk 1200 mln koron. W 1992 r. rozpatrywano możliwość eksportu L-59 na Filipiny.

Czechosłowacja definitywnie straciła możliwość samodzielnego wyboru partnerów handlowych. Stało się tak głównie dlatego, że produkowała różne typy techniki na podstawie radzieckich licencji.

Ciągle istnieją perspektywy produkcji nowoczesnych systemów uzbrojenia. Jednak systemy te muszą spełniać najbardziej surowe światowe kryteria.

Na rozwój produkcji zbrojeniowej wpływało wiele czynników, politycznych, ekonomicznych i wojskowych. Nie można zapominać o rozwoju technicznym bazy przemysłowej, która umożliwiała produkcję broni i towarów o wojskowym przeznaczeniu.

Na podstawie dostępnych informacji o rozwoju produkcji zbrojeniowej należy oceniać jego udział w proeksportowej polityce Czechosłowacji (tabela 13). Wielką rolę odegrał w tym rozwój ciężkiej techniki. W latach 1956–1962 na Słowacji stworzono jądro przemysłu produkującego czołgi. Później, w latach sześćdziesiątych, wysiłek skupiono na udoskonaleniu produkcji pojazdów opancerzonych. Osiągnięto postęp technologiczny w produkcji, jakości pancerzy i spawania. W tym okresie (1962 r.) już wyraźnie, w miejsce tempa inwestycji, na czoło wysuwają się zagadnienia efektywności ekonomicznej. Chociaż w latach pięćdziesiątych roczny przyrost budowy przemysłu zbrojeniowego wynosi 15%, to w latach sześćdziesiątych, poza przemysłem lotniczym, rozwój nowych mocy produkcyjnych został ograniczony do minimum. Tempo wzrostu produkcji zbrojeniowej, włącznie z produkcją materiałów przeznaczenia wojskowego, w latach pięćdziesiątych wynosiło 42%. W latach sześćdziesiątych 27%, w siedemdziesiątych około

20%. W latach osiemdziesiątych dynamika zbliżyła się do poziomu z połowy lat sześćdziesiątych.

W produkcji zbrojeniowej zatrudniano około 6% pracowników przemysłu maszynowego i elektrotechnicznego. W produkcję zbrojeniową było zaangażowanych około 27 mld koron środków podstawowych Czechach, a na Słowacji 39 mld koron, tzn. ogółem za 66 mld koron. Stanowiło to w przybliżeniu 25 000 maszyn. Ich wiek w większości przekraczał dziesięć lat (tabela 14).

Produkcja zbrojeniowa stanowiła 8,5% całkowitej produkcji maszynowej i elektrotechnicznej, 5% produkcji samochodów, 3,8% podzespołów autobusów, 2,7%

Tabela 13

EKSPORT TECHNIKI LOTNICZEJ Z CZECHOSŁOWACJI (W LICZBIE SZTUK)

Rodzaj techniki	Kraje socjalistyczne	Pozostałe kraje	Ogółem	W latach
Samoloty IL-10	441	24	465	1953-1957
Samoloty JAK-11	525	109	634	1955-1957
Samoloty IL-14	113	16	129	1956-1962
Samoloty DC-3	23	26	49	1960-1961
Samoloty UTI-MiG-15	1 797	67	1 864	1954-1960
Samoloty MiG-21	-	30	30	1961
Zapassowe silniki AŠ-82 T	269	25	294	1057-1962
Zapassowe silniki RD-45	383	-	383	1953-1954
Zapassowe silniki RD-45 FA	1 617	29	1 646	1957-1963
Szybowce L-30	1 393	852	2 245	1057-1980
Samoloty L-200	364	43	407	1958-1966
Samoloty Aero 45, 145	337	88	425	1953-1966
Samoloty Sokół, L-40, L-60	194	142	336	1953-1966
Samoloty sportowe klasy Z	929	184	1 113	1953-1989
Samoloty rolnicze Z-37	402	18	420	1966-1975
Zapassowe silniki tłokowe	4 008	466	4 474	1953-1989
Samoloty L-29	3 135	323	3 458	1963-1974
Zapassowe silniki M-701	4 599	307	4 906	1963-1989
Samoloty L-39	2 132	413	2 545	1973-1989
Samoloty L-410	839	21	860	1973-1989
Zapassowe silniki M-601	1 872	23	1 895	1977-1989

Tabela 14

STAN MASZYN PRODUKCYJNYCH W SŁOWACKICH ZAKŁADACH ZBROJENIOWYCH (WIEK/LICZBA SZTUK)

Przedsiębiorstwo	Wiek maszyn				średni wiek
	do 6 lat	6-10 lat	11-25 lat	ponad 25 lat	
TEES Martin	200	364	992	486	
ZŤS Dubnica	213	362	719	480	15
ZŤS Hriňová	62	353	-	242	
ZVS Dubnica	315	272	710	508	
Meopta Bratislava	16	18	20	11	15

Źródło: *Restructuring study of the Slovakian armament Sector Appendix 2. Industrial Diagnosis*, SEMA Division Conseil April 1992, s. 60.

traktorów. W przemyśle hutniczym przy produkcji stali specjalnej dla celów zbrojeniowych zaangażowanych było 7% pracowników produkcyjnych, co stanowi 0,96% całkowitej liczby zatrudnionych, w przemyśle petrochemicznym zaś 0,26% wszystkich pracowników produkcyjnych. W przemyśle chemicznym ich liczba była znikoma. Stosunkowo największy udział produkcji zbrojeniowej w całkowitej produkcji był w przemyśle lotniczym.

Zalety czechosłowackich konstrukcji i szkoły technicznej potwierdziły się głównie w latach sześćdziesiątych. Prototypy broni i systemów zbrojeniowych przeszły już nawet próby wojskowe, które w ramach koalicji przeprowadzono w ZSRR, jednak strona radziecka miała tyle zastrzeżeń, że ich wprowadzenie do uzbrojenia całego Układu Warszawskiego było niemożliwe. Mimo to część tej broni wprowadzono do uzbrojenia czechosłowackiej armii, jednak w ograniczonych ilościach, co uniemożliwiało zwiększenie efektywności ekonomicznej produkcji zbrojeniowej.

Dało się to odczuć szczególnie przy konstruowaniu 122 mm samobieżnej wyrzutni raketowej, która ze względu na bądź to obiektywne, bądź subiektywne zastrzeżenia nie została wprowadzona do uzbrojenia. Dotyczyło to także amunicji artyleryjskiej. Ponadto na przykład za środki kierowania i rozpoznania, które były na wysokim poziomie, nie otrzymywano najnowocześniejszych radzieckich systemów uzbrojenia.

Przemysł zbrojeniowy był zbyt rozbudowany w stosunku do potrzeb armii czechosłowackiej. Choć nowoczesny, produkował systemy, które w wyniku uzgodnień koalicyjnych nie zawsze należały do najnowocześniejszych, mimo że zespoły konstrukcyjne bardzo o to zabiegały. System przydzielania licencji nie zawsze prowadził do zwiększania efektywności produkcji zbrojeniowej.

Przedstawione jednostronne udogodnienia dla armii nie mogły oczywiście przesłonić negatywnych stron gospodarki dyrektywnej. Przytłumienie czynników rynkowych w dziedzinie produkcji zbrojeniowej stworzyło jakąś „syntetyczną” ekonomię z już wspomnianymi ogólnymi niedostatkami i tworzeniem dysproporcji ograniczających długoterminowy wzrost gospodarczy.

Ustalane ceny i ukryta inflacja wymagająca czasowej skokowej korekty, polegającej na zmianie cen i tzw. przeliczeniu budżetów państwowych i ich wiążących wskaźników, w efekcie prowadziły do zmniejszenia możliwych wielkości makroekonomicznych.

Według ustawy z 1994 r. o handlu zagranicznym materiałami zbrojeniowymi Ministerstwo Przemysłu i Handlu ma, w porozumieniu z Ministerstwem Spraw Zagranicznych, Ministerstwem Spraw Wewnętrznych i Ministerstwem Obrony, prawo wydawania licencji eksport lub import materiałów wojskowych. Usiłuje ono realizować związane z tym zadania energicznie, bez zbędnych opóźnień, dając w ten sposób producentom techniki zbrojeniowej możliwość wykorzystania swoich zdolności u zagranicznych klientów. Ministerstwo Przemysłu i Handlu bierze także udział w organizacyjnym przygotowaniu prezentacji czeskich firm w ramach targów międzynarodowych i wystaw o charakterze lotniczym czy też zbrojeniowym.

Udziela im również wsparcia finansowego, zwracając niektóre wydatki związane z udziałem w stosownych akcjach.

Dla wsparcia eksportu założono Czeski Bank Eksportowy oraz Towarzystwo Asekuracyjne EGAP, które oferują swe usługi także przy eksporcie techniki zbrojeniowej. Dla wybranych dostaw eksportowych tej techniki udzielono już gwarancji państwowych, na przykład na dostawy cywilnych samolotów do Egiptu.

Przedstawione poglądy należy uzupełnić wnioskami z kompleksowych analiz ekonomicznych, które w sposób przekonywający ukazały rzeczywiste stosunki zachodzące w efektywności produkcji zbrojeniowej. Dlatego też, jak można sądzić, należy się skupić na poziomie makroekonomicznym niektórych ogólnych zagadnień, które charakteryzowałyby wielkość produkcji i wartość zainwestowanych środków. Zakup tak wielkiej ilości sprzętu wojskowego i techniki na potrzeby czechosłowackiej armii był możliwy dzięki wysokim wydatkom na zbrojenie.

Należy tu wskazać, iż wydatki zbrojeniowe Czechosłowacji w minionych latach były zawsze większe niż się o tym oficjalnie informowało, i to od 18 do 42%. Obie pozycje pokrywano (bezpośrednio lub pośrednio) z budżetu państwa. Analiza rzeczywistych wydatków na obronę i bezpieczeństwo (tabela 15) wskazuje na powiększanie się z roku na rok wartości ukrytych wydatków.

Dodatkowymi, nadzwyczajnymi środkami (z reguły z funduszu ogólnego zarządu skarbu budżetu federalnego) od czasu do czasu pokrywano niektóre inne wydatki. Na przykład z zakupu radzieckiej licencji na czołg T-72 wynikała konieczność skopiowania dokumentacji technicznej i jej dalsze dostosowanie do własnych potrzeb, tzw. aplikacyjny rozwój przy staraniach o produkcję itp. Wydatki te, pokrywane z budżetu państwa, można dzisiaj z trudem wyliczyć. Należy jednak wskazać, że tylko przygotowanie dokumentacji technicznej wymagało wysoko specjalistycznej pracy inżynierów dwóch instytutów konstruktorskich przez okres dwóch lat.

Oddzielny rozdział można by poświęcić ogólnym cenom techniki wojskowej, szczególnie techniki pancernej. Te ceny, które stosowano w handlu z krajami Układu Warszawskiego, były swoistą kategorią ekonomiczną. Ceny kontraktowe formalnie ustalano na podstawie radzieckich cen „oczyszczonych z koniunkturalnych wpływów” i uśrednionych na pięcioletni okres planowania. Przy czym na wszystkie wyroby produkowane na radzieckich licencjach (jak było to w przypadku czołgów i bojowych wozów piechoty) ze strony Związku Radzieckiego wywierany był nacisk na przystosowywanie tych cen do poziomu cen radzieckich. Te (niskie) radzieckie ceny były formą tzw. zaleceń Stałej Komisji RWPG ds. Przemysłu Obronnego, jednostronnie wmuszanych wszystkim krajom koalicji podczas ich wzajemnej wymiany produkcji zbrojeniowej. Oczywiście, na ceny systemów uzbrojenia miały wpływ niskie koszty początkowe, dzięki dotowanym cenom energii i niskim cenom importowanych surowców, włącznie z ropą naftową ze Związku Radzieckiego. Ceny techniki wojskowej importowanej ze Związku Radzieckiego także były niskie. W ten sposób rekompensowano głównie problem większych wymagań materiałowych. Wpływało to także na ceny czechosłowackich systemów uzbrojenia.

Tabela 15

WYDATKI NA OBRONĘ I BEZPIECZEŃSTWO CZECHOSŁOWACJI W LATACH 1961–1989 (W MLN KORON,
CENY BIEŻĄCE)

Rok	Wydatki budżetowe na obronę i bezpieczeństwo			
	Rzeczywiste ¹	Opublikowane ²	Ukryte	Różnica w %
1961	12 192	9 512	2 680	21,98
1962	13 854	10 854	2 958	21,35
1963	14 333	11 332	3 001	20,13
1964	13 800	10 948	2 852	20,66
1965	13 173	10 272	2 901	22,02
1966	13 776	10 841	2 953	21,30
1967	14 602	12 385	2 217	15,18
1968	16 557	13 189	3 368	20,34
1969	21 041	14 268	6 773	32,18
1970	21 251	14 919	6 332	29,79
1971	24 339	15 943	8 396	34,49
1972	25 303	16 770	8 535	33,72
1973	26 864	17 647	9 217	34,30
1974	28 203	18 071	10 132	35,92
1975	29 495	19 729	9 766	33,11
1976	29 720	20 365	9 355	31,41
1977	30 919	20 130	10 789	34,89
1978	31 088	20 808	10 280	33,06
1979	32 480	21 380	11 100	34,17
1980	33 525	22 900	10 625	31,69
1981	35 490	23 099	12 391	34,91
1982	36 162	24 560	11 602	32,08
1983	36 955	25 261	11 694	31,64
1984	40 206	26 276	13 930	34,64
1985	40 539	27 393	13 143	32,42
1986	47 825	28 300	19 525	40,82
1987	49 259	28 496	20 763	42,15
1988	47 379	29 236	18 143	38,29
1989	348 800	48 800	–	–

¹ Dane zaczerpnięte z załącznika budżetowego (załącznik „C”) specjalnych części państwowych planów wiodących – obrona i bezpieczeństwo na stosowny rok. Fundusz byłej komisji planowania.

² Rocznik statystyczny Republiki Czechosłowacji za stosowny rok. Pierwszy rok, w którym te dane odtajniono i opublikowano w pełnej wielkości.

Źródło: M. Krč i inni, *Wydatki wojskowe w latach zimnej wojny i po jej zakończeniu*, Praga 2000.

W okresie najsilniejszej dominacji ZSRR wszystkie kraje Układu Warszawskiego z niewolniczą zgodą przyjmowały te zalecenia. Żaden z pozostałych krajów członkowskich nie mógł konkurować z radziecką zbrojeniową produkcją masową. W nieoficjalnych rozmowach ich eksperci przyznawali, że te licencyjnie produkowane wyroby jednoznacznie przynoszą im straty. W zależności od rodzaju techniki, a brano pod uwagę jedynie ceny kontraktowe, okazywało się, że tylko dla po-

krycia kosztów własnych, ceny kontraktowe musiałyby być od 1,7 do 3 razy wyższe. Jednak Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej nie dopuszczała takiej możliwości i dostawy techniki między krajami byłej RWPG realizowano na podstawie cen radzieckich. Zrozumiałe jest zatem, że w wyniku takiego handlu zagranicznego Czechosłowacja poniosła niemałe straty. Były one tym większe, im droższy i większy był eksport na rzecz Układu Warszawskiego. Należy także sobie uświadomić, że straty te ponosiło państwo, a nie producenci, ponieważ w Czechosłowacji różnice między hurtowymi a zniekształconymi zagranicznymi cenami sprzedaży w pełni pokrywano z budżetu federalnego.

Co więcej, podczas ustalania cen producenta stawiano w korzystniejszej sytuacji i w inny sposób. Czyniono to na przykład aranżacją normatywną miary zysku podczas kalkulacji ceny produktu, którą w ostatnich latach zwiększano aż o 10% w stosunku do wartości normatywnych przez przyspieszone odpisy środków podstawowych itp. Działalność inwestycyjna również była pokrywana z funduszy V Czechosłowackiego Banku Państwowego. Mogło się zatem tak stać, że nakłady inwestycyjne nie wchodziły w skład cen produktów wojskowych.

2.2. WPŁYW PRODUKCJI ZBROJENIOWEJ NA ROZWÓJ GOSPODARCZY CZECHOSŁOWACJI W LATACH 1948–1989

Zaraz po lutym 1948 r., gdy zaczął się okres budowy nowego systemu, położono kamień węgielny pod budowę nowej gospodarki, polityki i struktur socjalnych. Głębokie zmiany przekształcały wszystkie sfery życia społeczeństwa. Większość powodowała zakłócenia w życiu społecznym.

Należy tu podkreślić, że w latach 1950–1953 przygotowania do realizacji mocarstwowych planów Związku Radzieckiego w Europie w wielkiej mierze wpłynęły na czechosłowackie społeczeństwo i głęboko naznaczyły wszystkie obszary jego życia. Stwarzały podwaliny budowy reżimu, ramy zaostrożonej zimnej wojny i przygotowań do konfliktu zbrojnego. Społeczeństwo znalazło się w sytuacji, którą w skrócie możemy określić jako zmilitaryzowaną. Tworzenie wielkiej armii i ogromny program zbrojeniowy miały decydujący wpływ na gospodarkę. Szybka budowa wielkiej armii czechosłowackiej w latach 1951–1953 była także wynikiem radzieckiej polityki mocarstwowej w Europie, prowadzonej według planów wojskowych dowódców. Faktem jest, że zarówno przedwojenna Republika Czechosłowacka, jak i Republika Czechosłowacka po 1945 r. miały liczną armię, przy tym dobrze uzbrojoną. Czechosłowacki rząd nie tylko nie brał udziału w opracowaniu planów, lecz nie był nawet o nich informowany. Rząd zatwierdzał żądania czechosłowackiego Ministerstwa Obrony będąc świadomy tego, że stoi za nimi Moskwa. Formowanie wielkiej armii zmieniło nie tylko stosunki panujące w niej samej, lecz także w społeczeństwie. Było bezpośrednią przyczyną jego militaryzacji, wpływającej na wszystkie dziedziny życia społecznego. Armia wymusiła dla siebie ważną i uprzywilejowaną pozycję w państwie, będącą wynikiem zimnej wojny. Jej żąda-

nia były pierwszoplanowe i realizowano je kosztem potrzeb cywilnych. Armia prowadziła politykę wielkomocarstwową, a jej kierownictwo dysponowało szczególnymi uprawnieniami. Dlatego też kierownictwo armii starało się ją budować według radzieckich wzorów, to znaczy jako samodzielną, niezależną, samowystarczającą i niekontrolowaną instytucję. Za pośrednictwem pełnomocników wojskowych w licznych przedsiębiorstwach podporządkowało sobie znaczną część gałęzi przemysłowych i planowało budowę rodzimej bazy hutniczej. Nie można jednak przeceniać roli pełnomocników, ponieważ ich uprawnienia nie były na tyle wystarczające, by mogli oni kierować budową przemysłu. Żądano od nich raczej, by wymagali realizacji planów i jakości produkcji. Dbali także o utrzymanie dyscypliny pracy w przedsiębiorstwach zbrojeniowych. Ówczesna władza polityczna stworzyła podstawy budowy rozległej bazy przemysłowo-obronnej.

Szczególne pozycje mieli radzieccy doradcy w dziedzinie obronności, a głównie w jej obszarach dotyczących gospodarki.

Doradcy w ministerstwach i niektórych departamentach oraz przedsiębiorstwach (np. w przemyśle uranowym, w produkcji zbrojeniowej, w badaniach geologicznych) byli zależni od doradców w Radzie Wzajemnej Pomocy Gospodarczej. Doradcy zajmowali się zarówno długoterminowymi i perspektywicznymi planami gospodarczymi, jak i konkretnymi zadaniami niektórych gałęzi przemysłu. Nawet opracowywali dla nich szczegółowe decyzje (np. serię uchwał partii i rządu w latach 1951–1952 o dziedzinach gospodarczych). Uchwały te miały umocnić pozycję Związku Radzieckiego w kształtowaniu pożądanego poziomu produkcji broni.

2.2.1. Gospodarcze skutki rozwoju produkcji zbrojeniowej w latach 1948–1953

W początkowym okresie budowy nowego systemu ekonomicznego, tzn. w latach 1948–1949, przebiegły procesy, które zmieniły dotychczasowy i określiły nowy rozwojowy kierunek w ekonomii. Zmiany struktury ekonomicznej były tak głębokie, że spowodowały długotrwałe negatywne efekty. W strukturze tej ważną rolę odegrała produkcja zbrojeniowa.

W styczniu 1949 r. powstała instytucja, która wpłynęła na rozwój czechosłowackiej gospodarki – Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej.

Na przełomie lat 1950–1951 czechosłowacką gospodarkę dosięgły wielce niekorzystne następstwa szybkiej budowy wielkiej armii. Proces ten zwielaokrotnił narastające trudności i sprzeczności gospodarcze. Zakres, charakter wymagań armii oraz szybkie tempo ich osiągania, zaostrzyły trudności i przyspieszyły stan kryzysu w gospodarce. Ponieważ Czechosłowacja w przeszłości miała rozwinięty przemysł zbrojeniowy, radziecki sztab generalny nakładał na nią wysokie wymagania; zapewnienia uzbrojenia na potrzeby własnej armii i dostawy do pozostałych państw bloku wschodniego. Wymagania gospodarki obronnej nie były włączane do planów i bilansów całej gospodarki, lecz traktowano je jako priorytetowe. Kierow-

nictwo armii wymagało wypełniania swych olbrzymich wymagań, stosując silną presję polityczną i groźby. Militaryzacja przebiegająca w latach 1951–1953 tak bardzo wpłynęła na kierunek rozwoju gospodarczego, że wytworzyła ekonomię zimnej wojny. Charakteryzowała ją sprzeczność między wymaganiami armii, które bliskie były okresowi wojny, a przychodami i żądaniami obywateli, narastającymi w sposób typowy dla czasu pokoju. Czechosłowacja nie miała źródeł ani środków do pokonania tej sprzeczności, która od 1951 r. szybko się pogłębiała. Na przykład brakowało tak potrzebnych surowców dla przemysłu ciężkiego.

2.2.1.1. Konsekwencje wzrostu wydatków wojskowych w latach 1948–1953

Całkowite wydatki na armię i bezpieczeństwo państwa w latach 1949–1953 wynosiły 235,7 mld koron i stanowiły połowę ówczesnych inwestycji gospodarczych. W 1953 r. wydatki na armię stanowiły 18% dochodu narodowego (w 1950 r. 6%) oraz 20% przyznanych wydatków z budżetu państwa. Oprócz oficjalnych wydatków z budżetu minister obrony miał w dyspozycji tajną i wysoką jego część. W latach 1952–1953 inwestycje na cele obronne wyniosły 12,67 mld koron, tj. 24,8% (w 1952 r.) i 34% (1953 r.) całkowitej wartości inwestycji. Bezpośrednie inwestycje na cele obronne, w latach 1951–1953, wzrosły o 229,8%, a pośrednie o 207,4%. Inwestycje w produkcji cywilnej w 1952 i 1953 r. wynosiły 4,2 mld koron. Produkcja specjalna, tj. zbrojeniowa zanotowała wzrost ze 100 do 453% (w cywilnym przemyśle o 167%), a jej wielkość była w 1953 r. wyższa niż cała produkcja maszynowa w 1948 r. Produkcja zbrojeniowa w latach 1948–1953 wzrosła szesnastokrotnie i osiągnęła poziom 32,3% produkcji przemysłu maszynowego. Według eksperckich kalkulacji, które zawarte są w zagranicznej literaturze, w latach pięćdziesiątych z ogólnej liczby inwestycji do przemysłu maszynowego i przemysłu ciężkiego 90% z nich zorientowanych było na potrzeby obronności. Liczba ta jest olbrzymia, lecz jeżeli weźmiemy pod uwagę, że należą do nich także inwestycje w przemyśle hutniczym, nie są one tak wysokie.

Odwrotna sytuacja była w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych. Na początku lat siedemdziesiątych inwestycje w produkcji zbrojeniowej wynosiły około 2–3 mld koron. W latach osiemdziesiątych doszło do dynamicznego wzrostu inwestycji w tej dziedzinie (tabela 16). Miało to związek nie tylko z chęcią wejścia na rynki zbrojeniowe, lecz także z naciskami strony radzieckiej na zwiększanie wojskowego potencjału w ramach współzawodniczenia z rozwiniętymi państwami NATO. Stan ten przedstawiono w tabeli 17. Wzrost inwestycji w przemyśle zbrojeniowym w ostatnim okresie był spowodowany planowanymi dostawami do Związku Radzieckiego w latach dziewięćdziesiątych, była to również reakcja na ekspansję zbrojeniową w latach osiemdziesiątych. Jeżeli weźmiemy pod uwagę stwierdzenie Krneliego o szerokim wpływie inwestycji na wzrost ekonomiczny, możemy przewidzieć zwolnienie tempa wzrostu ekonomicznego w latach osiemdziesiątych właśnie dzięki inwestycjom zbrojeniowym o prawie 15%. Jeżeli weźmiemy pod uwagę, że wzrost cen bieżących oscylował wokół tej wartości, zauważymy, że produkcja zbrojeniowa była hamulcem wzrostu gospodarczego. Faktem

jest, że na ceny systemów miał także wpływ niski koszt wejścia, dzięki dotowanym cenom energii i niskim cenom surowców, włącznie z ropą naftową importowaną ze Związku Radzieckiego. Ceny techniki wojskowej importowanej ze Związku Radzieckiego także były niskie. W ten sposób rekompensowano głównie problem większych wymagań materiałowych.

Tabela 16

ROCZNY WZROST TRWAŁYCH INWESTYCJI W PRODUKCJI ZBROJENIOWEJ
W LATACH 1971–1990 (W MLD KORON)

Lata	Wielkość
1971–1975	20
1976–1980	30
1981–1985	110
1986–1990	110

Udział broni w czechosłowackim eksporcie maszynowym do krajów Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej w 1952 r. wynosił 29%. Natomiast udział uzbrojenia w produkcji chemicznej zwiększył się o 239%, przy czym produkcja całej tej gałęzi jedynie o 94%.

Radzieccy działacze podczas prowadzenia uzgodnień handlowych z partnerami z bloku wschodniego nie ukrywali żądań wysokich wydatków na uzbrojenie. Argumentacji tej używali nawet jako presji w uzgodnieniach cenowych. Informacje o takim uzgodnieniu znajdują się m.in. w notatce czechosłowackiego attache w Moskwie z 31 lipca 1950 r.: „Radziecki przedstawiciel oświadczył, że w dzisiejszej, napiętej sytuacji Związek Radziecki musi się zbroić nie tylko dla siebie, lecz dla innych, mniejszych narodów, które liczą na to, że potężny Związek Radziecki ich ochroni. Dlatego też Związek Radziecki ma prawo żądać od tych narodów sprawiedliwego podziału wydatków na obronę”.

Długoterminowy plan tworzenia czechosłowackiej armii z końca 1950 r. przewidywał szybkie tempo budowy sił zbrojnych. Zakładano, że do 31 grudnia 1952 r. armia czasu pokoju będzie na tyle uzupełniona, wyszkolona i wyposażona, aby w 1953 r., jeżeli wymagać tego będzie sytuacja międzynarodowa, przejść na stany wojenne. Pełna budowa armii miała być dokończona w połowie lat pięćdziesiątych. W późniejszych latach okazało się to nierealne, lecz produkcja zbrojeniowa dla armii stanu wojny stwarzała problemy w rozwoju ekonomicznym państwa.

Od końca 1950 r. wymagania armii stopniowo stawały się nadrzędne w gospodarce każdego kraju Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej. Wszystkie gałęzie produkcji podporządkowano wymogom produkcji zbrojeniowej. Nakłady na armię oraz udział gospodarki obronnej w podziale dochodu narodowego znacznie wzrosły. W Czechosłowacji dochód narodowy podzielony wzrósł w latach 1948–1953 ze 100 do 150% wydatków na obronę, a w końcu do 810%. Udział gospodarki obronnej w całkowitej ilości inwestycji zawrotnie wzrastał i wynosił: w 1947 r. – 7%, w 1950 r. – 4%, w 1951 r. – 10,4%, w 1952 r. – 23,7%, w 1953 r. – 32,8%. Oprócz

tęgo istniały inwestycje pośrednie w produkcji cywilnej. W 1952 r. udział inwestycji obronnych zwiększył się do 24,8%, a w kolejnym roku do 34%. Produkcja zbrojeniowa w przedsiębiorstwach wzrastała szybciej niż produkcja cywilna (tabela 17).

Tabela 17

WZROST PRODUKCJI CYWILNEJ I ZBROJENIOWEJ W PRZEMYSŁE MASZYNOWYM (1950 r. = 100)

Rodzaj produkcji	1948 r.	1950 r.	1952 r.	1953 r.
Zbrojeniowa	55	100	227	453
Cywilna	60	100	166	167

Źródło: AMNP, *Fond Dokumentace*, 1979.

w latach 1949–1953 całkowita wartość wydatków na armię i bezpieczeństwo (włącznie z inwestycjami w przemyśle zbrojeniowym) wynosiła 235,7 mld koron. Dla porównania wartość wszystkich inwestycji w gospodarce w tym okresie wynosiła 472 mld koron.

Nakłady na zbrojenie wzrastały także w pozostałych krajach Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej. Oficjalnie ogłoszone wydatki na obronę na Węgrzech w 1949 r. wynosiły 1,8 mld forintów, w 1952 r. 5,9 mld, a w kolejnym roku 7,4 mld, co stanowiło 14,4% budżetu państwa.

W Polsce wydatki te wzrosły z 3,7 mld złotych w 1951 r. do 6,7 mld w roku następnym i 10,3 mld w 1953 r., tj. ponad 10% budżetu państwa. W Rumunii wzrosły z 3,246 mld lei w 1950 r. do 5,135 w 1952 r. i stanowiły 17,7 budżetu państwa.

Już przed II wojną światową Czechosłowacja dysponowała rozwiniętym przemysłem zbrojeniowym. W czasie wojny jego potencjał niezwykle wzrósł, głównie w zakresie produkcji techniki pancerniej, a także produkcji amunicji, broni strzeleckiej itp. Po wojnie działacze komunistyczni mieli zamiar „zaprząć przemysł zbrojeniowy do pokojowej budowy kraju”, ponieważ liczyli się z tym, że potrzebne uzbrojenie zakupią w Związku Radzieckim. Wynikało to z postanowienia, które 5 czerwca 1945 r. przyjęła Rada Wojskowa czechosłowackiego rządu: „Produkcja wszelkiego przemysłu zbrojeniowego będzie przestawiona na produkcję pokojową. Pozostanie jedynie niezbędne minimum na potrzeby produkcji wojennej. Z początku broń dostarczy nam Związek Radziecki”.

Założenia te nie urzeczywistniły się w pełnym zakresie, niemniej jednak produkcja zbrojeniowa została znacząco obniżona, a czechosłowacki przemysł zbrojeniowy rozwijał się i produkował broń w ograniczonym zakresie. Pod koniec 1950 r. sytuacja radykalnie się zmieniła. Doradcy radzieccy w Ministerstwie Obrony prze-forsowali decyzję, aby Czechosłowacja nie kupowała broni w byłym Związku Radzieckim, lecz sama ją produkowała według radzieckich licencji. Zasada ta znalazła zastosowanie w planie produkcji zbrojeniowej na lata 1951–1955, opartym na założeniu, że armia czechosłowacka będzie wyposażona w broń rodzimej produkcji.

Wzrost wielkości produkcji na potrzeby armii ilustrują następujące dane. W 1953 r. armia pokryła 15,8% zużycia materiałów tekstylnych, 30,7% produkcji odzieży, 16,9% bielizny, 5,3% skórzanego obuwia, 7,4% mięsa, 8,3% stoniny itd. Tworzenie wielkiej armii wymagało nie tylko budowy fabryk przemysłu zbrojeniowego i inwestycji, lecz także wysokiej jakości deficytowych surowców, wysoko wykwalifikowanej siły roboczej i znacznych nakładów finansowych. Szybko rosnące wymagania armii, wymuszane na organach politycznych naciskami, a na przedsiębiorstwach groźbami, spowodowały ograniczenie produkcji cywilnej i prowadziły do niezrealizowania zadań przewidzianych dla innych gałęzi przemysłu. Przykładowo, w stosunku do poprzedniego roku spadła produkcja: kotłów o 43%, samochodów osobowych o 42%, traktorów o 68%, urządzeń dla przemysłu spożywczego o 60%. Plan budowy elektrowni zrealizowano poniżej 50%, ponieważ fabryki produkujące urządzenia elektryczne obciążono dostawami na cele obrony państwa i do Związku Radzieckiego.

Podobna sytuacja panowała w całym przemyśle maszynowym, który nie mógł zapewnić dostaw na potrzeby rodzimej produkcji cywilnej. Jedną z głównych przyczyn tego stanu były wysokie nakłady na armię, gdyż jej tworzenie wyczerpywało zarówno możliwości przedsiębiorstw budowlanych, narzędzia i urządzenia, jak i moce organizacji projektowych. Mimo wszelkich gróźb oraz politycznych i kadrowych przedsięwzięć, które jedynie zwiększały napięcia w gospodarce, przemysł zbrojeniowy nie realizował zadań. Zaczęto stawiać nowe hale produkcyjne, tzw. typu S – typowa zunifikowana hala dla potrzeb produkcji maszynowej. Do składów mobilizacyjnych przesuвано maszyny na wypadek rozwinięcia gospodarki wojennej. W wyniku decyzji organów politycznych wprowadzono zasady sześciomiesięcznej nieprzerwanej produkcji w okresie gospodarki wojennej. Prowadziło to do wyczerpywania źródeł finansowych i materiałowych gospodarki cywilnej. Dlatego też liczna grupa radzieckich doradców po przeglądzie fabryk zbrojeniowych zgłosiła wątpliwości co do możliwości realizacji planów produkcji zbrojeniowej w przyszłych dwóch latach i zaproponowała przedsięwzięcia organizacyjne, które zostały przyjęte przez władze komunistyczne w maju 1951 r., a w czerwcu rozpatrzone przez Radę Wojskową Ministerstwa Obrony.

2.2.1.2. Przedsięwzięcia podejmowane w celu zwiększenia produkcji zbrojeniowej

W zakładach produkcyjnych powołano grupy zastępców do spraw wojskowych; posiadali oni wielkie uprawnienia, faktycznie kontrolowali całą produkcję zbrojeniową i mieli także wpływ na produkcję cywilną. Wojskowa Rada zdecydowała także o wzmocnieniu Grupy Gospodarki Obronnej w Urzędzie Planowania. Minister obrony wymagał także polepszenia organizacji i kierowania produkcji zbrojeniowej w poszczególnych ministerstwach – w zasadzie chodziło o odsunięcie dotychczasowych dyrekcji generalnych i pełne zastosowanie radzieckiego sposobu kierowania gospodarką. Te starania doradców radzieckich nie dotyczyły jedynie zakładów zbrojeniowych, lecz wprowadzane były w całej gospodarce.

Jednak wszelkie przedsięwzięcia czynione na rzecz przemysłu zbrojeniowego „nie zabezpieczyły planowanych zadań”, tak w połowie 1951 r. konstatowała prawnie na każdym posiedzeniu komisja zastępców ministrów zaangażowanych w produkcję zbrojeniową. Na jednym z nich pewien generał stwierdził, że „armia ubolewa nad tym, w jaki sposób niweczony jest plan sztabu generalnego, jeżeli chodzi o jej przeobrażenie i rozwój”. Podczas szukania przyczyn takiej sytuacji ostrzegano przed obojętnym czy też niepoprawnym stosunkiem do uchwał organów politycznych, które kwalifikowano, jako „znak działania kontrrewolucyjnego”.

Sytuacja nie zmieniła się także w kolejnych miesiącach, dlatego pod koniec 1951 r., Ministerstwo Obrony Narodowej informowało władze polityczne, że „plan produkcji zbrojeniowej nie jest realizowany, przygotowanie nowych typów produktów i materialne zabezpieczenie produkcji znajduje się po prostu w stanie krytycznym”. Sprawozdanie wyraźnie wskazywało, że ani w 1951 r., ani w kolejnym roku, gdy „klasyczna produkcja zbrojeniowa” miała się zwiększyć o 300%, plan nie będzie zrealizowany. W 1952 r. ze względu na tę krytyczną sytuację Urząd Planowania zaproponował zasadnicze ograniczenie dostaw dla armii. Chodziło także o polepszenie dostaw dla sektora cywilnego.

Oczywiście propozycja Urzędu Planowania napotkała ostry sprzeciw radzieckich doradców w Ministerstwie Obrony Narodowej, a żądane ograniczenie dostaw dla armii zostało odrzucone. Na naradzie zwołanej w związku z tą sytuacją radziecki doradca wskazywał, że przyczyny niezrealizowania produkcji zbrojeniowej są subiektywne i zaatakował Urząd Planowania: „Akty sabotażu, do których dochodzi w fabrykach, nie mogą być decydującym czynnikiem planowania produkcji uzbrojenia i techniki wojskowej przez Urząd Planowania”. Wspierał go czechosłowacki dyrektor gospodarki obronnej w Urzędzie Planowania, który twierdził, że radziecki doradca dotknął sedna problemu, gdyż „produkcja zbrojeniowa była dla kierownictwa przemysłu złem koniecznym i Urząd Planowania nie miał jeszcze możliwości ani sił opanować całego problemu (...) i nawet sam minister przemysłu nie miał takiego stosunku do wymagań armii, jaki powinien mieć”.

Władza komunistyczna, która rozpatrywała sprawę realizacji planu produkcji zbrojeniowej, przestraszyła się wyników osiągniętych w 1951 r. Sprawozdanie zawierało nie tylko informacje o niezrealizowaniu planu, lecz także o braku możliwości spełnienia wymagań armii pod względem surowcowym oraz niedokończeniu budowy bazy hutniczej produkcji zbrojeniowej. Wskazano ponadto, że dyrekcje przedsiębiorstw nie chcą przyjmować zamówień dla armii. W kolejnym sprawozdaniu z lutego 1952 r. skonstatowano identyczny stan rzeczy. Władza polityczna nakazała ministrowi przemysłu maszynowego „zażądać od każdego ministra podpisania przyjęcia zadań”, które dla niego wynikają z uchwały i pod groźbą sankcji wymagać aktywnej współpracy podczas realizacji uchwały.

Sprawozdanie z produkcji zbrojeniowej za marzec i pierwszy kwartał 1952 r., najpierw omawiała Rada Wojskowa Ministerstwa Obrony. Działacze wojskowi i radzieccy doradcy wymagali ostrzejszych posunięć przeciwko „baronom” przemysłu, z czym zgadzała się władza polityczna. Mimo wielkiego obciążenia prze-

mysłu produkcją zbrojeniową – w 1952 r. około 18% mocy produkcyjnych, włącznie z subdostawami – nie udało się zrealizować zadań. Z tego też powodu w późniejszych latach spowalniała się budowa zakładów przemysłowych. Było to wynikiem braku projektów.

Także w kolejnych miesiącach sytuacja się nie poprawiła. Zwiększano naciski armii na gospodarkę, decyzje władz politycznych były coraz ostrzejsze, lecz wynik był taki sam – plan produkcji zbrojeniowej w 1952 r. zrealizowano jedynie w 53,3%, a plan produkcji środków artyleryjskich, pancernych i lotniczych, na których szczególnie zależało kierownictwu armii, nawet poniżej 50%. Systematyczne niewypełnianie planów nie odwróciło kierownictwa od wymagań dalszego zwiększania produkcji zbrojeniowej, przedstawiciele armii w sierpniu 1952 r. liczyli na wzrost produkcji w następnym roku o 238%. Jednak już na początku 1953 r. nacisk kręgów wojskowych zmalał, nierealność planów i ich skutków gospodarczych była aż nadto dostrzegalna.

Przyczyn niezrealizowania planów szukano wszędzie – w niewystarczającej dyscyplinie państwowej, w sabotażu nieprzyjaciół – jedynie nie tam, gdzie one rzeczywiście były: w nierealności planów. Popierano twarde rozwiązania, których realizacja miała zupełnie odwrotne działanie: krytyczny stan gospodarki obronnej jedynie się powiększał. Różne zarządzenia i wytyczne doprowadziły produkcję zbrojeniową do stanu chaosu. Wysoki rozrzut inwestycji, który w latach 1952–1953 w całej gospodarce osiągnął stopień krytyczny, dotyczył głównie przemysłu zbrojeniowego. Prawie wszystkie jego wyroby były niskiej jakości i o wysokim stopniu awaryjności.

Na przykład w latach 1951–1952 Ministerstwo Obrony Narodowej przejęło 81 czołgów T-34/85, w których stwierdzono 280 awarii, 250 było z winy producenta. W efekcie już w 1952 r. połowa z nich nie nadawała się do eksploatacji.

Ogromne środki finansowe przeznaczone na produkcję zbrojeniową były wykorzystane mało efektywnie. Wyroby nie osiągały wymaganego poziomu technicznego i były kosztowne, ponieważ w większości produkowano je w małych seriach.

Wymagania armii były priorytetowe w całej gospodarce. Armia pochłaniała ogromną część dochodu narodowego, nie tylko kosztem poziomu życia obywateli, przemysłu lekkiego i rolnictwa, lecz także technicznego rozwoju przemysłu ciężkiego – podstawowej bazy produkcji zbrojeniowej. Znaczną część dochodu narodowego przeznaczano na te gałęzie przemysłu, które dochodu nie pomnażały. Uprzywilejowana pozycja produkcji zbrojeniowej dotknęła wszystkie dziedziny gospodarki, a jej skutki trudno w pełni oszacować. Odbierała inwestycje i siłę roboczą innym dziedzinom gospodarki, uniemożliwiała ich modernizację. Można to udokumentować wyraźnym spadkiem produkcji. Na przykład produkcja narzędzi rolniczych w 1953 r. w porównaniu z 1948 r. osiągnęła jedynie 46%. W tym samym okresie obniżyła się produkcja samochodów ciężarowych do 87%, a samochodów osobowych do 46%. W wyniku realizacji zadań produkcji zbrojeniowej

w 1953 r. wykonano plan produkcji turbin parowych w 75%, turbin wodnych w 50%, generatorów w 64%, a traktorów w 28%.

Produkcję zbrojeniową ograniczał brak surowców. W latach 1952–1953 do zaspokojenia potrzeb armii, zabrakło metali kolorowych, stali walcowanej, włącznie ze stałą szlachetną. Większość surowców musiała być importowana z Zachodu.

Należy przy tym pamiętać, że zadania produkcji zbrojeniowej nie były ujęte w planie pięcioletnim, lecz stanowiły samodzielny, nadrzędny plan, który zakłócał bieżącą produkcję i powodował poważne zakłócenia na rynku wewnętrznym. Gospodarka straciła możliwość zaspokajania podstawowych, codziennych potrzeb konsumpcyjnych obywateli. Mówiło się wówczas o niezbilansowaniu planu.

Oddzielny rozdział w historii czechosłowackiego przemysłu zbrojeniowego, w pierwszych dziesięciu latach po wojnie, należy poświęcić rudzie uranu. W 1945 r. zawarto czechosłowacko-radziecką umowę dotyczącą badań i eksploatacji miejsc występowania rudy zawierającej rad i pierwiastki promieniotwórcze”, zwaną też „umową o wydobywaniu rudy uranu w Czechosłowacji i jej dostawach do Związku Radzieckiego” lub w skrócie „umową o uranie”.

Szybki rozwój przemysłu uranowego znacznie obciążył czechosłowacką gospodarkę. Związany był z wielkimi wydatkami finansowymi, z rozległymi inwestycjami budowlanymi i maszynowymi, z przejmowaniem wykwalifikowanej siły roboczej oraz z wykorzystaniem w bardzo szerokim zakresie pracy więźniów. Kolejne straty gospodarcze spowodowała nieefektywność wielu inwestycji, niegospodarność wydobywania i cena uranu.

Jeszcze bardziej radzieckie wojskowo-polityczne zamiary wpłynęły na gospodarkę tych państw Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej, które dopiero budowały gałęzie produkcji zbrojeniowej. W Polsce w latach 1951–1953, nakłady na zbrojenie wzrosły trzykrotnie, chodziło o wielomiliardowe wydatki, na Węgrzech musiano zmienić plan pięcioletni z lutego 1951 r., a produkcja przemysłowa musiała się zwiększyć z pierwotnie planowanych 86% do 200%. Przedstawiciele obu krajów wymagania gospodarki obronnej zaliczali do głównych przyczyn katastrofalnego stanu gospodarki narodowej swoich państw. Członek kierownictwa PZPR mówił o tym, że „budowa przemysłu zbrojeniowego i sił zbrojnych naruszyła proporcje planu (...) chodziło o ogromny, nieznanym w historii gospodarki wysiłek na polu obrony”, co doprowadziło „w latach 1951–1953 do gospodarki półwojskowej i było jednym z powodów niewykonania sześcioletniego planu gospodarczego, zwłaszcza w zakresie podniesienia poziomu życia”. Po kilku miesiącach premier polskiego rządu informował, że dodatkowe zadania produkcji zbrojeniowej, które nie były planowane na lata 1951–1953, zupełnie zakłóciły planowane proporcje. Identyczną ocenę zawierała uchwała Komitetu Centralnego PZPR oraz analizy specjalistów. Także premier węgierskiego rządu mówił o wielkich wydatkach na zbrojenia, które spowodowały problemy gospodarcze i wysokie zadłużenie w krajach bloku wschodniego.

2.2.2. Zmiany w rozwoju produkcji zbrojeniowej w latach 1954–1960 a polityka Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej

Wraz ze zwiększaniem się tempa wzrostu przemysłowego, a zwłaszcza produkcji zbrojeniowej, zwiększało się także zapotrzebowanie na surowce, szybciej niż wzrastało ich wydobycie w krajach Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej. Rosnącego jak w zaczarowanym kręgu importu ważnych surowców z krajów kapitalistycznych nie można było spłacić. W 1953 r., po prawie czterech latach starań o niezależność ekonomiczną, po ogłoszeniu, że w krótkim okresie (w 1955 lub 1956 r.) Czechosłowacja stanie się niezależna, import surowców z państw kapitalistycznych niezbędny do wyrównania ich zużycia wynosił: fosforatu – 22%, kauczuku – 75%, ołowiu – 51%, cyny – 76%, molibdenu – 100%, diamentów przemysłowych – 100%, aluminium – 29% i miedzi – 18%.

2.2.2.1. Wpływ Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej na produkcję zbrojeniową

Mobilizacja sił ekonomicznych, wymuszona radzieckimi zamiarami w polityce europejskiej, najszybciej objawiła się w zwiększonych zadaniach planów długoterminowych, które zakładały szybki wzrost produkcji w gałęziach przemysłu ciężkiego. Wszystkie kraje członkowskie Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej o zmianach tych zdecydowały na przełomie lat 1950–1951, natomiast w Czechosłowacji decyzje te zapadły dopiero w nowej pięcioletce, w latach 1951–1955. Mimo że już pierwsze kroki wskazały na nierealność zwiększonych planów, zarówno Moskwa, instytucje Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej, a także organa polityczne i państwowe państw członkowskich zdecydowanie opowiadały się za ich realizacją. Dopiero w ostatnich miesiącach 1952 r. w Moskwie zaczęto uświadamiać sobie nierealność tworzenia armii w ciągu trzech–czterech lat, a także opóźnienia produkcji zbrojeniowej w stosunku do wyliczeń radzieckiego sztabu generalnego. Nacisk kręgów wojskowych na działaczy politycznych i gospodarczych powoli słabł. Mimo to jednak zaczęły już oddziaływać dysproporcje, które wpłynęły na rozwój ekonomiczny i społeczny.

Za uroczyście głoszonymi sukcesami rozwoju ekonomicznego państwa i za informacjami o realizacji planów gospodarczych kryła się twarda rzeczywistość. Powstawały i nasilały się dysproporcje, które stopniowo przeradzały się w chaotyczny stan gospodarki. Wszystkie kraje Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej cierpiały na takie same lub podobne choroby ekonomiczne, a ich przyczyna była taka sama. Ogromny rozwój przemysłu ciężkiego i ogromne wydatki na armię realizowano kosztem pozostałych gałęzi przemysłu oraz kosztem poziomu życia obywateli. Przyspieszoną industrializację i wyposażanie armii poprzedzała gwałtowna kolektywizacja rolnictwa i stopniowa likwidacja produkcji drobnotowarowej i drobnego handlu. Zwiększała się zdolność nabywczą ludzi posiadających pracę, mimo braku na rynku odpowiedniej ilości towarów. Bezpośrednim tego skutkiem była inflacja, na którą rządy reagowały drastyczną reformą monetarną. Polski rząd przeprowadził ją w 1950 r., bułgarski w maju 1951 r., rumuński w styczniu 1952 r.,

a czechosłowacki w czerwcu 1953 r. Reforma monetarna była także niewątpliwie wynikiem inflacji wojennej, która obciążała państwo. Na pewno istniały inne formy poprawy, jednak reforma monetarna okazała się najmniej skomplikowana.

Mimo wzrostu produkcji przemysłowej poziom życia ulegał stagnacji, a po reformach monetarnych szybko się obniżał. Jeszcze w 1953 r. wielkość produkcji rolnej nie osiągnęła przedwojennego poziomu, a wielkość przemysłu spożywczego malała. Rezultatem tego były odczuwalne zakłócenia rynku wewnętrznego oraz krytyczny niedostatek artykułów codziennego użytku.

Analizy przeprowadzone w późniejszych latach odkrywały ścisły związek problemów gospodarczych ze wzrostem produkcji zbrojeniowej. W informacjach Urzędu Planowania z 1953 r. mówiło się, że zadanie wyposażenia armii w nowoczesne uzbrojenie, które przemysł otrzymał w 1951 r., „zostało zrealizowane do końca pięciolatki (do 1953 r.), chociaż niezaprzeczalnie spowodowało różne problemy, zwłaszcza dlatego, że zadania zapewnienia zdolności obronnej państwa nie były włączone do planów pięciolatki, naruszyły jej proporcje i funkcjonowały jako drugi plan poza pięciolatką”. Według analizy przeprowadzonej w 1957 r. realizacja planu przemysłu maszynowego „była zakłócona ważnymi zadaniami, które wynikały dla niego z planu zabezpieczenia zdolności obronnej państwa przyjętego w 1951 r.”

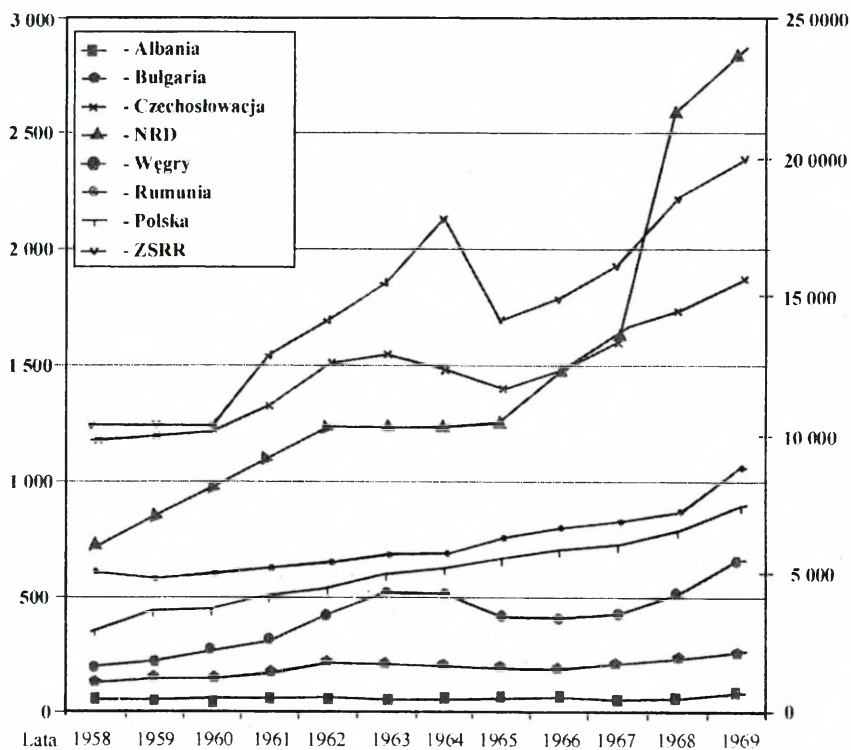
W połowie 1955 r. podjęto decyzję o zmniejszeniu liczebności armii i wydłużeniu okresu jej przezbierania. Nowy plan produkcji zbrojeniowej przyjęto w 1956 r. Termin przezbierania przesunięto do 1965 r.

Wymagania przezbierania armii przenikały do propozycji planów gospodarczych; według perspektywicznych założeń w latach sześćdziesiątych w Czechosłowacji import techniki wojskowej miał przewyższyć eksport broni. Zmalało zainteresowanie tradycyjnym uzbrojeniem, które dominowało w czechosłowackiej produkcji zbrojeniowej i eksporcie, a modernizacja armii oznaczała przejście ku elektronice, którą importowano głównie ze Związku Radzieckiego. W wyniku tego już w planie na lata 1956–1960 w fabrykach powstały wolne moce przerobowe w wysokości 4 mld koron. Na koniec władza komunistyczna nie przyjęła zalecenia Dolanskiego, aby moce te wykorzystać do modernizacji przemysłu spożywczego i zdecydowała o eksporcie broni do państw neutralnych i państw Trzeciego Świata.

W latach sześćdziesiątych zapewnienie zdolności obronnej państwa ponownie było forsowane jako główne zadanie polityki gospodarczej. Nie chodziło o formalną kontynuację budowy armii sprzed dziesięciu lat, lecz o znaczną jej modernizację i przygotowanie do wojny z użyciem broni atomowej. Doszło także do wzrostu wydatków na wojsko, który już nie był tak dynamiczny, jak w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych. Sytuacja ta była charakterystyczna zarówno dla ZSRR, jak i dla pozostałych państw Układu Warszawskiego (wykres 1).

Spadek czechosłowackiego eksportu maszynowego, zapowiadany w planach państw członkowskich Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej oraz rokowaniach Gosplanu (państwowa komisja planowania), okazał się twardą rzeczywistością. Obniżenie tempa industrializacji i umożliwienie handlu z państwami kapitalistycz-

WYDATKI WOJSKOWE UKŁADU WARSZAWSKIEGO W LATACH 1958–1969
(W MLN USD, WG CEN Z 1960 r.)

Legenda: oś prawa – wydatki ZSRR
oś lewa – wydatki pozostałych państw Układu Warszawskiego

Źródło: *World Armaments and Disarmament*, SIPRI Yearbook 1968/69, London 1969, s. 203.

nymi spowodowały spadek produkcji przemysłowej w państwach członkowskich, które starały się eksportować swoje produkty. Jako powód mniejszego zainteresowania czechosłowackimi urządzeniami przedstawiciele krajów członkowskich podawali ich niską jakość, wysokie ceny i niedotrzymywanie ustalonych terminów dostaw. Związek Radziecki liczył się z obniżką importu czechosłowackich urządzeń w latach 1956–1960 o 600 mln rubli, a w pozostałych państwach bloku o 300 mln rubli (tabela 18). Ten niekorzystny stan pogarszał jeszcze spadek eksportu broni, który miał znaczny udział w produkcji maszynowej. Zmniejszenie napięcia międzynarodowego, które nastąpiło po 1953 r., umożliwiło wszystkim członkom UW obniżenie wydatków na zbrojenia, a przygotowywana modernizacja techniki wojskowej obniżała zapotrzebowanie na broń konwencjonalną produkowaną w Czechosłowacji.

Sytuację jeszcze bardziej komplikowała produkcja zbrojeniowa, która miała znaczny udział w czechosłowackiej produkcji maszynowej i podlegała wielkim zmianom.

Efekty jednostronnego związania się z państwami Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej, zwłaszcza ze Związkiem Radzieckim, oraz militaryzacja przesunęły Czechosłowację do roli mocarstwa maszynowego. Pierwotne plany komunistycznych specjalistów i polityków z lat 1947–1948, zakładające, że w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych Czechosłowacja chociaż częściowo przejmie funkcję Niemiec w industrializacji Europy Wschodniej, pod naciskiem wydarzeń przekształciły się w koncepcję mocarstwa maszynowego.

Tabela 18

PIERWOTNE PROPOZYCJE EKSPORTU DO ZWIĄZKU RADZIECKIEGO (W MLN RUBLI)

Eksport do ZSRR	1955 r.		1960 r.	
	plan mln	oczekiwany wynik mln	plan proponowany	
			RCz	ZSRR
Ogółem	1883	1560	2440	1600
Maszyny cywilne	570	560	1310	700
Specjalne	577	430	360	250
Uran	586	430	550	435
Pozostałe	152	140	220	215

Źródło: Gosplan.

Rola Czechosłowacji jako mocarstwa maszynowego opierała się na:

- zdeformowanej pozycji przemysłu maszynowego w gospodarce w porównaniu z państwami o zbliżonej wielkości i rozwoju przemysłowym np. Austrią, Holandią, Belgią; wysoka pozycja przemysłu maszynowego przekształciła się w pozycję monopolistyczną;
- znacząca rola przemysłu maszynowego nie była wynikiem naturalnego rozwoju ekonomicznego, lecz nacisku mocarstwowo-politycznego, który spowodował, że decydujący był ciężki przemysł maszynowy i gałęzie zbrojeniowe, które miały uprzywilejowaną pozycję i którym podporządkowana była cała gospodarka, wszystkie jej działy;
- udział w produkcji ciężkiego przemysłu maszynowego, ciężkich maszyn, urządzeń i zespołów inwestycyjnych (udział w eksporcie maszynowym w: 1951 r. – 21,4%; 1952 r. – 25,7%; 1953 r. – 26,3%) był tak wielki, że znacząco przekraczał wyniki w podobnych państwach i był porównywalny z poziomem wielkich mocarstw, posiadających rozwinięty przemysł maszynowy;
- stosunek eksportu do importu maszyn w Czechosłowacji odpowiadał mocarstwom maszynowym, stosunek eksportu maszyn do ich importu w 1953 r. wynosił: RFN 35,9 i 3,7%, Wielka Brytania 30,6 i 4,4%, Francja 14,9 i 10,1%, Włochy 15,7 i 15,4%, Holandia 37,7 i 38,9%, Szwecja 24,3 i 24,4%, Dania 33 i 41%, Austria 25,7 i 28,7%, Czechosłowacja (w 1956 r.) 40 i 5,8%. O stosunku eksportu do importu względem ogólnych inwestycji świadczą dane z lat późniejszych: RFN 5:1, Wielka Brytania 5:1, Francja 1:1, Czechosłowacja 9:1, Związek Radziecki 1:2, NRD 7:1, Holandia 1:2, Szwecja 1:1, Szwajcaria 2:1, Austria i Belgia 1:2;

- koncepcja mocarstwa maszynowego prowadziła do stworzenia jakiegoś modelu ekonomicznego, w którym przemysł maszynowy, zwłaszcza ciężki, istniał jako całość czy też główny środek pokonywania problemów gospodarczych, tzn. eksport maszynowy zapewniał import surowców, artykułów konsumpcyjnych i innych towarów; jeszcze w 1953 r. w ośrodkach władzy panowało przekonanie, że przemysł maszynowy, zwłaszcza ciężki, „jest i zostanie głównym czynnikiem rozwoju naszej gospodarki, po pierwsze, dlatego że określa rozwój sił wytwórczych naszego społeczeństwa, po drugie, dlatego że w naszych warunkach możemy niedostatek surowców zabezpieczyć eksportem maszyn i urządzeń”. Jednak specjaliści proponowali ograniczenie produkcji ciężkiego przemysłu zbrojeniowego, w latach 1953–1960 do 216,8%, przy czym maszyny w całkowitym eksporcie miały stanowić 83% jego wielkości;

- Czechosłowacji przypadła rola, jaką spełniał przemysł maszynowy wielkiego państwa, np. RFN, Wielkiej Brytanii, USA, a radzieccy doradcy jeszcze podkreślali tę rolę. W ramach rynku Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej czechosłowacki przemysł maszynowy w wielkiej części (wspólnie z byłą NRD) przejął rolę Związku Radzieckiego, jako głównego mocarstwa bloku.

Przodująca pozycja przemysłu maszynowego w gospodarce, włącznie z handlem zagranicznym, a ściślej jego wysoki udział w produkcji przemysłowej i eksporcie był cechą charakterystyczną wszystkich państw przemysłowych po II wojnie światowej. W tym kierunku zmierzał czechosłowacki powszechny trend. Ze względu na wzrost produkcji maszynowej Czechosłowacja zajmowała pierwsze miejsce w Europie, w latach 1948–1953 produkcja wzrosła dwukrotnie, a liczba zatrudnionych zwiększyła się z 234 do 389 tysięcy. Oprócz tempa wzrostu struktura przemysłu maszynowego miała także poważne następstwa ekonomiczne – wszechstronny i szybki rozwój ciężkiego przemysłu maszynowego; produkcja lekkiego przemysłu maszynowego w przedstawionym okresie spadła do 183%, ciężkiego do 322%. Przyczynił się do tego także wspomniany już wzrost produkcji zbrojeniowej (w sektorze przemysłu maszynowego), a zatem różnica między wzrostem produkcji maszynowej cywilnej i wojskowej.

2.2.2.2. Monopolistyczna pozycja przemysłu maszynowego i jego wpływ na rozwój produkcji zbrojeniowej

Tempo rozwoju ekonomicznego w połowie lat pięćdziesiątych było głównie uwarunkowane monopolistyczną pozycją przemysłu maszynowego, w znacznej mierze wymuszonej zewnętrznymi naciskami, oraz preferowaniem produkcji zbrojeniowej. Na długo dotknęły one gospodarkę jako całość i jej poszczególne gałęzie, były także przyczynami rosnących dysproporcji i kryzysu gospodarczego.

Koncepcja maszynowego mocarstwa zbrojeniowego była realizowana kosztem wszystkich gałęzi gospodarki i jej źródeł finansowych. Dotknęło to także przemysł maszynowy, gdyż jego nadrzędnej pozycji nie odpowiadała wielkość inwestycji. Jego udział w inwestycjach przemysłowych wynosił 18–20%, w większości były to inwestycje budowlane, głównie budowa fabryk w sektorze ciężkim i zbrojenio-

wym. Nie przeznaczano natomiast inwestycji na techniczną modernizację produkcji. Ze względu na spadek produkcji wielkość i charakter inwestycji były niewystarczające i nie tylko nie wytworzyły przesłanek technicznego rozwoju całego przemysłu, ale nawet uniemożliwiły zmianę technologii produkcji maszynowej. Przemysł maszynowy nie dość, że nie był w stanie w przyszłości zapewnić przesłanek technicznego rozwoju zbrojeniowego, to nawet nie mógł zrealizować ówczesnych zadań na potrzeby rynku wewnętrznego i eksportu do państw Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej.

Koncepcja rozwoju przemysłu maszynowego zaostrzyła niezauważalny dotychczas problem surowcowy, który stał się jednym z najważniejszych problemów. Skumulowanie inwestycji w przemyśle ciężkim oraz przeznaczanie ich na obronę państwa zahamowało modernizację produkcji i jej rozwój techniczny. W omawianym okresie nie realizowano w całości reprodukcji funduszy maszynowych. W dalszym ciągu opóźniał się rozwój produkcji nowoczesnej chemii i elektroniki. A do przejścia na nowoczesne technologie brakowało kolejnej przesłanki – bazy energetycznej, ponieważ przemysł ciężki był bardzo energochłonny.

Ważnym elementem polityki ekonomicznej był program industrializacji Słowacji. Oficjalnie program ogłoszono w 1949 r. Jego realizacja wycisnęła piętno na ogólnopństwowej polityce ekonomicznej – militaryzacją gospodarki, koncepcją mocarstwa maszynowego, budową przemysłu ciężkiego kosztem pozostałych dziedzin gospodarki.

Rozpoczęto ogromne przygotowania inwestycyjne do produkcji zbrojeniowej. Jeżeli w stosunku do Czech przyjmiemy wskaźnik 100, to polityka inwestycyjna na Słowacji osiągała 762. Od 1948 do 1953 r. produkcja przemysłowa wzrosła o 228,1%, a produkcja zbrojeniowa o 492%. W Czechosłowacji na produkcję zbrojeniową mówiono „produkcja specjalna”.

Członkostwo w Radzie Wzajemnej Pomocy Gospodarczej i koncepcja maszynowego mocarstwa zbrojeniowego zmieniły pozycję Czechosłowacji w międzynarodowym podziale pracy. Czechosłowacja odizolowała się od gospodarki światowej. Czechosłowaccy działacze polityczni i gospodarczy przyjęli tę koncepcję; nie mieli odwagi przeciwstawić się jej, ponieważ uważali ją za poprawną, czy też jedynie możliwą. Później byli na tyle pochłonięci koncepcją maszynowego mocarstwa zbrojeniowego, że bronili się przed zmianami. Jeszcze w 1953 r. planowali jej rozwój do absurdalnych rozmiarów. Czechosłowacja nie mogła pełnić roli maszynowego mocarstwa zbrojeniowego, nie przysługiwała jej i była ponad jej siły. Dążenie do urzeczywistnienia tej koncepcji, zwłaszcza w latach 1950–1953, miało dalekosiężne i długotrwałe niekorzystne następstwa. Strukturalna przebudowa gospodarki była nienaturalną i drastyczną ingerencją w rozwój ekonomiczny. Dotychczasowa struktura uległa rozbiciu i w krótkim czasie pięciu lat stworzono nową. Powstała ona w wyniku decyzji politycznych, zarządzeń i ingerencji administracyjnej, odpowiadała przede wszystkim zewnętrznym potrzebom i interesom – produkcji zbrojeniowej na potrzeby Związku Radzieckiego. Czechosłowacja nie ograniczyła się jedynie do pasywnego podporządkowania się naciskom, bardzo

często wychodziła z własną inicjatywą zmian. Nowa struktura ekonomiczna kształtowała się wprawdzie jako nieorganiczny i nienaturalny element pod charakterystycznym dla epoki naciskiem, tj. podczas przechodzenia do roli maszynowego mocarstwa zbrojeniowego oraz w okresie militaryzacji, jednak okres ten przetrwała i położyła podwaliny długotrwałego niezakłóconego rozwoju.

2.2.2.3. Polityka Moskwy i jej wpływ na produkcję zbrojeniową oraz efektywność produkcji zbrojeniowej

Dalszy rozwój gospodarczy, a zatem drogę wychodzenia z kryzysu w największej mierze warunkowały wpływy zewnętrzne. Nowy kurs, przyjęty przez wszystkie kraje bloku wschodniego, w przypadku Czechosłowacji spowodował ograniczenie lub likwidację uzgodnionych dostaw maszyn i narzędzi, przede wszystkim techniki wojskowej, a także zmniejszanie importu artykułów spożywczych i surowców z tych państw. Etap tego rozwoju zaczął się pod koniec 1953 r., postępował także w kolejnych latach i wiódł do ograniczania produkcji i niewykorzystania możliwości ciężkiego przemysłu maszynowego. Najbardziej poszkodowany był przemysł zbrojeniowy i to aż do 1960 r. Ponieważ taka sytuacja uniemożliwiała opracowanie długoterminowego planu gospodarczego, Praga starała się przeforsować koncepcję koordynacji produkcji maszynowej i zbrojeniowej w ramach Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej i rozszerzyć eksport maszyn i broni do krajów rozwijających się. W podobny sposób postępowano także w latach siedemdziesiątych.

Najsilniejszy bezpośredni zewnętrzny wpływ na ekonomiczny rozwój przemysłu zbrojeniowego miła zagraniczna i wojskowa polityka Moskwy. Radzieccy przedstawiciele coraz silniej uświadamiali sobie nierealność dotychczasowej koncepcji polityki europejskiej i planów wojskowych oraz ich przerażające oddziaływanie na gospodarkę. Od tej pory zaczęto się interesować zakończeniem zimnej wojny i zmniejszeniem napięcia międzynarodowego. Starania te stopniowo przekształcono w hasło o ekonomicznej rywalizacji między socjalizmem a kapitalizmem, jako najskuteczniejszej formie zwycięstwa komunizmu. W tej sytuacji korekcie uległa rola armii; podczas gdy wcześniej przygotowywała się do tego, aby zachować status quo, obecnie miała służyć do jego utrzymania. Radziecka polityka mocarstwowa miała także drugi cel, zapewnienie przewagi wojskowej bloku wschodniego w Europie. Z tego punktu widzenia, problemem była dotychczasowa radziecka polityka wojskowa. Budowana była na sformułowanych przez Stalina czynnikach decydujących o wojennym zwycięstwie, które utrwały doświadczenia II wojny światowej, absolutyzowały rolę czynnika moralno-politycznego, a nie doceniały roli nowoczesnej techniki wojskowej. Dotyczyło to zwłaszcza działania broni atomowej i niedoceniań skutków jej użycia. Od drugiej połowy 1953 r. problemy te stawały się przedmiotem dyskusji działaczy nie tylko w Moskwie. Zrozumiano, że Związek Radziecki nie może konkurować z USA. Jednak z tej dyskusji jako wzmocnione wyszły wojska pancerne i nic nie zatrzymało potężnego wzrostu produkcji czołgów, chociaż Czechosłowacja nie miała nadmiaru surowców.

Wojskowa polityka Moskwy była określana wskazanymi dążeniami, jak i międzynarodowymi stosunkami politycznymi, dokładnie mówiąc: ich radziecką oceną. Wspomnimy jedynie o tych, które bezpośrednio dotyczyły czechosłowackiego programu zbrojeniowego i gospodarki.

Czechosłowaccy działacze najpierw łączyli nowy kurs, zwłaszcza zapewnienie wzrostu poziomu życia, ze spadkiem wydatków na zbrojenie. Zápotocký [Antonin Zápotocki, były prezydent Czechosłowacji – przyp. tłumacza] mówił nawet o pewnym okresie odpoczynku, który Związek Radziecki wykorzystywał w celu podniesienia poziomu życia, co „nas także zmusza do tego, abyśmy dokonali tego zwrotu”. Od czerwca 1953 r. obniżyło się pierwotnie planowane tempo budowy armii. Dokumenty kierownictwa armii przedstawiały przede wszystkim wewnątrzpartyjną przyczynę tego kroku, przyczyniła się do tego także sytuacja międzynarodowa. W ciągu 1953 r. planowane wydatki na materialne zabezpieczenie armii obniżono o 21% (a plan zrealizowano w 90%), natomiast plan na przyszły rok, przyjęty w maju 1953 r., po kilkakrotnych poprawkach obniżono o 29% (a zrealizowano w 85,9%). Rzeczywiste inwestycje na obronę w 1953 r. były o 55,2% wyższe niż w poprzednim roku, w 1954 r. spadły o jedną trzecią. Produkcja zbrojeniowa w 1954 r. obniżyła się co najmniej o 16,5%. Oprócz tego kierownictwo armii dokonało kilku kolejnych przedsięwzięć oszczędnościowych. Pod koniec 1954 r. nastąpiła zmiana w radzieckiej polityce wojskowej. Bezpośredni wpływ na to miało wstąpienie Republiki Federalnej Niemiec do Sojuszu Północnoatlantyckiego. Moskwa potraktowała ten fakt jako zaostrzenie napięcia międzynarodowego oraz wzrost niebezpieczeństwa wybuchu wojny i spodziewała się szybkiej rozbudowy armii zachodnioniemieckiej. Było to pretekstem koniecznej modernizacji uzbrojenia armii bloku wschodniego oraz przygotowania do walki w warunkach użycia broni jądrowej. Oba te motywy posłużyły także narodzinom, w maju 1955 r. Układu Warszawskiego.

Od końca 1954 r. w wypowiedziach polityków i planach gospodarczych za główne zadanie stawiano zapewnienie obrony kraju oraz wzrost poziomu życia. Modernizacja armii oznaczała powrót do uprzywilejowanego rozwoju przemysłu ciężkiego, chociaż plany zbrojeniowe nie były jedynie kontynuacją poprzednich planów. Nowotny zupełnie jednoznacznie podkreślał wagę dalszego rozwoju przemysłu ciężkiego: „Niewykorzystanie wszystkich możliwości maksymalizacji rozwoju przemysłu, przede wszystkim ciężkiego, oznaczałoby osłabianie gospodarczej i obronnej, a w efekcie także politycznej siły naszego ludowodemokratycznego państwa. Ze względu na konieczność zwiększenia zdolności obronnych naszej ojczyzny już w tym roku, a zwłaszcza w 1954 r., przed naszym przemysłem stoją ważne zadania. Jest to głównie problem uzbrojenia i wyposażenia wojska. Nowa sytuacja, która powstała w wyniku możliwości użycia po obu stronach broni jądrowej, wymaga, aby nasza armia także otrzymała nową broń, aby u boku armii radzieckiej we wszystkim wyprzedzała swoim uzbrojeniem armie najbardziej rozwiniętych państw kapitalistycznych”. Na szóstej Sesji Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej mówiono, że za pierwszoplanowe zadanie drugiej pięcioletki będzie

się uważać rozwój i stałe udoskonalanie poziomu technicznego produkcji zbrojeniowej. Przy czym w tym czasie realnie spadła wielkość produkcji hutniczej.

W dniach od 29 listopada do 2 grudnia 1954 r. przedstawiciele czechosłowackiego i radzieckiego rządu oraz wojska zawarli porozumienie o modernizacji lub przebrojeniu czechosłowackiej armii, które miały być zrealizowane w ciągu pięciu lat. Chodziło o wprowadzenie, a także produkcję nowoczesnej techniki wojskowej. Praga za główne zadania uważała „skoncentrowanie największego wysiłku na wszechstronnym umocnieniu zdolności obronnych państwa”. Przebrojenie armii oznaczało głęboką ingerencję w gospodarkę. Bezproblemowa realizacja tego zadania wymagała wzrostu dochodu narodowego o 10–11% rocznie, zakładano bowiem tak wysokie bezpośrednie wydatki na wojsko. Oznaczało to wielki przyrost produkcji i szybki wzrost poziomu technicznego, ponieważ „wymagania w stosunku do techniki rosną szybciej i wyprzedzają poziom i tempo rozwoju technicznego naszego przemysłu hutniczego i maszynowego”. W 1955 r. planowano na cele obronne inwestycje w wysokości 3,2 mld koron. Planowane zwiększenie inwestycji w energetyce, sektorze paliwowym, chemicznym i rolnictwie okazało się nierealne.

Od początku 1954 r. do genewskiej konferencji szefów państw w lipcu 1955 r. przedstawiciele bloku radzieckiego rozmawiali o nowej sytuacji w stosunkach międzynarodowych i amerykańskich przygotowaniach do wojny. Jednocześnie pojawiły się głosy o niemożliwości wybuchu konfliktu, a szybkie przebrojenie rozumiano jako przedsięwzięcia przyszłościowe, zapobiegające zacofaniu w sferze wojskowości. Po rozmowach w Genewie w radzieckich sferach rządowych zaczęły przeważać poglądy o niemożliwości powrotu do niedawnego stanu zimnej wojny. Po konferencji genewskiej podjęto decyzję o obniżeniu liczby wojsk i to samo zaproponowano państwom swego bloku. W piśmie z 12 sierpnia 1955 r. Moskwa zalecała Pradze nie tylko obniżenie stanów liczebnych armii, lecz także przedłużenie pierwotnego terminu przebrojenia. Szczegóły czechosłowacko-radzieckiego protokołu z grudnia 1954 r. były przedmiotem rozmów delegacji rządowych w dniach 21–24 października w Moskwie. Uzgodniono zmniejszenie pokojowej liczby wojsk oraz przejście Czechosłowacji na produkcję najnowszych typów broni. Jednocześnie zdecydowano o przedłużeniu terminu przebrojenia o kolejnych pięć lat, co w efekcie spowodowało spadek wydatków na wojsko w planie pięcioletnim. Po trzech miesiącach przedstawiciele bloku wschodniego spotkali się w Moskwie, rozmawiano o sytuacji międzynarodowej, polityce wojskowej i współpracy gospodarczej. Czechosłowacka delegacja zaproponowała, aby nie prowadzić dalszych jednostronnych kroków (np. obniżanie liczebności armii), jeżeli druga strona nie odpowie na nie w ten sam sposób.

Program zbrojeniowy był ciągle ważnym elementem gospodarki. W wyniku przedłużenia terminu przebrojenia armii o pięć lat, okres 1956–1965, oraz umowy o koordynacji produkcji zbrojeniowej zmniejszono całkowite wydatki na wojsko. W drugiej pięcioletce z planowanych (propozycja z 16 lipca 1955 r.) 9,4% obniżono je do 7,3% dochodu narodowego, natomiast inwestycje na wojsko z 23,3 do

14,3 mld koron. Wielkość produkcji zbrojeniowej miała wzrosnąć o 57% zamiast 142% planowanych pierwotnie. Spadek, w miejsce planowanego wzrostu, produkcji zbrojeniowej w znacznej mierze był spowodowany charakterem przebrojenia. Polegał on głównie na wprowadzeniu nowoczesnej techniki, której produkcję w wielkiej części zmonopolizował Związek Radziecki. Przy czym na sesji Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej czechosłowacka delegacja, słowami jej przewodniczącego, przekonywała z zapałem o umacnianiu i modernizacji programu zbrojeniowego w warunkach przemysłu maszynowego.

Pod koniec pięcioletki skonstatowano, że import uzbrojenia będzie wyższy niż eksport oraz że w wyniku spadku produkcji zbrojeniowej w przemyśle maszynowym nie realizowano programu w wysokości 4 mld koron. W dyskusji padły propozycje przyspieszonego wprowadzenia „produkcji pozornej” oraz wykorzystania mocy w celu odbudowy przemysłu lekkiego i spożywczego. W końcu rozwiązano problem eksportem broni poza blok wschodni, w większości do krajów rozwijających się. Z punktu zagranicznego bilansu handlowego decyzja ta była wygodna, odpowiadała także staraniom o utrzymanie dotychczasowej struktury przemysłowej. Jednak eksport broni był bezpośrednio zależny od polityki Moskwy, która wcześniej zatwierdzała przygotowywane porozumienia i umowy. Dalszy rozwój eksportu broni do państw spoza układu już nie był tak korzystny, świadczy o tym kolejna tabela, w której przedstawiono strukturę czechosłowackiego handlu zagranicznego produktami zbrojeniowymi w latach 1960–1990 (tabela 19).

Tabela 19

STRUKTURA CZECHOSŁOWACKIEGO HANDLU ZAGRANICZNEGO PRODUKTAMI ZBROJENIOWYMI (W PROCENTACH)

Rok	Eksport krajów		Import krajów	
	socialistycznych	niesocialistycznych	socialistycznych	niesocialistycznych
1960	65,6	34,4	99,5	0,5
1965	87,8	12,2	99,4	0,6
1970	75,6	24,4	98,1	1,9
1975	76,9	23,1	97,9	2,1
1980	71,1	28,9	97,8	2,2
1985	69,0	31,0	98,7	1,3
1986	68,2	31,8	98,5	1,5
1987	74,3	25,7	98,8	1,2
1988	85,5	14,5	97,8	2,2
1989	88,1	11,9	98,8	1,2
1990	89,5	10,5	–	–

Efektywność eksportu produktów przemysłu maszynowego spadała, a od połowy lat sześćdziesiątych tempo spadku uległo jeszcze przyspieszeniu. Przyczyną było to, że na cenę produktu wpływały wysokie nakłady produkcyjne i niska ich jakość, co pozwalało na osiągnięcie jedynie 40–60% wartości cen w rozwiniętych państwach przemysłowych. Zmieniło się także terytorialne rozłożenie struktury eksportu maszynowego. Czechosłowacki przemysł maszynowy utracił monopoli-

styczną pozycję na rynkach Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej i przestawił produkcję na eksport do krajów rozwijających się. Straty w aktywnym saldzie eksportu maszynowego pokrył zwiększony eksport przemysłu metalurgicznego i spożywczego, któremu na dalszy wzrost produkcji nie pozwalało zacofanie techniczne i technologiczne czechosłowackich przedsiębiorstw. Produkcja maszynowa natrafiła także na kolejną barierę – bazę surowcową. Do tego dochodziła również obawa o sygnalizowany spadek, po 1970 r., radzieckiego zainteresowania czechosłowackimi maszynami. Wszystko to osłabiało dotychczasową uprzywilejowaną pozycję przemysłu maszynowego i naruszało koncepcję mocarstwa maszynowego.

Drugim poważnym problemem czechosłowackiej gospodarki, którego znaczenie i skutki w latach sześćdziesiątych znacznie wzrosły, były wydatki na armię i przemysł zbrojeniowy. Roczne wydatki na materiałowo-techniczne zabezpieczenie armii wahały się w granicach 5,5 mld koron, całkowite wydatki na armię wynosiły około 5% wytworzonego dochodu narodowego. Przy czym w latach 1959–1965 dochody z eksportu rudy uranowej zmniejszyły się prawie o połowę i dalej się obniżały. Saldo handlu bronią w ramach Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej, które jeszcze w 1958 r. zamknęło się zyskiem w wysokości 345 mln koron, w 1965 r. zapisało się w przybliżeniu takimi samymi stratami. Największe straty poniesiono w handlu ze Związkiem Radzieckim, w latach 1956–1969 było to 70 mln rubli (około 700 mln koron), w 1961–1965 już 280 mln rubli, a założenia na lata 1966–1970 wynosiły 320 mln koron, plan na kolejną pięciolatkę zakładał około miliarda rubli. Także dochody dewizowe ze sprzedaży broni do krajów rozwijających się od 1960 r. spadały.

Straty w handlu techniką wojskową były skutkiem przeobrażenia na technikę raketową, którą na podstawie uchwały przedstawicieli Układu Warszawskiego z maja 1958 r. produkował jedynie Związek Radziecki. Od stycznia 1964 r., z czechosłowackiej inicjatywy trwały rozmowy ze Związkiem Radzieckim o „wykorzystaniu wolnych mocy przemysłu obronnego”. W grudniu 1964 r. radziecka delegacja przekazała czechosłowackiemu rządowi informację, że nie są zainteresowani proponowanym im zwiększeniem zakupu broni. W przyszłym roku specjaliści obu państw oceniali propozycje wykorzystania mocy produkcyjnych w produkcji cywilnej. Związek Radziecki żądał, aby Czechosłowacja wyrównała swoje straty w handlu bronią importem artykułów spożywczych, co z kilku powodów było bardzo utrudnione, a wręcz niemożliwe.

Trudności i problemy armii w latach sześćdziesiątych narastały w szybkim tempie. Przybywało także napięć i niepokojów w jej własnych szeregach. Główną przyczyną tego pogarszającego się stanu były pogłębiające się sprzeczności między oczekiwaniami armii (nie tylko ekonomicznymi, ale i dotyczącymi liczebności wojsk) a możliwościami, zatem między potrzebami a źródłami i sposobami realizacji. Wspomniana sprzeczność wynikała z roli, jaką odgrywała Czechosłowacja w doktrynie Układu Warszawskiego. Doktryna zakładała zaskakujące atomowe uderzenie Zachodu, które dotknie prawie całe terytorium Czechosłowacji. Po nim miało nastąpić przejście armii bloku wschodniego do strategicznego natarcia i osi-

gnięcie zupełnego zwycięstwa socjalizmu w Europie. Wysokie oczekiwania względem stanów liczebnych i uzbrojenia armii wynikały z jej pozycji w pierwszym rzucie. Czechosłowacja podpisała protokoły o budowie armii w 1963 r., w grudniu 1965 r. i kwietniu 1967 r. W czasie między podpisaniem dwu ostatnich protokołów toczono z radziecką władzą spór o obniżenie stanu lotnictwa do poziomu odpowiadającego możliwościom (chodziło o trzy pułki lotnicze, obciążenie 1,65 mld koron rocznie), dopiero w 1967 r. udało się Pradze przeforsować swoje propozycje. Wydatki na armię wzrastały, ale przeforsowana przez Nowotnego zasada, aby ich wzrost był równy poziomowi przyrostu dochodu narodowego, uniemożliwiała pełne zaspokajanie jej potrzeb.

Lata siedemdziesiąte oznaczały dalszy wzrost produkcji zbrojeniowej. Dzięki wysokiemu eksportowi do krajów rozwijających się, w celu wytworzenia dodatkowych źródeł finansowych, doszło do eliminacji jego negatywnych skutków w gospodarce narodowej. Wniosek ten można udokumentować zestawieniem danych o wysokości handlu zagranicznego produktami wojskowymi (tabela 20).

Tabela 20

**CAŁKOWITY CZECHOSŁOWACKI HANDEL ZAGRANICZNY PRODUKTAMI WOJSKOWYMI Z KRAJAMI
NIESOCJALISTYCZNYMI (W MLN KORON)**

Okres	Import	Eksport	Bilans
1961-1965	33	1 087	+ 1 054
1966-1970	52	2 865	+ 2 823
1971-1975	176	3 366	+ 3 190
1976-1980	338	4 756	+ 4 418
1981-1985	398	12 041	+ 11 643
1986-1989	379	7 627	+ 7 248

Produkcja zbrojeniowa, włącznie z produkcją czołgów, podjęta w latach pięćdziesiątych przez rząd czechosłowacki pod radzieckim naciskiem, była dla gospodarki narodowej znacznym ciężarem. Obciążała budżet państwa nie tylko bezpośrednimi wydatkami, ale licznymi wydatkami pośrednimi, np. dotowaniem niekorzystnych radzieckich cen przy sprzedaży do krajów Układu Warszawskiego czy też państwowym wykupem nadprodukcji. Trudno jest wyliczyć straty powstałe dlatego, że ze względu na produkcję czołgów i produkcję pozostałych pojazdów opancerzonych ograniczono rozwój innych dziedzin, których braki kraj odczuwa do dziś. Na szczęście w ostatniej chwili udało się zapobiec zakupowi radzieckiej licencji na zmodernizowany pośredni typ czołgów T-72S, których wartość podczas prowadzonych rozmów oscylowała w granicach 500 mln koron. Od 1962 r. możemy mówić, że udział wydatków na obronę w dochodzie narodowym ustabilizował się na poziomie około 6%, od początku lat osiemdziesiątych wzrósł i przekroczył 6%. Udział produkcji zbrojeniowej w transportowym przemyśle maszynowym wynosił 21%, w pozostałych gałęziach gospodarki był znacznie mniejszy, lecz w całym przemyśle maszynowym, w latach osiemdziesiątych, stanowił około 11%.

W świetle tych danych jest oczywiste, że wyłożonych środków społecznych na produkcję zbrojeniową nie mogły zrekompensować żadne dochody dewizowe z krajów Trzeciego Świata.

Pod koniec lat osiemdziesiątych prowadzono intensywne rozmowy o zapłacie za dostawę broni do krajów Trzeciego Świata. Czyniono starania, by zapłaty tej dokonała strona radziecka. Ze względu na zaczynający się w Związku Radzieckim za rządów Gorbaczowa proces zmian nie udało się rozwiązać tego problemu. W latach dziewięćdziesiątych zapoczątkowano sprzedaż należności stronom trzecim, lecz udało się sprzedać 100% należności za 20% ich wartości.

Od 1983 r. problemy te stały się przedmiotem dyskusji przedstawicieli komunistycznego kierownictwa i intensywnie szukano wyjścia z tej sytuacji. Poszukiwania te były wzmocnione dynamiką zbrojenia, która nastąpiła po 1983 r. Nie otrzymywano jednak wystarczających środków. Trzeba sobie uświadomić, że było to widoczne przede wszystkim w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych, kiedy administracja USA zapoczątkowała kurs ekonomicznego wyczerpania bloku wschodniego przez eskalację zbrojeń. Przyjęto stosunkowo proste rozwiązanie: realizację takich projektów zbrojeniowych, które z całą pewnością były poza możliwościami mniej efektywnej gospodarki ZSRR i pozostałych państw bloku (np. przyjęty przez administrację Ragana projekt strategicznej obrony kosmicznej SDI, który miał na celu eskalacyjny efekt zbrojeniowy, a nie racjonalną potrzebę tworzenia kosmicznego systemu przeciwrakietowego). Czechosłowacka produkcja zbrojeniowa dynamizowała produkcję elektroniczną. Wykorzystywała około 18% możliwości tej branży dla celów zbrojeniowych. Negatywne było to, że wykorzystywano głównie możliwości badawcze i rozwojowe.

Wydatki wojskowe NATO w latach 1980–1989 zwiększyły się z 220,3 mld USD do 492,4 mld USD. Liczba żołnierzy zwiększyła się z 300 tys. do 5,86 mln. Należy także wskazać, że największą liczebność siły zbrojne miały w 1987 r., następnie ich stan się zmniejszał. Również spadkowa była tendencja udziału wydatków zbrojeniowych w produkcie krajowym brutto.

Państwa Układu Warszawskiego w tym okresie zwiększyły wydatki na zbrojenie z 227,8 mld USD do 357,7 mld USD. Podobnie, jak w wypadku NATO, spadła liczebność sił zbrojnych z 5,76 do 4,95 mln osób. Mimo to w grupie tych państw ciągle utrzymywał się wysoki udział wydatków zbrojeniowych w produkcie krajowym brutto. Wydatki wojskowe Układu Warszawskiego przeliczyliśmy z bieżących walut narodowych na stałe ceny w USD w 1993 r. Za indeks wyjściowy (100) przyjęto 1995 r. i od tego indeksu przelicza się wydatki wojskowe w poszczególnych latach. W NATO przy takim samym rozwoju wydatki wojskowe spadły z indeksu 120 w 1985 r. do 100 w 1995 r. W wypadku Układu Warszawskiego spadek wyniósł z indeksu 1233 w 1985 r. do 100 w 1995 r., a w państwach Europy Wschodniej jest to spadek z indeksu 1197 do 100 w 1995 r. Przełom w spadku wydatków zbrojeniowych nastąpił w 1992 r. W tej grupie państw indeks w 1991 r. wynosił 773, a w następnym roku 167.

Gorączka zbrojeń, wyraźnie nasilona w połowie lat osiemdziesiątych, zapowiadała zmiany polityczne, które nastąpiły na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych. Na początku lat osiemdziesiątych program gwiazdnych wojen zaczął przyspieszać wzrost wydatków zbrojeniowych w obu blokach.

Na zakończenie tego rozdziału należy podkreślić, że wszystkie zasadnicze decyzje, dotyczące zagadnień produkcji zbrojeniowej były podejmowane w wąskim gronie członków Prezydium KC KPCz, nigdy na jej posiedzeniach plenarnych. Były zatem sprawą szczególnie skrywaną, a po ich przyjęciu forsowane były przez zaufane osoby w organach państwowych (Rada Obrony Państwa, Urząd Rady Ministrów, ewentualnie Zgromadzenie Federalne), na co pozwalały ścisłe powiązania personalne nomenklatury partyjnej, gdyż na przykład premier, ewentualnie inni przedstawiciele władzy byli zarazem członkami Prezydium KC KPCz.

Wydatki budżetowe na obronę wraz z problematyką produkcji zbrojeniowej zawsze należały do najważniejszych zagadnień obrony i były traktowane priorytetowo. Świadczy o tym fakt, że były przedmiotem osobistego zainteresowania I sekretarza KC KPCz. Należy wspomnieć również o tym, że w latach siedemdziesiątych i późniejszych radzieccy przedstawiciele bezpośrednio realizowali swoje wymagania w zakresie ustalenia czechosłowackiej produkcji zbrojeniowej. Wielkie wzburzenie Związku Radzieckiego wywołały starania strony czechosłowackiej o ograniczenie radzieckich wymagań dotyczących zwiększenia liczby techniki wojskowej w czechosłowackiej armii. Rokowania te były zawsze, a szczególnie w okresie eskalacji zbrojeń, przedmiotem burzliwych dyskusji.

Członkami nomenklatury partyjnej, którzy forsowali decyzje Prezydium KC KPCz o wielkości produkcji zbrojeniowej, byli między innymi przewodniczący Państwowej Komisji Planowania, minister finansów oraz minister obrony narodowej. Dokument końcowy o ostatecznej wielkości produkcji zbrojeniowej nie stawał na porządku obrad rządu, lecz był przedkładany do omówienia jedynie jego prezydium; najczęściej wręczano go członkom prezydium rządu bezpośrednio przed obradami, a następnie ponownie odbierano. Oprócz prezydium rządu otrzymywała go także Rada Bezpieczeństwa Państwa.

W ramach omawiania planu gospodarczego i budżetu państwa (pięcioletniego, rocznego wykonawczego), które przyjmowano w parlamencie w postaci ustawy, musiały być oczywiście ujęte stosowne propozycje i kalkulacje wszystkich resortów. Jeżeli chodzi o obronę i bezpieczeństwo, w stosownych zestawach zawsze przedstawiano jedynie ich sumaryczną wielkość, zredukowaną przeciętnie o 20 i więcej procent; pozostała część rzeczywistych planowanych wydatków na obronę i bezpieczeństwo ujmowano w całkowitej wielkości rezerw budżetu państwa w dziale centralnego zarządu skarbu, ewentualnie w mniejszych wielkościach w działach innych resortów. Zredukowana wielkość była ogłaszana w prasie i wykazywana w oficjalnej statystyce państwa.

Sytuacja sektora obrony, jako części składowej sfery budżetowej, po przyłączeniu się decydujących dostawców budżetu państwa, w porównaniu z rynkowym środowiskiem demokratycznego państwa, przedstawiała się znacznie prościej.

Wszelkie związki finansowe były bardziej przejrzyste (naturalnie dla tego, kto miał dostęp do danych) i – poniekąd paradoksalnie – oszczędniejsze w procedurach, a dla wojskowego odbiorcy ogólnie efektywniejsze.

Przede wszystkim plan państwowy, jako dominujący dokument gospodarczy, wymagał wyrażenia wszystkich wskaźników w relacjach ilościowych i finansowych. Powstanie dokumentu planowania, jakim był plan zakupu techniki wojskowej, było praktycznie niemożliwe bez stosownych wyliczeń. Armia miała w ten sposób perspektywę zakupów oraz badań i rozwoju na okres pięcioletni, co więcej, – alokowane wielkości budżetowe były zgodnie z prawem celowo przeznaczone; nie mogły być zatem wykorzystane na realizację innych celów gospodarki wojskowej. Żelazną dyscyplinę planowania i kalkulowania uzupełniała regularna i szczegółowa kontrola realizacji wydatków budżetowych w międzyresortowym składzie.

Armia miała także przywileje we współpracy z dostawcami – przedsiębiorstwami państwowymi, których dostawy były priorytetowe i realizowane na zasadach długoterminowych cen gwarantowanych. Z makroekonomicznego punktu widzenia oraz punktu widzenia przedsiębiorstw stwarzało to wiele problemów i wymagało od organów państwowych podejmowania wysiłków w celu wyrównania dysproporcji występujących w ramach tzw. stosunków odbiorczo-dostawczych.

Przedstawione jednostronne przywileje dla wojska nie mogły oczywiście prześlonić negatywnych stron gospodarki dyrektywnej. Stłumienie czynnika rynkowego wytworzyło jakąś „syntetyczną” ekonomię z już wspomnianymi ogólnymi wadami oraz tworzeniem dysproporcji ograniczającymi długotrwały wzrost gospodarczy. Ceny kierowane oraz ukryta inflacja, wymagająca czasowej skokowej korekty, polegającej na zmianie cen i tzw. przeliczeniu planów państwowych i ich wiążących wskaźników, nie pozwalały na przykład na przeprowadzanie znaczących zmian potrzeb, wynikłych z nieprzewidzianych sytuacji. Wywoływało to problemy w związku z koniecznością reakcji na niektóre decyzje zbrojeniowe NATO i USA, takie jak na przykład rozmieszczenie rakiet średniego zasięgu w Europie. Stosowano wówczas tzw. przedsięwzięcia kalkulacyjne resortu finansów, które pokrywały nieprzewidziane wydatki z rezerw prezydium rządu (ewentualnie premiera).

Zupełnie wyjątkową sytuację system ten stwarzał w stosunkach wewnętrznych, we współpracy państw Układu Warszawskiego oraz Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (głównie w produkcji zbrojeniowej oraz handlu zagranicznym). Problemy niekorzystnej wewnątrzukładowej wymienności walut, fikcyjnych, nierealnych kursów wymiany z zachodnimi walutami oraz skomplikowany proces używania tzw. rubla transferowego były już wiele razy opisywane i miały w pełnym zakresie zastosowanie w sferze ekonomiki wojskowej. Produkcja zbrojeniowa uległa stagnacji w 1987 r., kiedy to skończył się okres wzrostu produkcji zbrojeniowej w latach 1980–1987.

Okres ten w ogóle charakteryzuje się najwyższym wysiłkiem zbrojeniowym. Jednak tendencje te były jednocześnie tłumione słabym rozwojem gospodarczym. Dotychczasowe roczne przyrosty budżetowe przeznaczone na obronę państwa

i wzrost produkcji zbrojeniowej, zaplanowane w planie pięcioletnim 1981–1985, nie były w stanie nadażyć za zwiększonymi wymaganiami armii, dlatego też niektóre dostawy zbrojeniowe musiały być realizowane drogą szczególnych przedsięwzięć z wykorzystaniem rezerw budżetu państwa.

Dlatego już w 1980 r. zdecydowano o przebrojeniu lotnictwa, a dodatkowo 1,1 mld koron rozdzielono na kolejne cztery lata (1981–1985). W 1983 r. podjęto decyzję o zwiększonych zakupach techniki wojskowej, przeważnie dla wojsk lądowych o dodatkowej wartości budżetowej 1,8 mld koron. Choć już od dawna wiadano, że dzięki koordynacji wzajemnej produkcji zbrojeniowej można uzyskać znaczne oszczędności, to nie badano zagadnień oceny broni według jej skuteczności, a jedynie według rachunku clearingowego. W celu zaspokojenia dalszych potrzeb obronnych w 1983 r. wydzielono kolejny 1 mld koron z rezerw budżetu państwa. W tym samym roku wydzielono jeszcze 1,2 mld koron i przeznaczono je na założenie tzw. funduszu dyspozycyjnego, w nim umieszczono niewyeksportowaną produkcję słowackich zakładów zbrojeniowych (głównie czołgów). Przelanie środków na produkcję zbrojeniową oznaczało osłabienie, o niemal 4 mld koron rocznie, działalności inwestycyjnej w gospodarce narodowej w ciągu całego dziesięciolecia 1970–1980. W nawiązaniu do tego należy wskazać na kumulację spadku wzrostu ekonomicznego, aż do wartości ujemnych w 1982 r. Ówczesni planiści widzieli wyjście z tej sytuacji w zwiększaniu eksportu broni do krajów rozwijających się, przede wszystkim eksportu zespołów inwestycyjnych. Jednak kalendarz spłat, dla eksportu produkcji specjalnej (produkcji zbrojeniowej) w sposób specyficzny poprawiony według protokołu Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej, uniemożliwiał znaczące wsparcie gospodarki narodowej.

Należy jednak przyznać, iż sprzedaż nowych technologii stosowanych w produkcji zbrojeniowej w ramach Układu Warszawskiego oznaczała dla Czechosłowacji znaczne dochody. Według państwowej komisji ds. koordynacji produkcji specjalnej oznaczało to bardzo aktywne saldo w liczbie patentów, w stosunku: 64 czechosłowackie patenty do 14 patentów z państw Układu Warszawskiego.

Często zadawane jest pytanie: z czego była finansowana produkcja zbrojeniowa? Przede wszystkim ze środków przeznaczonych na zakup materiałów wojskowych przez Ministerstwo Obrony Narodowej, następnie z dotacji poszczególnych ministerstw, ze środków planu specjalnego i w ostatniej kolejności z utajnionych wydatków wojskowych, które oficjalnie nie przechodziły przez budżet państwa. O tym, że były to niemałe wielkości niech świadczy na przykład 1987 r., kiedy to wydatki wojskowe wynosiły 6,2% dochodu narodowego i stanowiły 14,2% budżetu państwa.

2.2.3. Ekonomiczne i wojskowe następstwa ograniczania nadmiernie rozwiniętej produkcji zbrojeniowej

Koncepcja ekstensywnej produkcji czołgów i innych ciężkich pojazdów opancerzonych dla czechosłowackiej gospodarki nie była niczym innym, niż jakimś zmilitaryzowanym wariantem „stalowej koncepcji” państw socjalistycznych, głównie Związku Radzieckiego, ze wszelkimi tego skutkami.

W tym przypadku radzieccy przedstawiciele mieli jednoznaczny zamiar. W celu zaoszczędzenia możliwości rodzimej produkcji dla zapewnienia uzbrojenia swojej olbrzymiej armii usiłowali wybudować w Czechosłowacji arsenał ciężkiej techniki na potrzeby pozostałych armii Układu Warszawskiego. Partnerem Czechosłowacji w realizacji tego zamiaru stała się Polska, lecz porównując potencjały ekonomiczne i wielkość tych państw, produkcja czołgów w Polsce nie osiągnęła takich rozmiarów jak w Czechosłowacji.

Z biegiem lat produkcja ta się rozwijała, a Czechosłowacja została jednym z czołowych światowych producentów czołgów. Była to drogo zapłacona pozycja. Nie chodziło jedynie o wydanie wielkich środków finansowych, zużycie ogromnych ilości importowanych surowców i materiałów przeznaczonych do produkcji stali pancernej oraz zużycie energii i ekologiczne aspekty tej produkcji, lecz także antyprodukcyjne oddziaływanie na czechosłowacki przemysł zbrojeniowy i akwizycję wojskową. Ze względu na ekstensywne nastawienie na produkcję ciężkich pojazdów opancerzonych zabrakło już mocy produkcyjnych na te dziedziny produkcji zbrojeniowej, które stanowiły szczyt techniki, i to na nich koncentrowała się wówczas uwaga armii państw rozwiniętych.

W momencie gdy rozpadł się Układ Warszawski i wraz z nim radziecka doktryna pancerna, czechosłowacka armia miała, co prawda, w uzbrojeniu ponad 5 tys. czołgów, lecz brakowało jej nowoczesnych środków prowadzenia walki zbrojnej.

Nagła zmiana wojskowo-polityczna boleśnie dotknęła finalnego producenta czołgów, który był rozlokowany na Słowacji. Przypomnijmy sobie działanie tego systemu w produkcji zbrojeniowej, o którym obecnie się zapomina. Z jednej strony kilkoma kanałami napływały do produkcji (włącznie z tzw. rozwojem technicznym – zatem badaniami i rozwojem) środki finansowe, formalnie z różnych źródeł, w zasadzie zaś z jednego – z budżetu państwa. Producent miał je zagwarantowane w planie państwowym, a jego jedynym obowiązkiem było wyprodukować za nie planowaną liczbę czołgów. Po swoich kosztach produkcji, formalnie zatwierdzonych przez Ministerstwo Finansów, dystrybuował je dwóm odbiorcom: armii lub monopolistycznej organizacji handlu zagranicznego. Natychmiast uzyskiwał zapłatę w pełnej wartości cen wolnorynkowych.

Dochód z handlu zagranicznego, do którego trafiała większość produkcji, był dwojakiego rodzaju. Przeważnie były to waluty partnerów z Układu Warszawskiego, liczone w fikcyjnych rublach transferowych.

Jedynie pozostałość (przeciętnie około 20% produkcji) była sprzedawana do krajów trzecich za amerykańskie dolary. Zysk z tej sprzedaży trafiał do czechosło-

wackiego bilansu płatniczego wraz z innymi grupami towarów sprzedanymi przez organizację handlu zagranicznego.

Taki układ ekonomiczny był dla producenta bardzo wygodny. Każde ryzyko, wynikające w ostatnich czasach głównie z niesprzedanych wyrobów, ponosił w pełnym zakresie budżet państwa. Marazm tego systemu był znaczny. Jeszcze w 1990 r. rząd zapłacił finalnemu producentowi za 107 czołgów, których planowany eksport nie doszedł do skutku, i przekazał je armii czeskosłowackiej.

Tabela 21

WYDATKI WOJSKOWE NA BADANIA I ROZWÓJ TECHNIKI WOJSKOWEJ W CZECHOSŁOWACJI (W MLN KORON)

	1986 r.	1987 r.	1988 r.	1989 r.	1990 r.	1991 r.	1992 r.
Budżet państwa	1 489	1 505	1 330	1 148	798	116	139
Budżet wojska	242	308	404	611	504	525	600
Ogółem	1 731	1 813	1 743	1 759	1 302	641	738
w%							
Budżet państwa	86,0	83,0	76,8	65,3	61,3	18,1	18,7
Budżet wojska	14,0	17,0	23,2	34,7	38,7	81,9	81,3

Źródło: M. Krč i in., *Wydatki wojskowe w latach zimnej wojny i po jej zakończeniu*, Praga 2000.

Z danych o finansowaniu rozwoju technicznego (tabela 21) wynika, że jego decydujący ciężar dźwigał budżet federalnego Ministerstwa Obrony Narodowej (79,2%). Pozostałych około 20% pokrywał bezpośrednio budżet państwa. Chodziło głównie o zadania badań podstawowych. Obie pozycje praktycznie pokrywane były z wydatków budżetu federalnego, dlatego też może zrodzić się pytanie: jaki był sens takiego podziału? Owe 20% wchodziło w skład rozdziału kosztorysowego na naukę i badania, stanowiło zatem część ogólnokrajowych znanych wydatków na naukę i badania. Pozostałe trzy czwarte wydatków ujmowano w utajnionym rozdziale obrony i bezpieczeństwa, z którego treścią nie był zapoznawany cały rząd (rozdział ten był omawiany w pełnym zakresie wyłącznie na posiedzeniu prezydium rządu, a tylko w skrótovej formie na zgromadzeniu federalnym). Opłacano je przeważnie z pożyczek bankowych udzielanych przedsiębiorstwom państwowym. Ryzyko takich pożyczek praktycznie ponosił, w warunkach zobowiązujących zdań zawartych w planie państwowym, budżet państwa. Obie pozycje pokrywane były (bezpośrednio lub pośrednio) przez budżet państwa.

3. EKONOMICZNE ASPEKTY KONWERSJI CZESKIEJ PRODUKCJI ZBROJENIOWEJ

Przejsie do ograniczania zbrojeń zależy przede wszystkim od sprzyjających warunków politycznych, a przejawia się we wszystkich sferach życia społeczeństwa. Z narodowego punktu widzenia proces ten stanowi uwalnianie sił i środków zaangażowanych w produkcji zbrojeniowej do wykorzystania w celach pokojowych. Głównym zagadnieniem gospodarczej strony rozbrojenia jest przestawienie produkcji zbrojeniowej na pokojowe programy (konwersja), połączone z wieloma zmianami strukturalnymi w gospodarce poszczególnych państw.

3.1. OGÓLNE EKONOMICZNE ZAGADNIENIA ROZBROJENIA I KONWERSJI

W wielu publikacjach zawierających wnioski zespołów roboczych naukowych instytucji i komisji ONZ oraz podczas dyskusji na forum światowej opinii publicznej, zwłaszcza w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych, krytycznie oceniano ekonomiczne i socjalne następstwa wyścigu zbrojeń, wskazując jako racjonalną alternatywę przejście do ograniczania zbrojenia, a później powszechne i zupełne rozbrojenie. W związku z tym podkreślano, że z ekonomicznego punktu widzenia rozbrojenie mogłoby zwrócić gospodarce niemałe źródła, przeznaczane dotychczas na zbrojenie, i korzystnie wpłynąć na światowy rozwój gospodarczy i socjalny.

Eksponowano zwłaszcza problemy wzrostu ekonomicznego, postępu naukowo-technicznego, zatrudnienia i infrastruktury socjalnej. Przy założeniu, że dla rozszerzenia produkcji wykorzystano by jedynie tę część wydatków wojskowych, która odpowiada wydatkom inwestycyjnych, roczne tempo wzrostu ekonomicznego państw rozwiniętych mogłoby się zwiększyć co najmniej o 2%, podobnie mogłoby oddziaływać przesunięcie zatrudnionych w siłach zbrojnych do sfery cywilnej. Ograniczanie wojskowych badań naukowych osłabiłoby możliwość dalszego doskonalenia techniki wojskowej, zwłaszcza nowoczesnych systemów zbrojeniowych, a tym samym dalszego stopniowania zbrojenia. Przesunięcie środków finansowych i materiałowych oraz wysoko kwalifikowanych naukowych i inżyniersko-technicznych pracowników ze sfery wojskowych badań naukowych wyraźnie przyczyniłoby się do wzmocnienia badań naukowych i rozwoju dla celów pokojowych. Uwolnienie środków z bardzo wymagającej kapitałowo produkcji zbrojeniowej mogłoby także przyczynić się do zwiększenia liczby miejsc pracy w sferze produkcji cywilnej, a tym samym w niektórych krajach również do zmniejszenia bezrobocia. Za znaczący uważa się także wkład rozbrojenia w rozwój programów socjalnych, pomoc gospodarczą krajom rozwijającym się, rozszerzenie międzyna-

rodowych stosunków ekonomicznych oraz rozwiązywanie problemów globalnych w światowej gospodarce.

Ekonomiczna teoria rozbrojenia i konwersji zrodziła się po II wojnie światowej na skutek istnienia dwóch systemów o różnych strukturach społeczno-ekonomicznych, a formowała się w okresie zimnej wojny, biegunowości Wschód–Zachód oraz wyścigu zbrojeń. Różnicowała swoje doświadczenia i wnioski według warunków państw o gospodarce rynkowej, z jednej strony, oraz państw o centralnie kierowanej i planowanej gospodarce, po stronie drugiej. Zajmowała się skutkami stopniowania zbrojenia w tych państwach i ich wzajemnymi stosunkami ekonomicznymi w procesie rozbrojenia i umacniania światowego bezpieczeństwa. Ze względu na to, że świat zmierzał ku rozpadowi obozu socjalistycznego i jego wojskowo-politycznych i ekonomicznych organizacji, niektóre założenia i postulaty procesu rozbrojenia nie mogły być w pełni lub chociaż częściowo spełnione. A problematyka konwersji w warunkach przechodzenia od kierowanej centralnie ku rynkowej gospodarce nie była w ogóle rozpatrywana. Swą aktualność jednak stale zachowuje zwłaszcza ekonomiczna problematyka ograniczania zbrojenia i konwersji w państwach o gospodarce rynkowej, która przynosi wiele bodźców do rozwiązywania tych problemów, także w warunkach procesu transformacyjnego państw postsocjalistycznych.

3.1.1. Istota i treść pojęcia konwersji

Uwalnianie finansowych, materialnych i osobowych zasobów ze sfery wojskowości i ich wykorzystanie do celów pokojowych, tzn. konwersja tych zasobów w najogólniejszym znaczeniu, przebiega w różnych formach. W związku z tym chodzi na przykład o ograniczanie budżetu wojska, zmniejszanie wielkości sił zbrojnych i inne. Do głównych dróg uwalniania zasobów z obszaru wojskowości do sfery cywilnej i to bezpośrednio do produkcji, należy przestawienie produkcji zbrojeniowej na programy pokojowe, zatem jej konwersja, która łączy się ze zmianami strukturalnymi w gospodarkach poszczególnych państw. Konwersja produkcji zbrojeniowej jest centralnym problemem gospodarczej strony rozbrojenia, dlatego też w węższym znaczeniu tego pojęcia przez pojęcie konwersji z reguły rozumie się właśnie ten proces. W tej postaci konwersja wysuwa się na pierwszy plan w Republice Czeskiej i tak jest powszechnie rozumiana i interpretowana.

Niekiedy można także się spotkać z pojęciem rekonwersji, które używane było po zakończeniu II wojny światowej. Wówczas chodziło głównie o ponowne przestawienie produkcji zbrojeniowej na pokojową w przedsiębiorstwach, które w okresie przedwojennym służyły do celów pokojowych, a podczas wojny były ukierunkowane na produkcję zbrojeniową. W przeciwieństwie do tego współcześnie chodzi zwłaszcza o konwersję produkcji zbrojeniowej w przedsiębiorstwach, które w okresie powojennym powstały jako część składowa przemysłu zbrojeniowego.

W niektórych państwach zachodnich w związku z konwersją używa się terminu dywersyfikacja. W warunkach ograniczania produkcji zbrojeniowej przez to pojęcie z reguły rozumie się rozszerzanie już istniejących programów powszechnej produkcji towarów w ramach poszczególnych przedsiębiorstw. Chodzi właśnie o rozwój i zwiększanie wielkości produkcji cywilnej podczas kontynuacji produkcji zbrojeniowej. Produkcja broni, dopóki ma zbyt i jest stale zyskowna, jednocześnie wytwarza przedsiębiorstwom środki do dalszego procesu konwersji.

Współcześnie w literaturze światowej podkreśla się także szersze znaczenie pojęcia konwersji, jako ogólnego procesu uwalniania finansowych, materiałowych i osobowych zasobów ze sfery wojskowości i wykorzystania ich w celach pokojowych. Zakłada się, że za pomocą uzyskanych zasobów będzie się produkować cywilne dobra, przy czym zasoby te będą wykorzystywane do celów pokojowych także w inny sposób. Tylko w niektórych państwach możliwe jest szerokie ujęcie konwersji. Na przykład w RFN rozpatruje się szczególnie trzy płaszczyzny konwersji, do których należą: zmniejszanie wielkości własnej armii, wycofanie wojsk zagranicznych oraz obniżanie popytu na produkcję zbrojeniową.

W związku z szerszym pojęciem konwersji na pierwszy plan wysuwają się następujące aspekty:

- uwalnianie środków finansowych z budżetu wojska i ich przesunięcie do innych dziedzin za pośrednictwem budżetu państwa i innymi drogami;
- zwalnianie personelu wojskowego, jego rekonwersja i włączanie do sfery cywilnej;
- problemy cywilnego wykorzystania zwolnionych obiektów wojskowych (koszar, urzędów i różnych urządzeń wojskowych, włącznie z wojskowymi zakładami naprawczymi);
- możliwości pokojowego wykorzystania części techniki wojskowej (np. samochodowej, pancernej, lotniczej, łączności, elektroniki) a problem techniki i materiałów, które nie będą mogły być wykorzystane;
- ograniczanie produkcji zbrojeniowej i jej przystosowywanie do programów o pokojowym przeznaczeniu, a w związku z tym rozwiązywanie zagadnień przekwalifikowania, zatrudnienia, zmiany i modernizacji urządzeń produkcyjnych itp.;
- konwersja badań wojskowych na programy pokojowe;
- rozwiązywanie ekonomicznych i socjalnych skutków odejścia wojsk obcych z własnego terytorium poszczególnych państw (wykorzystanie obiektów, problemy zatrudnienia, służb, rynku itp.);
- regionalne problemy konwersji, ich ekonomiczne, socjalne i ekologiczne aspekty, rozwiązywanie zagadnień infrastruktury, służb, zatrudnienia w związku z konwersją produkcji zbrojeniowej, ograniczaniem liczebności i zmianą dyslokacji własnych wojsk i odejściem obcych wojsk.

W całości proces konwersji obejmuje w sferze gospodarczej przedsięwzięcia o charakterze organizacyjnym, technicznym, ekonomicznym i socjalnym, umożliwiające przekształcenie wojskowych programów badawczych i produkcyjnych do celów pokojowych, przekwalifikowanie i zatrudnianie siły roboczej uwalnianej

z produkcji zbrojeniowej i ogniwo zbrojnych, cywilne wykorzystanie zwolnionych obiektów wojskowych i części likwidowanej techniki wojskowej, przygotowanie koncepcji i sposobu postępowania podczas konwersji oraz rozwiązywanie ich regionalnych i lokalnych problemów.

Należy także wziąć pod uwagę fakt, że sam proces rozbrojenia i konwersji wymaga niemałych kosztów, na przykład na przebudowę struktury przemysłu zbrojeniowego, wprowadzenie programów zastępczych, przekwalifikowanie pracowników, przystosowywanie obiektów wojskowych do potrzeb cywilnych. Dlatego poszczególne państwa nie mogą przeznaczyć na cele pokojowe wszystkich środków, które uwalniane są w wyniku rozbrojenia.

Dopiero kompleksowa ocena przedstawionych problemów daje możliwość oceny wpływu rozbrojenia i konwersji na rozwój gospodarczy i socjalny poszczególnych państw i regionów, włącznie z ich ekonomicznymi zmianami strukturalnymi. Na rozwiązywanie problemów konwersji, obok ogólnych zależności, wpływać będą także specyficzne warunki poszczególnych państw. Wiąże się ono z wielkością i kierunkiem produkcji zbrojeniowej, strukturą i efektywnością gospodarki danego państwa, rozwojem gospodarczym i technicznym, pozycją w gospodarce światowej itp. Przedstawione okoliczności wpływają także na proces konwersji w Republice Czeskiej i Republice Słowackiej.

3.1.2. Niektóre specyficzne właściwości produkcji zbrojeniowej – punkt wyjścia do rozwiązania problemów konwersji

Efekt oddziaływania czynników produkcyjnych – pracy, majątków kapitałowych (narzędzia, maszyny, urządzenia produkcyjne, technologia), ziemi, włącznie ze źródłami naturalnymi, wydzielonych do sfery produkcji zbrojeniowej – jest finalna produkcja zbrojeniowa. Jej podstawową część stanowi technika wojskowa, zwłaszcza uzbrojenie i jego systemy i pozostałe środki prowadzenia walki zbrojnej (na przykład środki łączności, różne urządzenia pomocnicze, budynki wojskowe itp.). W szerszym znaczeniu do produkcji przeznaczenia wojskowego zalicza się także środki służące do odnowy życiowej i produkcyjnej energii członków sił zbrojnych (żywność, wyposażenie i pozostałe przedmioty krótkoterminowego i długoterminowego osobistego użycia). Część potrzeb wojskowych zaspokajana jest również w formie służb o charakterze wojskowo-ekonomicznym.

Decydujący udział w całkowitej produkcji zbrojeniowej ma tzw. specjalna produkcja zbrojeniowa, zwłaszcza systemy zbrojeniowe i pozostała technika wojskowa, która pod względem technologicznym w znacznym stopniu odróżnia się od produktów o pokojowym przeznaczeniu. Część produkcji zbrojeniowej zbliżona jest charakterem do produktów cywilnego przeznaczenia lub jest z nimi zupełnie zgodna (część techniki samochodowej, elektroniki, różne narzędzia, paliwa itd.). Należy jednak zaznaczyć, że kryterium przeznaczenia produkcji o charakterze wojskowym jest jej wykorzystanie w przygotowaniu i prowadzeniu walki zbrojnej,

a nie zgodność jej technologii z produkcją o przeznaczeniu pokojowym. Należy także podkreślić, że na rozwój produkcji zbrojeniowej wpływają przede wszystkim czynniki polityczne i wojskowo-polityczne.

W porównaniu z produkcją dla celów pokojowych produkcja zbrojeniowa odznacza się szczególnymi właściwościami, które należy brać pod uwagę podczas rozwiązywania problemów konwersji, nawet w różnych warunkach społeczno-ekonomicznych. Podczas gdy produkty cywilnego przeznaczenia wchodzą do spożycia produkcyjnego lub do spożycia końcowego, to finalna produkcja zbrojeniowa (zwłaszcza uzbrojenie i pozostała technika wojskowa) nie bierze udziału w tworzeniu nowych dóbr materialnych. W takim rozumieniu opuszcza ona dalszy gospodarczy proces reprodukcyjny i już do niego nie wraca. Z tego czysto ekonomicznego punktu widzenia może zatem produkcja zbrojeniowa oznaczać dla społeczeństwa stratę. Pewien wyjątek stanowi jedynie eksport produkcji zbrojeniowej, o ile dochodzi do jej zamiany za produkty pokojowego przeznaczenia. Należy jednak pamiętać, że zapewnienie obrony w sytuacji występowania różnego rodzaju ryzyka, zarówno wojskowego, jak i wojskowo-politycznego, jest warunkiem bezpieczeństwa państwa i znaczącym czynnikiem stabilnego rozwoju gospodarczego. Użyteczność produkcji zbrojeniowej polega na zaspokajaniu ekonomicznych potrzeb obrony, która stanowi specyficzną część konsumpcji majątku publicznego (konsumpcji publicznej).

Ciągłość produkcji zbrojeniowej wymaga stałej odnowy jej czynników produkcyjnych. Wytwarza w ten sposób popyt na majątki kapitałowe oraz przedmioty konsumpcyjne, jednak nie zwiększa ich podaży na rynku. Dlatego finalna produkcja zbrojeniowa nie konkuruje z produkcją pokojowego przeznaczenia i nie wywiera presji na jej rynek.

Istotną cechą produkcji zbrojeniowej jest to, że rozwija się na bazie stosunkowo rozległej państwowej regulacji ekonomicznej, która zapewnia jej określoną stabilność, perspektywy rozwoju, relatywną niezależność od żywiołowości rynku i ograniczonych źródeł przedsiębiorstw, nie tylko w gospodarkach planowanych centralnie, lecz także rynkowych. Także państwa o gospodarkach rynkowych mobilizują środki do finansowania procesu zbrojenia, wspierają wojskowe badania naukowe i za pomocą różnych form regulują produkcję zbrojeniową (przyspieszona amortyzacja, własna działalność inwestycyjna, państwowe przedsiębiorstwo, polityka podatkowa, zaliczkowanie zamówień wojskowych itp.) oraz stwarzają sprzyjające warunki dla funkcjonowania kapitału w sferze produkcji zbrojeniowej.

W tym kierunku działa także państwowa regulacja rynku produkcji zbrojeniowej. Państwowe zakupy towarów i usług wojskowego przeznaczenia stwarzają relatywnie samodzielny rynek, który w znacznej mierze wymyka się z ram powszechnego mechanizmu rynkowego. Charakteryzuje się długoterminowymi perspektywami i gwarantowanym zbytem za uzgodnione ceny, a zatem stosunkowo dużą stabilnością. Jego podstawową cechą jest monopolizacja popytu ze strony państwa, które na tym rynku występuje jako jedyny, monopolistyczny odbiorca.

Na rynku produkcji zbrojeniowej dochodzi jednocześnie do określonej monopolizacji podaży. Państwo w tym wypadku spotyka się nie z masą rozproszonych producentów, lecz z reguły z wielkimi rozwiniętymi wielkoprzemysłowymi przedsiębiorstwami, które zdolne są zapewnić wysokie wymagania stawiane przed produkcją współczesnych systemów zbrojeniowych, mając w ten sposób w ich produkcji uprzywilejowaną (monopolistyczną) pozycję. Krąg producentów, którzy realizują podstawową część państwowych zamówień wojskowych, zawęża się w ten sposób do mniej liczebnej grupy największych producentów uzbrojenia, z zasady głównych dostawców produkcji wojskowej, dysponujących dobrze rozwiniętą siecią poddostawców. Na rynku broni, zwłaszcza nowoczesnej techniki wojskowej, dochodzi w ten sposób praktycznie do ograniczania konkurencji, a na drodze publicznych przetargów z zasady zawiera się jedynie część całkowitych państwowych zamówień wojskowych. Przedstawione właściwości przenikają do systemu kontraktacji i tworzenia cen produkcji zbrojeniowej i wspólnie z pozostałymi formami wojskowo-ekonomicznej regulacji stwarzają przedsiębiorstwom zbrojeniowym bardziej „miękkie” środowisko przedsiębiorczości i bardziej sprzyjające warunki funkcjonowania kapitału w sferze wojskowości. Przedstawione regulacje realizuje się i praktycznie także udoskonala bez względu na przeważające teorie ekonomiczne i modele polityki gospodarczej.

Istotną cechą produkcji zbrojeniowej jest także ścisły związek z postępem naukowo-technicznym. Główna część produkcji zbrojeniowej charakteryzuje się nowoczesnym technicznym wyposażeniem, znacznym nasyceniem inwestycyjnym na badania naukowe, liczebnością wykwalifikowanej siły roboczej oraz rozległą działalnością inwestycyjną. Dlatego też główne gałęzie przemysłu zbrojeniowego z reguły odznaczają się większą stabilnością i odpornością na wahania gospodarcze oraz wyraźnym w stosunku do innych dziedzin produkcji społecznej tempem wzrostu.

W dziedzinie produkcji zbrojeniowej, naznaczonej czynnikami politycznymi i państwowym interwencjonizmem ekonomicznym, niektóre wskaźniki ekonomiczne, zwłaszcza nakłady produkcyjne, rentowność, tworzenie cen itp., występują w poniekąd innej postaci niż w sferze produkcji cywilnej. W produkcji techniki wojskowej decydująca jest jej jakość, tzn. wzrost skuteczności i produktywności, jej ciągłe doskonalenie i modernizacja. Osiąganie tych parametrów z reguły łączy się ze wzrostem nakładów na badania, rozwój i produkcję nowoczesnej techniki wojskowej (zwłaszcza systemów zbrojeniowych) oraz większym poziomem cen i zysków.

Przedstawione właściwości i cechy charakterystyczne produkcji zbrojeniowej wpływają na jej rozwój gospodarczy oraz na jej konwersję do programów pokojowych.

3.1.3. Założenia skutecznego przebiegu konwersji

W związku z rozwiązywaniem problemów konwersji zwracano uwagę na jej znaczne skomplikowanie, zwłaszcza na trudność urzeczywistniania zmian strukturalnych oraz niebezpieczeństwo wstrząsów gospodarczych, głównie w krajach o gospodarce rynkowej. Z licznych publikacji opracowanych w państwach zachodnich oraz przez komisje ONZ wynika jednak, że w rozwiniętych przemysłowo państwach można wytworzyć stosunkowo sprzyjające warunki przejścia do rozbrojenia i konwersji.

Do sprzyjających założeń konwersji w pierwszej kolejności należy jej bardziej długoterminowe, świadome celu przygotowanie, opracowanie przemyślanej koncepcji oraz określenie priorytetów w określonych specjalnościach, dziedzinach i okresach. Podczas przemyślanej i odpowiedniej strategii konwersji nie powinno dochodzić do poważniejszych w komplikacji w rozwoju gospodarczym.

Kolejnym założeniem konwersji jest jej stopniowa i płynna realizacja, która pozwoliłaby na rozłożenie rozwiązywania niektórych, złożonych technicznie, organizacyjnie i ekonomicznie problemów w odleglejszym czasie, stosownie do konkretnych warunków, na przykład w ciągu 5–10 lat. W Szwecji liczone się z realnym obniżeniem wydatków wojskowych o połowę w ciągu 25 lat. Należy przypuszczać, że przy stopniowym obniżaniu wydatków wojskowych w przedziale 0,3–0,5% produktu narodowego i ich odpowiedniej kompensacji, konwersja nie powinna prowadzić do nagłych zmian strukturalnych i wyraźnych wstrząsów gospodarczych.

Przejście wojskowych programów produkcyjnych na programy cywilne jest ściśle połączone ze zmianami strukturalnymi w gospodarce poszczególnych państw. Zmiany te są relatywnie stałym pierwotnym zjawiskiem rozwoju ekonomicznego, i to nie tylko w przypadku rozbrojenia. Powstanie pod koniec XIX i na początku XX wieku przemysłu ciężkiego, podobnie jak szybki rozwój po II wojnie światowej przemysłu chemicznego i elektronicznego oraz innych gałęzi przemysłowych, połączone było z poważnymi zmianami strukturalnymi, które regularnie wprowadzano w gospodarkach narodowych, a one same w sobie nie prowadziły jeszcze do wstrząsów gospodarczych. Także współcześnie w gospodarkach państw rozwiniętych przemysłowo forsowane są zmiany strukturalne związane z rozwojem naukowo-technicznym, zwłaszcza z przejściem na mniej wymagające pod względem materiałowym, energetycznym i ekologicznym technologie. Konwersja jest specyficzną formą zmian strukturalnych, a przy wprowadzaniu rozsądnej strategii gospodarczej i podczas jej realizacji nie powinno dochodzić do nagłych wahań gospodarczych powodujących niekorzystne skutki ekonomiczne i socjalne. Ze względu na to, że podczas konwersji należy oczekiwać pewnej, chociażby częściowej komplikacji rozwoju gospodarczego, korzystniej jest rozwiązywać jej główne problemy, związane z przejściem produkcji zbrojeniowej na programy pokojowe, w okresie wzrostu ekonomicznego niż w okresie stagnacji gospodarczej, ewentualnie spadku produkcji.

Do korzystnych założeń konwersji należy także znaczna dywersyfikacja produkcji zbrojeniowej i cywilnej, zarówno w ramach przedsiębiorstwa, jak i całego społeczeństwa. Produkcja o przeznaczeniu stricte wojskowym obecnie w stosunkowo małej mierze jest skoncentrowana w przedsiębiorstwach i koncernach zorientowanych wyłącznie na produkcję zbrojeniową. Jej największa część produkowana jest przez przedsiębiorstwa, które w przeważającej mierze lub chociażby częściowo zajmują się także produkcją na potrzeby cywilne. Właśnie ta dywersyfikacja stwarza bardziej sprzyjające warunki przekształcenia produkcji zbrojeniowej na programy pokojowe w ramach poszczególnych przedsiębiorstw i ich zgrupowań organizacyjnych wskutek rozszerzania produkcji cywilnej.

Mówiąc o konwersji, należy także wspomnieć o ocenie zgodności produkcyjnej i technologicznej produkcji zbrojeniowej i cywilnej. Tendencja ta jest obecnie wyraźna zwłaszcza w dziedzinie elektroniki, elektrotechniki, techniki samochodowej i lotniczej. Często nawet wysoko specjalistyczna technika wojskowa, która w swym kształcie finalnym zasadniczo różni się od produktu cywilnego, w pewnym stopniu kompletowana jest z części używanych w bieżącej produkcji przemysłowej. Dalsze forsowanie wskazanej tendencji mogłoby korzystnie wpłynąć na przekształcanie, w niektórych gałęziach przemysłowych, wojskowych programów badawczych i produkcyjnych na programy cywilne.

Ograniczanie zbrojenia, połączone z konwersją, wnosi do procesu reprodukcji wiele nowych powiązań i zależności, które mogą wymagać określonej centralnej regulacji ekonomicznej. Dzisiaj, praktycznie we wszystkich rozwiniętych państwach, zatem państwach o gospodarce rynkowej, w większym lub mniejszym stopniu istnieje cały kompleks narzędzi ekonomicznych, które mogą być wykorzystane do regulacji przemian programów wojskowych na cywilne. Chodzić będzie o to, aby cały system ekonomicznego interwencjonizmu państwowego, który dotychczas zabezpieczał produkcję i handel bronią, skierować w przeciwnym kierunku i wykorzystać go dla dobra procesu rozbrojenia. Przejście do rozbrojenia może prowadzić w państwach rozwiniętych o gospodarce rynkowej do uwydatnienia niektórych tradycyjnych oraz powstania nowych form ekonomicznej regulacji państwowej (na przykład w sferze podatków, polityki celnej i kredytowej, udzielania dotacji, wykorzystywania niektórych elementów programowania średnioterminowego itp.). Te formy regulacji państwowej chociaż częściowo rekompensowałyby tymczasowe straty gospodarcze i sprzyjały zwiększaniu rentowności przedsiębiorstw, które podczas procesu konwersji natrafiają na problemy gospodarcze.

Uwagi o realności rozbrojenia i konwersji opierają się także na doświadczeniach z przekształcenia gospodarki wojennej rozwiniętych ekonomicznie państw na programy pokojowe po zakończeniu II wojny światowej. Pomimo swojego rozmiaru przekształcenie to przebiegło w stosunkowo krótkim czasie, nie powodując znaczących problemów gospodarczych. W latach 1945–1947 w USA wydatki zbrojeniowe zmniejszono o ponad 80%, zdemobilizowano 9 milionów osób. Inwestycje w tym okresie wzrosły z 21 do 51 mld dolarów. Bezrobocie wynosiło jedynie 4% ogólnej liczby osób zdolnych do pracy i było w sposób istotny niższe niż przed

II wojną światową. W Wielkiej Brytanii liczba osób zatrudnionych z siłach zbrojnych i przemyśle zbrojeniowym zmniejszyła się o 7 mln, a bezrobocie także nie przekroczyło przedwojennej średniej. W ZSSR do 1948 r. włączono do produkcji 8,5 mln zdemobilizowanych żołnierzy, 4,5 mln repatriantów, a wielkość produkcji pokojowej przekroczyła poziom z 1940 r.

Podczas oceny przedstawionych punktów widzenia podkreślano jednak, że współcześnie przekształcanie programów zbrojeniowych na programy cywilne realizowane byłoby w odmiennych warunkach niż bezpośrednio po II wojnie światowej. Miałoby mniejszy rozmiar, inne nastawienie, wiązałoby się z odmiennymi zmianami strukturalnymi i inną sytuacją na rynku majątków kapitałowych, siły roboczej i towarów konsumpcyjnych. Niemniej jednak wielkość powojennej rekonwersji, tempo, w jakim przebiegała, i fakt, że nie wywołała poważniejszych wstrząsów gospodarczych, były z ekonomicznego punktu widzenia we wszystkich rozwiniętych przemysłowo państwach przekonującym dowodem możliwości i realności pomyślnego przekształcenia zbrojeniowej produkcji na cywilną.

3.1.4. Techniczne i ekonomiczne problemy konwersji

Proces konwersji łączy się z koniecznością rozwiązywania różnorodnych problemów, zarówno technicznych, organizacyjnych, jak i ekonomicznych.

Z technicznego lub raczej techniczno-organizacyjnego punktu widzenia wydatki zbrojeniowe dają się zastąpić innymi wydatkami państwowymi, przeznaczonymi zwłaszcza na ekonomiczną i socjalną infrastrukturę. Podobnie możliwe jest przekształcenie produkcji zbrojeniowej na produkcję cywilną, która ma zbliżoną do niej technologię lub przeznaczenie produktu końcowego. Z wyjątkiem wysoko specjalistycznych rodzajów techniki wojskowej, różnych urządzeń pomocniczych, a częściowo także amunicji konwersja nie musiałaby być zbyt trudna, a w celu jej realizacji w wielu państwach, na przykład w Wielkiej Brytanii, opracowano już konkretne propozycje.

Podwaliny tych inicjatyw w drugiej połowie lat siedemdziesiątych położyły brytyjskie związki zawodowe. Dzisiaj już legendarny jest przykład grup pracowniczych przedsiębiorstwa Lucas Aerospace, które w 1976 r. przygotowały program zastępczy na produkcję 150 produktów, co zapoczątkowało opracowanie alternatywnych programów produkcyjnych także w innych przedsiębiorstwach. W myśl tych propozycji produkcja czołgów i transporterów opancerzonych mogłaby zwiększyć moce produkcyjne transportowego przemysłu maszynowego. Produkcję samolotów wojskowych można by zastąpić produkcją cywilnych samolotów transportowych i aerobusów. Okręty można by zastąpić cywilną techniką morską oraz produkcją urządzeń na potrzeby przemysłu naftowego. W ramach przemysłu elektrotechnicznego i elektronicznego mogłoby dojść do rozszerzenia produkcji techniki komputerowej i telekomunikacyjnej, urządzeń kontrolno-pomiarowych, urządzeń dla służby zdrowia i innych produktów.

W późniejszym okresie najbardziej aktywne w przygotowaniu alternatywnych programów produkcyjnych były związki zawodowe w RFN. Istotną rolę odegrały zwłaszcza związki zawodowe przemysłu metalurgicznego. W RFN powstało ponad 20 grup roboczych, głównie w stoczniach i innych przedsiębiorstwach na północy państwa (Brema, Hamburg, Kiel) w Hessen, Badenii-Wirtembergii oraz Bawarii, zwłaszcza w regionie monachijskim. Wspomniane grupy robocze skupiły się na propozycjach nowych produktów i technologii. Jednocześnie poświęcały znaczną uwagę rozwojowi energetyki, transportu i ochronie środowiska naturalnego.

Proces konwersji posiada nie tylko stronę organizacyjną i techniczną, lecz także ekonomiczną, która przenika do jego priorytetów, wkładu gospodarczego i socjalnego oraz metod i sposobów jego realizacji.

Z ekonomicznego punktu widzenia w przebiegu konwersji w krajach rozwiniętych o gospodarce rynkowej na czoło wysuwają się problemy kompensacji popytu wojskowego, a w związku z tym wzrostu ekonomicznego i zatrudnienia. Chodzi zwłaszcza o eliminowanie strat przedsiębiorstw ponoszonych w wyniku wprowadzania programów przekształceniowych, o przygotowanie i realizację efektywnych i zabezpieczonych pod względem zbytu programów zastępczych, o przekwalifikowanie pracowników w sferze produkcji zbrojeniowej oraz rozwiązywanie regionalnych i lokalnych socjalno-ekonomicznych problemów konwersji.

Zapotrzebowanie na finalną produkcję o przeznaczeniu wojskowym państwo stwarza przez swoje wydatki wojskowe i w ten sposób zabezpiecza ich realizację, a tym samym także płynność produkcji zbrojeniowej. Przy ograniczaniu wydatków wojskowych dochodzi do zmniejszania na nie popytu, a przez to samo do wielkości produkcji zbrojeniowej. Dlatego też powstaje konieczność zastąpienia produkcji techniki wojskowej i innych materiałów wojennych produkcją cywilną, przy czym realizacja tej produkcji musi być zagwarantowana odpowiednimi możliwościami jej zakupu. Powstaje zatem problem kompensacji wojskowego popytu, tzn. problem wytwarzania dodatkowego popytu na produkty i usługi o przeznaczeniu pokojowym, które mogłyby zastąpić popyt na produkcję zbrojeniową.

W ramach kompensacji popytu państwowego na produkcję zbrojeniową chodzi głównie o tę część materialnych wydatków wojskowych, która jest przeznaczona na zakupy techniki wojskowej (głównie broni i jej systemów). Ograniczanie tych zakupów musi się łączyć z przekształcaniem wyraźnie specyficznej produkcji zbrojeniowej na programy pokojowe. Kolejna część środków, wydawana na eksploatację i utrzymanie techniki wojskowej, wprawdzie również wymaga kompensacji popytu wojskowego, jednak konieczność konwersji tej produkcji, ze względu na jej znaczną zgodność z produkcją pokojową, powstaje jedynie w ograniczonym stopniu. Podobnie rzecz się ma z indywidualnymi wydatkami wojskowymi, które przenikają do możliwości dokonywania zakupów przez członków sił zbrojnych na rynku artykułów konsumpcyjnych i usług.

Między drogami kompensacji popytu wojskowego a pokojowego wykorzystania uwolnionych środków, także w krajach o gospodarce rynkowej na pierwszy plan wysuwają się zmiany w strukturze popytu państwowego, tzn. przesunięcie

wydatków państwowych z wojskowej do innych sfer, zwłaszcza do infrastruktury ekonomicznej i socjalnej. Za pomocą tych wydatków państwo może regulować również niektóre zmiany strukturalne oraz proporcje gospodarki w procesie rozbrojenia.

Należy także pamiętać, że popyt państwa nie może się rozwijać dowolnie. W warunkach rynku nasyconego nie może zmierzać do dziedzin, w których doprowadziłaby do przewagi podaży nad popytem, a tym samym do zaostrzania konkurencji. W takim przypadku dominowałaby tendencja spadku cen i pogarszania rentowności kapitału, co mogłoby niekorzystnie wpłynąć na podejście niektórych grup przedsiębiorców do procesu rozbrojenia i konwersji. Dlatego też najkorzystniejsze wydaje się inwestowanie w rozwój usług, transportu, łączności, energetyki, ochrony środowiska naturalnego, badań naukowych, szkolnictwa, ochrony zdrowia itp. Rozwój infrastruktury w okresie postępu naukowo-technicznego, w większym stopniu niż w przeszłości, obiektywnie uwarunkowany jest potrzebami gospodarczego procesu reprodukcyjnego. Przy czym rozwój ten osłabiany jest właśnie przez proces zbrojenia, który odbiera mu olbrzymie środki i zwiększa różnice między wymaganym stanem infrastruktury a realnymi problemami. Inwestycje państwowe w tych dziedzinach mogłyby stwarzać sprzyjające warunki dla narodowych programów przemysłu zbrojeniowego i zapewniać popyt na jego produkcję alternatywną.

Wprawdzie przedstawiony sposób kompensacji popytu wojskowego odpowiada raczej teorii ekonomicznej i polityce gospodarczej keynsofskiego typu. Współcześnie przeważające liberalne teorie postulują ograniczanie roli państwa w gospodarce, a jednocześnie zwiększanie przedsiębiorczości przez wsparcie sfery podaży na rynku. Dlatego też kładą nacisk na wykorzystywanie stosunków i narzędzi rynkowych w procesie konwersji. Prezentują stanowisko, że w przypadku wzmocnienia podaży i usunięcia przeszkód stojących na drodze wzrostu, przedsiębiorstwa będą w stanie bez pomocy państwa znaleźć swe miejsce na rynku. W ramach tej koncepcji często podkreśla się większą postępowość i bardziej ograniczoną wielkość konwersji oraz pozytywny wpływ produkcji zbrojeniowej na zatrudnienie i wykorzystywanie wojskowego rozwoju naukowo-technicznego do celów cywilnych. Można także spotkać się z poglądem, że państwo nie powinno zbyt mocno dotować przedsiębiorstw, które z kolei powinny kłaść większy nacisk na rynkową formę konwersji, jednak powinny one wspierać regiony podczas usuwania ekonomicznych i socjalnych skutków ograniczania i zmiany dyslokacji własnej armii oraz odejścia wojsk obcych.

W kierunku kompensacji wojskowego popytu mogłoby działać obniżanie podatków płaconych przez obywateli i przedsiębiorstwa, sprzyjałoby to wzrostowi podaży i inwestycji, a tym samym powstawaniu określonych bodźców dla zwiększania produkcji i zatrudnienia. Jednak możliwości pójścia tą drogą są ograniczone, ponieważ różne grupy społeczne wydają swoje środki w różny sposób. Część tych środków zamieniana jest na oszczędności i bezpośrednio nie oddziałuje na zwiększanie prywatnego popytu oraz stymulację wzrostu ekonomicznego. Już na począt-

ku lat sześćdziesiątych zagadnienia te były głównym problemem rozważań nad rozbrojeniem.

Ze względu na różnorodne wojskowe zaangażowanie poszczególnych przedsiębiorstw i resortów proces konwersji produkcji zbrojeniowej jest bardzo zróżnicowany.

Stosunkowo najprostsza wydaje się konwersja w branżach o niskim udziale produkcji zbrojeniowej (przemysł spożywczy, budownictwo, przemysł wydobywczy), w których produkcja o wojskowym przeznaczeniu w znacznym stopniu jest zgodna z produkcją cywilną. Zatem kompensacja małej wielkości wojskowego popytu w tych branżach nie powinna stanowić większego problemu.

Dlatego też główne problemy konwersji będą się koncentrować na branżach i przedsiębiorstwach, które wytwarzają specjalną produkcję wojskową, zwłaszcza technikę bojową. W związku z tym w sferze tej mniej skomplikowana wydaje się konwersja w przedsiębiorstwach, zorientowanych głównie na produkcję cywilną, której technologia jest do pewnego stopnia zgodna z produkcją cywilną (na przykład przemysł samochodowy, przemysł maszynowy i niektóre przedsiębiorstwa przemysłu chemicznego i elektronicznego). Ubytek zamówień wojskowych w ich obrotach przy odpowiednim rozłożeniu czasowym nie musiałby przekroczyć bieżących wahań rynku, jego kompensacja mogłaby być opanowana w ramach przedsiębiorstwa lub spółki oraz prawdopodobnie nie wymagałaby szczególnego wsparcia państwa.

Najbardziej złożona byłaby konwersja w przedsiębiorstwach, które ukierunkowane są przeważnie lub wyłącznie na produkcję wysoko specjalistycznych systemów zbrojeniowych. Ma to miejsce zwłaszcza w przemyśle lotniczym, rakietywnym i kosmicznym oraz częściowo w przemyśle stoczniowym i elektrotechnicznym. Wskazane dziedziny przemysłu z technicznego punktu widzenia mają z reguły dobre możliwości przejścia na produkcję pokrewnej produkcji cywilnej. Jednak z ekonomicznego punktu widzenia zastąpienie ich różnorodnych zamówień wojskowych cywilnym popytem w krótszym przedziale czasowym okazuje się bardzo złożone, co może przejawiać się także u poddostawców. Konwersja tej produkcji na programy pokojowe prawdopodobnie przekraczałaby możliwości wspomnianych branż i wielkoprzemysłowych koncernów i wymagałaby rozległych przedsięwzięć, włącznie z państwową interwencją ekonomiczną nastawioną na realizację produkcji zastępczej oraz osiągnięcie jej zamierzonej rentowności.

Przestawianie wojskowej produkcji na programy pokojowe łączyłoby się z przesunięciem siły roboczej i zmianą jej kwalifikacji. W latach siedemdziesiątych szacowano, że w wiodących państwach zachodnich konwersja mogłaby dotyczyć około 4–6% wszystkich zatrudnionych osób, dla których konieczne będzie znalezienie nowego zatrudnienia.

Na pewne obawy dotyczące komplikacji rozwoju gospodarczego dawały odpowiedź opracowania z lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, kiedy to zagadnienia te zaczynały być aktualne. Z opracowania opublikowanego w połowie lat sześćdziesiątych przez amerykańskich ekonomistów W. Leontiefa i M. Hoffenberga,

badających skutki 50% obniżenia wydatków zbrojeniowych na gospodarkę amerykańską, wynika, że do pewnego spadku produkcji doszłoby jedynie w 8 dziedzinach amerykańskiego przemysłu (z których jedynie w czterech spadek ten wyniósłby więcej niż 20%), natomiast w 39 dziedzinach produkcja wzrosłaby. Ważne są także wyliczenia dokonane w połowie lat siedemdziesiątych przez R.H. Bezdeka, według którego redukcja wydatków zbrojeniowych USA o 30% spowodowałaby wzrost produkcji przemysłowej o 2,1%, podczas gdy jej dalsze zwiększenie o 30% miałoby doprowadzić do spadku tempa wzrostu produkcji o 1,3%.

W okresie powojennym problematyka konwersji rozwijała się w warunkach dwubiegunowości Wschód–Zachód. Nie uwzględniano zatem uwarunkowań związanych z przechodzeniem od centralnie kierowanej i planowanej gospodarki na gospodarkę rynkową, a do takiej sytuacji doszło w latach dziewięćdziesiątych. Właśnie ten proces transformacyjny wniósł do teorii i praktyki konwersji w państwach postsocjalistycznych pewne nowe cechy i specyficzne problemy, co miało miejsce także w Czeskiej Republice.

W sprzyjających warunkach i założeniach procesu konwersji uwolnienie części źródeł ze sfery wojskowej i ich pokojowe wykorzystanie niezaprzeczalnie mogłoby mieć korzystne skutki ekonomiczne i socjalne dla wszystkich państw świata bez względu na ich ustrój społeczno-ekonomiczny. Jeżeli jednak konwersja nie jest wystarczająco przygotowana i przebiega w sposób niekontrolowany i niewspółmiernie szybko wymaga wówczas znacznych nakładów na jej realizację. Jednocześnie może spowodować straty wśród społeczeństwa i mieć czasowe negatywne skutki socjalno-ekonomiczne.

3.2. CZESKI (CZECHOSŁOWACKI) PRZEMYSŁ ZBROJENIOWY A PROBLEMY JEJ KONWERSJI

W ramach zmian strukturalnych w procesie transformacji czeskiej (na początku lat dziewięćdziesiątych czzechosłowackiej) gospodarki ważne miejsce zajmuje produkcja zbrojeniowa. Chodzi zwłaszcza o jej rozmiar i ukierunkowanie, spowalnianie i konwersję na programy pokojowe, wewnętrzną restrukturyzację i kolejne tendencje rozwojowe i perspektywy. Wszystko to wiąże się z wieloma poważnymi problemami technicznymi, ekonomicznymi i socjalnymi.

3.2.1. Czeska i słowacka produkcja zbrojeniowa na przełomie lat 80. i 90. oraz charakterystyczne cechy jej konwersji

Czechosłowacja należała do państw o długoletniej tradycji produkcji zbrojeniowej. Już w okresie międzywojennym produkowała prawie wszystkie podstawowe rodzaje uzbrojenia i techniki wojskowej, a w światowym eksporcie wojskowym zajmowała jedno z pierwszych miejsc. W ówczesnej Czechosłowacji istniała

stosunkowo rozwinięta baza przemysłowa, w której dominowały znane przedsiębiorstwa, jak np. Škoda Pilsno, Zakłady Zbrojeniowe Brno (Zbrojovka Brno), Avia, ČKD Praha (tradycyjna nazwa skrótowa przedsiębiorstwa przemysłu maszynowego w Pradze – Česko-moravská Kolben-Danek – przypis tłumacza), Zakłady Samochodowe Praga, Tatra i inne. W latach trzydziestych, po dojściu faszystów do władzy w Niemczech, powstały na Morawach nowe przedsiębiorstwa zbrojeniowe, na przykład w Wsetinie, Uherskim Brodzie, Slawiczynie i Bojkowicach oraz na Słowacji w Dubnicy i Powaskiej Bystrzycy. Czechosłowacka produkcja zbrojeniowa wyposażała armię w amunicję artyleryjską wszystkich kalibrów, lekkie czołgi, wszystkie typy samolotów oprócz bombowców, samochody ciężarowe, broń ręczną, amunicję itp. Wprawdzie po II wojnie światowej część mocy produkcyjnych przeszła na produkcję cywilną, jednak doszło jednocześnie do wybudowania kolejnych zakładów zbrojeniowych dla zabezpieczenia wojskowo-ekonomicznych koncepcji ówczesnego Układu Warszawskiego.

Najbardziej dynamiczny wzrost produkcji zbrojeniowej nastąpił w połowie lat siedemdziesiątych i trwał do połowy lat osiemdziesiątych, tzn. w warunkach powszechnego wzrostu zbrojeń. Świadczy o tym fakt, że z ogólnej liczby uzbrojenia wyprodukowanego w latach 1965–1985 na okres 1976–1985 przypada 61,4%. W okresie powojennym czechosłowacka produkcja zbrojeniowa osiągnęła największą wielkość w 1987 r., kiedy to wynosiła około 29 mld koron. Jej udział w całkowitej produkcji przemysłowej wynosił prawie 3% (w Czechach 2%, na Słowacji 6%), a w produkcji przemysłu maszynowego 10–11% (w Czechach 6%, na Słowacji 24%). W produkcji broni brało udział ponad 100 przedsiębiorstw, z czego w Republice Czeskiej 60.

Bezpośrednio w sferze produkcji zbrojeniowej pracowało około 73 tys. osób, a pośrednio, według różnych źródeł, brało w niej udział kolejnych 50–70 tys. pracowników. Blisko 30% czechosłowackiej produkcji zbrojeniowej przeznaczano na potrzeby własnych sił zbrojnych, pozostałe 70% stanowił eksport. Około 50–60% produkcji zbrojeniowej kierowano do ZSRR i pozostałych państw byłego Układu Warszawskiego, czym pokrywano także import broni z tamtych państw. W przybliżeniu 10–20% eksportowano do krajów trzecich, zwłaszcza państw rozwijających się. W latach 1984–1988 Czechosłowacja wyeksportowała produkty zbrojeniowe za 2,7 mld dolarów (w cenach z 1985 r.) zajmując w ten sposób 7 miejsce wśród światowych eksporterów broni.

Z terytorialnego punktu widzenia ponad 60% produkcji zbrojeniowej przypadło na Słowację, a niecałe 40% na Czechy. Największą koncentracją tej produkcji odznaczały się rejony: południowo-morawski (23% ówczesnej czechosłowackiej produkcji zbrojeniowej) i praski (17%), a na Słowacji rejon środkosłowacki (32%). Jeżeli chodzi o strukturę rzeczową, to w Czechach szczególnie rozwinięta była produkcja broni ręcznej, amunicji, techniki samochodowej i lotniczej oraz wojskowej elektrotechniki i elektroniki. Na Słowacji zaś zgrupowano produkcję ciężkiej techniki wojskowej: czołgów, bojowych wozów piechoty i systemów artyleryjskich.

Czechosłowackie przedsiębiorstwa zbrojeniowe charakteryzują się dobrym poziomem technicznym i stosunkowo wielką dywersyfikacją na produkcję zbrojeniową i cywilną. Jedynie w 1/3 tych przedsiębiorstw udział produkcji zbrojeniowej w ogólnej produkcji przekraczał 20%. Do najbardziej zaangażowanych w produkcję zbrojeniową przedsiębiorstw w Czechach należały np. zakłady Letov Praha, Tesla Pardubice, Zeveta Bojkowice oraz Polické Zakłady Maszynowe, w których produkcja zbrojeniowa wynosiła 80% i więcej, Vlárskie Zakłady Maszynowe Slávcin (60%), Meopta Przerow (70%), Adast Adamov (36%), Pal Magneton Kromieř (34%), Blanické Zakłady Maszynowe Sellier i Bellot Vlaszim (24%), Explozia Semtim (32%), Zakłady Przemysłu Gumowego Zubrzy (31%) i inne. Na Słowacji natomiast większy udział produkcji zbrojeniowej niż 70% osiągały zwłaszcza ZTS i ZVS Dubnica nad Wagiem, Konštrukt Trenczin i ZTS Hriňová. W ZTS Martin produkcja zbrojeniowa wynosiła 64%, w Podpoliańskich Zakładach Maszynowych Detva 60%, w Meopcie Bratisława 58%, w Tesli Liptowski Hradok 57%, w VSS Koszyce 39% itp. Jednak w większości przedsiębiorstw z reguły udział ten nie przekraczał 10%.

W latach 1988–1989 doszło do spadku czechosłowackiej produkcji zbrojeniowej (tabela 22). Było to uwarunkowane licznymi czynnikami wewnętrznymi i zewnętrznymi. Ramy temu procesowi nadał powszechny spadek napięcia międzynarodowego w drugiej połowie lat osiemdziesiątych oraz zmiany sytuacji wojskopolitycznej w państwach Układu Warszawskiego, włącznie z reorganizacją sił zbrojnych na podstawie zasady wystarczalności obronnej. Tendencja ta przyniosła rozpad wojskowej dwubiegowości powojennego świata i doprowadziła do upadku koalicyjnego sojuszu państw Układu Warszawskiego. W tej sytuacji nastąpiło ograniczanie zamówień na technikę wojskową, zarówno ze strony czechosłowackiej armii, jak i państw członkowskich byłego Układu Warszawskiego, zwłaszcza ZSRR i NRD. Jednocześnie pojawiły się problemy ze zbytem zbrojeniowej produkcji do państw rozwijających się. Ponadto zasadnicze wewnętrzne zmiany społeczno-ekonomiczne i socjalno-ekonomiczne przeniknęły także do sfery wojskowości i jej zabezpieczenia ekonomicznego. Doszło do spadku wydatków wojskowych, zmniejszania stanu sił zbrojnych, ograniczania produkcji zbrojeniowej oraz projektowania nowej strategii obronnej.

Tabela 22

PRODUKCJA ZBROJENIOWA W CZECHOSŁOWACJI 1987–1992 (CENY Z 1988 ROKU)

		Rok					
		1987	1988	1989	1990	1991	1992
Czechosłowacja	mld koron	29,3	26,7	19,0	15,1	5,0	3,7
	indeks	100	91,1	64,8	51,5	17,1	12,6
Czeska Republika	mld koron	11,6	12,3	10,6	7,5	2,9	2,3
	indeks	100	106,0	91,4	64,6	25,0	19,8
Słowacka Republika	mld koron	17,7	14,4	8,4	7,6	2,1 (3,5) ²⁾	1,4 (2,3) ²⁾
	indeks	100	81,4	47,5	42,9	11,9 (19,8)	7,9 (13,0)

¹⁾ założenie ²⁾ korekta dokonana w 1990 r.

W tej sytuacji zdecydowano o wyraźnym ograniczeniu produkcji zbrojeniowej w stosunkowo krótkim czasie (tabela 22). Chodziło głównie o wstrzymanie produkcji czołgów i bojowych wozów piechoty i zahamowanie pozostałej produkcji zbrojeniowej. Pierwotne założenia spadku produkcji zbrojeniowej (o 1/3) zaniechano i ustanowiono nowe, według których czechosłowacka produkcja zbrojeniowa w 1992 r. miałyby się obniżyć o 85–89% w stosunku do 1987 r. W latach 1987–1992 w Czechach spadek ten miał osiągnąć wartość około 80%, a na Słowacji ponad 90%. Pod koniec 1990 r. z socjalnych i ekonomicznych powodów, a także ze względu na możliwości eksportowe na Słowacji doszło do pewnego zmniejszenia wysokiego tempa spadku produkcji zbrojeniowej.

Jedynie hamowanie produkcji zbrojeniowej mogłoby prowadzić do komplikacji w rozwoju gospodarczym i socjalnym. Dlatego też musi dochodzić do jej konwersji, tzn. do przekształcania wojskowych programów produkcyjnych na produkcję cywilną. Niektóre symptomy konieczności konwersji przemysłu zbrojeniowego zaczęły się pojawiać w Czechosłowacji już w połowie lat osiemdziesiątych. Jednak do konkretnych przedsięwzięć przystąpiono dopiero pod koniec lat osiemdziesiątych i na początku dziewięćdziesiątych, zwłaszcza w latach 1989–1991.

Jak już wspomniano, do ogólnych założeń skutecznej konwersji należy zwłaszcza jej dokładne przygotowanie i stopniowe wprowadzanie w dłuższym okresie oraz jej realizacja w warunkach wzrostu gospodarczego, a nie stagnacji gospodarczej. Założenia te są modyfikowane przez konkretne warunki adekwatne dla poszczególnych państw.

Konwersja stanowi znaczącą i specyficzną część zmian strukturalnych czeskiej i słowackiej gospodarki. Do jej podstawowych cech należą:

- Znaczny rozmiar, który z reguły nie jest zakładany na świecie, ponieważ chodziło o obniżenie do poziomu 10–15% przedkonwersyjnej mocy czechosłowackiego przemysłu zbrojeniowego.
- Wysokie tempo konwersji – ograniczanie produkcji zbrojeniowej było w zasadzie realizowane w stosunkowo krótkim czasie 3–4 lat, co stanowiło 25–30% rocznie, podczas gdy w państwach zachodnich za maksimum uważa się 4–5%.
- Stosunkowo wielka nierównomierność przebiegu zahamowywania produkcji, zarówno w Czechosłowacji jako całości, jak i w poszczególnych republikach. Największe tempo spadku czechosłowackiej produkcji zbrojeniowej osiągnięto w latach 1989 i 1991 (29% i 67%). W tych samych latach produkcja zbrojeniowa została obniżona w Czechach o 14 i 60 %, a na Słowacji o 42 i 70%. Natomiast w 1990 r. przy całkowitym spadku produkcji zbrojeniowej o 20% doszło do jej obniżenia w Czechach o 29%, a na Słowacji o 9,5%. W 1992 r. zakładano zaś całkowity spadek produkcji o 26%, przy czym w Czechach o 21%, a na Słowacji o 33–34%.
- Nienadążanie programów zastępczych za bardzo szybkim zmniejszaniem się produkcji zbrojeniowej. Szacuje się, że programy zastępcze rekompensowały roczne ubytki produkcji zbrojeniowej jedynie w 20–30%.

- Niedostateczna koncepcyjność, która przejawiała się zarówno w pojmowaniu programów zahamowywania produkcji zbrojeniowej, jak i rozwojowych programów zastępczej produkcji o pokojowym przeznaczeniu. Szybkie wyhamowanie produkcji zbrojeniowej uniemożliwiało przystąpienie do systematycznego przygotowania konwersji, i wymuszało szybkie przechodzenie do fazy jej realizacji. Do tego dochodzą także problemy ze zrozumieniem rozwojowych programów produkcji zbrojeniowej w stosunku do perspektywicznych potrzeb armii i eksportu techniki wojskowej. Niewystarczające rozwiązywanie tych problemów odbiło się na wielkości konwersji w poszczególnych przedsiębiorstwach oraz w wolniejszym przygotowaniu zastępczych programów produkcyjnych.

- Na początku lat dziewięćdziesiątych konwersja była realizowana w niesprzyjających warunkach recesji gospodarczej, zwłaszcza spadku produkcji, zwiększania kosztów naturalnych, znacznej niewypłacalności przedsiębiorstw i innych problemów ekonomicznych i socjalnych.

Zasadnicze znaczenie ma fakt, że konwersja jest realizowana w warunkach przechodzenia od centralnie kierowanej do rynkowej gospodarki i że wpływają na nią główne zasady oraz gospodarcze i socjalne skutki procesu transformacji.

3.2.2. Straty poniesione w wyniku ograniczania produkcji zbrojeniowej i przygotowanie zastępczych programów produkcyjnych

Konwersja produkcji zbrojeniowej na programy pokojowe łączy się ze zmianami w strukturze produkcji, a zatem organizacji produkcji, technologii, inwestycji, surowców i siły roboczej. Przygotowanie i realizacja konwersji koncentrowały się zwłaszcza na dwu kręgach problemów. Pierwszym, traktowanym jako nadrzędny, było pokonanie skutków nagłego zahamowania produkcji zbrojeniowej, drugim przygotowanie i wprowadzenie nowych programów produkcyjnych i zapewnienie im rynków zbytu. Podczas ich rozwiązywania powstawało wiele technicznych, ekonomicznych i socjalnych problemów.

Ze względu na rozległe i stosunkowo szybkie ograniczanie produkcji zbrojeniowej liczne przedsiębiorstwa straciły zupełnie lub częściowo swoje dotychczasowe programy produkcyjne, z reguły znalazło się w trudnej sytuacji gospodarczej i walczyło o utrzymanie chociażby minimalnej rentowności.

W wyniku nagłego zahamowania produkcji zbrojeniowej czeskosłowackie przedsiębiorstwa zbrojeniowe poniosły znaczne straty, które pierwotnie oceniano na 10–15 mld koron. Ich zasadniczą część, około 70%, stanowiły nieużyteczne zapasy (głównie surowców strategicznych) i nieużyteczne, z reguły służące jednemu celowi, urządzenia produkcyjne. Później kwoty przeznaczone na te zapasy i podstawowe urządzenia zredukowano do 4,3 mld koron (z tego w Czechach do 1 mld, a na Słowacji do 3,3 mld koron). Władza federalna przeznaczyła na ich wykupienie 2,6 mld koron, co przyczyniło się do częściowej poprawy niekorzystnej sytuacji przedsiębiorstw zbrojeniowych.

W celu zmniejszenia strat powstałych w wyniku nagłego zahamowania produkcji zbrojeniowej przeznaczono także środki z funduszu zmian strukturalnych budżetu federalnego na przedłużenie funkcjonowania tzw. funduszu techniki specjalnej powołanego na lata 1985–1990. Dotacja w wysokości 0,5 mld koron umożliwiła jego funkcjonowanie jeszcze w 1991 r. Technika wojskowa zaliczona do tego funduszu miała odpowiadać środkom niezbędnym do zachowania zdolności obronnych państwa i przeznaczona była głównie na eksport. Postanowiono, że jeżeli technika ta nie zostanie wyeksportowana w 1991 r., to w 1992 r. odbierze ją Ministerstwo Obrony Narodowej kosztem swoich wydatków budżetowych. Przedstawione przedsięwzięcie ograniczyło, chociażby częściowo, w niektórych przedsiębiorstwach niebezpieczeństwo natychmiastowego zaprzestania produkcji zbrojeniowej i jednocześnie stworzyło korzystniejsze warunki do przygotowania i płynności konwersji.

Przygotowanie zastępczych programów produkcyjnych z reguły wymaga stworzenia nowej bazy surowcowej, wymiany i modernizacji urządzeń produkcyjnych, a także zapewnienia przekwalifikowania się pracowników i nawiązania nowych kontaktów kooperacyjnych z krajowymi i zagranicznymi producentami. Bardzo często okazuje się, że rozszerzenie dotychczasowej produkcji cywilnej wymaga jej modyfikacji i modernizacji techniki produkcyjnej i technologii, której w warunkach preferowania produkcji zbrojeniowej nie poświęcano wystarczającej uwagi.

Podczas realizacji konwersji nasze przedsiębiorstwa poświęcały znaczną uwagę przygotowaniu i wprowadzeniu alternatywnych programów produkcyjnych i to głównie w ramach swojego profilu produkcyjnego. Do najbardziej znaczących na Słowacji należało wprowadzenie w Zakładach Maszynowych Martin programów produkcyjnych małych silników spalinowych i budowlanych maszyn drogowych, jako zastępstwa za produkcję czołgów. Wstrzymanie produkcji bojowych wozów piechoty w ZTS Dubnica częściowo zrekomensowano projektem produkcji ziemnych maszyn budowlanych, a w Podpoliańskich Zakładach Maszynowych Detva projektem związanym z produkcją osi dla autobusów i samochodów ciężarowych. Tesla Liptowski Hradok zaczęła wdrażać produkcję cyfrowych central telefonicznych.

Jeżeli chodzi o alternatywne programy produkcyjne niektórych ważniejszych przedsiębiorstw zbrojeniowych w Czechach i na Morawach, to Zakłady Przemysłu Maszynowego Adamów rozszerzyły swą cywilną produkcję, zwłaszcza koparek i maszyn drukarskich, Pal Magneton Kromieryż skoncentrował się na rozwoju i produkcji nowej generacji urządzeń spustowych oraz na modyfikacji swojej dotychczasowej produkcji. Była fabryka amunicji Slavčín przestawiła się na produkcję maszyn tekstylnych i małego ciągnika kołowego, a inna fabryka amunicji – Polické Zakłady Maszynowe – rozszerzyła swą produkcję maszynową i podjęła produkcję elementów pneumatycznych i elektronicznych wielokrażków. Zeveta Bojkowice oprócz sztucznych ogni zaczęła produkować rozsuwane urządzenia miernicze, szlifierki i hamulce bębnowe Jawa. Tesla Pardubice przystąpiła do produkcji rzecznych radiolokatorów, liniowego systemu radiowego, przeglądowych radiolokatorów oraz systemu zobrazowania radiolokacyjnego, a Tesla Blatná do

produkcji części dla przemysłu samochodowego i sprzętu medycznego. Błanickie Zakłady Maszynowe Vlašim wdrażały programy produkcji urządzeń do pakowania, łożysk tocznych oraz nabojuów śrutowych i kulowych. Czeskie zakłady zbrojeniowe Uherski Brod przyjęły atrakcyjny program długiej broni myśliwskiej i sportowej, a Meopta Przerow projekt antyblokujących systemów do samochodów ciężarowych i innych. Południowo-Wschodniomorawskie Zakłady Maszynowe Uherski Brod produkują sprzęt ekologiczny i manipulacyjny, a na alternatywną produkcję nastawiają się także pozostałe przedsiębiorstwa.

Podczas wdrażania alternatywnych programów produkcyjnych przedsiębiorstwa natrafiały jednak na poważne ekonomiczne bariery i problemy, szczególnie na niedostatek środków, które w początkowej fazie konwersji były z reguły stosunkowo wysokie. W przeszłości przedsiębiorstwa zbrojeniowe odprowadzały państwu około 90% swych zysków i szacuje się, że w latach osiemdziesiątych w wyniku odprowadzania zysków przekazano państwu około 70 mld koron. Dlatego też przedsiębiorstwa te nie mogły utworzyć funduszy potrzebnych na wypadek konwersji. Ponadto po utracie dogodnych programów produkcyjnych musiały spłacać pożyczki z lat ubiegłych i były zadłużone. Dlatego większość z nich nie miała wystarczających środków na zastępcze programy produkcyjne i w celu ich pozyskania była zmuszona zaciągnąć kredyty bankowe i starać się o dotacje państwowe.

W 1990 r. przemysł zbrojeniowy wystąpił o dotację w wysokości 2 mld koron na przeprowadzenie konwersji, a na lata 1991–1992, kiedy zakładano kulminację konwersji o kolejne niecałe 4 mld koron. Jednak w 1990 r. z budżetu państwa wydzielono dziesięciu przedsiębiorstwom zbrojeniowym jedynie kwotę 1,2 mld koron, z tego dla ZTS Martin 406 mln koron, ZVS Powaska Bystrzyca 305 mln, ZVS Brno 166 mln, Tesli Pardubice 68 mln, ČKD Kompresory 40 mln i mniejsze sumy dla pozostałych pięciu przedsiębiorstw.

W związku z postulatami o pomoc finansową państwa prawie 100 przedsiębiorstw prowadzących produkcję zbrojeniową opracowało ogółem ponad 300 projektów na produkcję zastępczą, której koszty oszacowano na 26 mld koron, z czego na 1991 r. przypadało 7,1 mld koron. Przedsiębiorstwa były w stanie pokryć jedynie 17%, planowanymi pożyczkami kolejnych około 30% i domagały się pomocy państwa w wysokości 3,6 mld koron (tzn. 51% kosztów realizacji). Jednak federalny rząd na 1991 r. przeznaczył na ten cel, oprócz już wspomnianych 0,5 mld koron na przedłużenie funkcjonowania funduszu techniki specjalnej, z funduszu zmian strukturalnych jedynie 1,5 mld koron.

Postanowiono, że wsparcie federacji w 1991 r. będzie przeznaczone głównie na zakup maszyn i urządzeń, tzn. na działalność inwestycyjną, następnie na pokrywanie odsetek od pożyczek zaciągniętych na dany projekt, i wreszcie na zakup licencji i pokrycie opłat licencyjnych. Ustanowiono maksymalną wysokość wsparcia państwa na 30% nakładów inwestycyjnych, co pomogło sfinansować 125 projektów w 66 przedsiębiorstwach. Z tego na Czechy przypadło 0,3, a na Słowację 1,2 mld koron.

Tabela 23

PROJEKTY KONWERSJI ZE WSPARCIEM BUDŻETU FEDERALNEGO

	1991 r.			1992 r.		
	przedsiębiorstwa	projekty	mld koron	przedsiębiorstwa	projekty	mld koron
Czeska Republika	36	62	0,3	21	43	0,21
Słowacka Republika	30	63	1,2	25	47	0,79
Czechosłowacja	66	125	1,5	46	90	1,00

Źródło: Materiały Federalnego Ministerstwa Gospodarki; O. Čechák, L. Ivánek, *Produkcja zbrojeniowa, konwersja, zdolność obronna*, Praga 1993, s. 50, 74.

W 1992 r. 62 przedsiębiorstwa wystąpiły o dotację na 172 projekty (z tego 97 nowych) o nakładach w wysokości 14,7 mld koron i z udziałem państwa w wysokości 2,7 mld koron. Przyznano jedynie 1 mld koron (Czechy 0,21 mld, a Słowacja 0,79 mld koron) i tylko na rzecz 90 projektów z 46 przedsiębiorstw (tabela 23). Po podziale Czechosłowacji państwowe wsparcie konwersji było realizowane oddzielnie i szacuje się, że w 1993 r. osiągnęło na Słowacji wysokość 500 mln koron słowackich, a w Czechach 120–150 mln koron czeskich. Przedstawione dane świadczą z jednej strony o wielkości potrzebnych środków na realizację programów narodowych oraz o ograniczonych własnych możliwościach przedsiębiorstw i dotacji państwowych z drugiej strony. Chociaż pomoc finansowa państwa podczas konwersji nie była zbyt wyraźna, pomogła jednak wielu przedsiębiorstwom w wprowadzeniu zastępczych lub rozszerzeniu i modernizacji istniejących cywilnych programów produkcyjnych.

3.2.3. Problemy konwersji produkcji zbrojeniowej w procesie transformacji

W pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych czeskie przedsiębiorstwa produkcji zbrojeniowej zmuszone były rozwiązywać złożone problemy konwersji podczas procesu adaptacji do warunków wolnorynkowych. W takiej sytuacji wielką rolę odegrała stabilizacja monetarna, a także restrykcyjna polityka finansowa, liberalizacja cen i zmiana stosunków własnościowych – głównie prywatyzacja. Kumulacja zadań konwersji i transformacji stawiała znaczne wymagania na źródła finansowe, materiałowe i ludzkie oraz wymagała kompleksowego podejścia sfery przedsiębiorczości, państwa i regionu.

Do kluczowych problemów konwersji, a w czeskich warunkach także adaptacji przedsiębiorstw zbrojeniowych do warunków gospodarki rynkowej, należy problem kompensacji państwowego popytu wojskowego. Ograniczanie tego popytu wpływa na spadek produkcji zbrojeniowej. Powstaje potrzeba zastąpienia go produkcją cywilną, zapewnioną przez możliwość podaży. Z punktu widzenia przedsiębiorstwa najbardziej palącym problemem realizacji programów zastępczych staje się ich zbyt, tzn. zastosowanie na rynku w jego różnych dziedzinach.

Wśród sposobów kompensacji wojskowego popytu w państwach o gospodarce rynkowej znaczącą rolę przypisuje się zmianom w strukturze popytu państwowego przy zachowaniu jego wielkości. Rozumie się przez to przesunięcie wojskowego popytu do innych dziedzin, zwłaszcza do rozwoju struktury gospodarczej i społecznej (np. transportu, energetyki, ochrony środowiska naturalnego) na skutek zmian w strukturze budżetu państwa. Jednak we współczesnych warunkach restrykcyjna polityka finansowo-budżetowa i monetarna zmierzała ku ograniczaniu państwowego popytu, a nie ku jego zwiększaniu. Dlatego też dość wyraźne obniżanie wydatków wojskowych nie wpłynęło korzystnie na inne dziedziny, gdzie mogłoby dochodzić do wzrostu popytu na alternatywną produkcję przedsiębiorstw zbrojeniowych.

Ze względu na wzrost naturalnych nakładów, na początku lat dziewięćdziesiątych, wyraźniej nie zwiększał się także prywatny popyt konsumpcyjny na trwałe produkty przemysłowe, który mógłby również korzystnie wpłynąć na zbyt zastępczej produkcji o pokojowym przeznaczeniu. W związku ze wzrostem cen surowców i podstawowych środków, zadłużenia, niewypłacalności oraz ograniczaniem produkcji i zatrudnienia, także w sferze produkcyjnej powstały poważne problemy ekonomiczne. W efekcie tego zmniejszał się popyt inwestycyjny przedsiębiorstw na środki kapitałowe, co z kolei osłabiało możliwości zbytu alternatywnej cywilnej produkcji przedsiębiorstw zbrojeniowych.

Na ograniczanie popytu, a zatem i możliwości kompensacji wojskowego popytu, miały wpływ problemy ze zbytem czeskich produktów na rynkach światowych, zarówno wschodnich, jak i zachodnich.

Podobne problemy napotykają także przedsiębiorstwa w sferze produkcji cywilnej. W przedsiębiorstwach zbrojeniowych, które zupełnie lub częściowo utraciły swój program produkcyjny i zabiegają o zastosowanie na rynku alternatywnej, jeszcze niesprawdzonej produkcji, problemy te występują z jeszcze większą ostrością, co znacznie utrudnia ich adaptację do warunków rynkowych.

Do najbardziej znaczących kroków przejścia na gospodarkę rynkową należy transformacja stosunków własnościowych, które w dziedzinie produkcji przemysłowej realizuje się różnymi formami prywatyzacji.

W procesie przygotowania prywatyzacji przedsiębiorstw zbrojeniowych zastanawiano się, czy nie byłoby celowe, aby chociaż w niektórych przedsiębiorstwach państwo pozostawiło sobie określoną część majątku, która z jednej strony umożliwiłaby potrzebną transformację z głównymi kierunkami rozwoju produkcji zbrojeniowej przy zachowaniu interesów i zdolności obronnej państwa. Z drugiej zaś strony sprzyjałoby celowej restrukturyzacji przemysłu zbrojeniowego i realizacji procesu konwersji. W związku z przedstawionymi poglądami niektóre przedsiębiorstwa w ramach projektów prywatyzacyjnych zaproponowały na przykład 20–30% części majątku. Pojawiły się także różne podejścia do pojęcia tzw. złotej akcji. Pomimo niektórych rozważań o odrębności przedsiębiorstw zbrojeniowych, nie istniały żadne specjalne postanowienia legislacyjne, zatem dotyczyły ich wszystkie prywatyzacyjne normy prawne, przy czym ewentualną wielkość udziału

państwa w majątku przedsiębiorstwa mógł proponować założyciel (tzn. stosowne ministerstwo szczebla republiki), ministerstwo ds. prywatyzacji lub rząd.

Zarówno w Czechach, jak i na Słowacji przedsiębiorstwa zbrojeniowe włączyły do dwóch fal prywatyzacyjnych. W pierwszej fali prywatyzacji uczestniczyło niespełna 40% przedsiębiorstw o wyraźnym udziale produkcji zbrojeniowej (w Czechach ponad 40%, na Słowacji około 1/3). Z 66 przedsiębiorstw, które w 1991 r. otrzymały wsparcie państwowe na realizację projektów konwersacyjnych, 31 włączono do pierwszej, a 35 do drugiej fali prywatyzacji kuponowej.

Mimo że początkowo zainteresowanie zakupem akcji przedsiębiorstw zbrojeniowych było dość zróżnicowane, pod koniec pierwszej fali prywatyzacji doszło do jego wyrównania, zarówno w Czechach, jak i na Słowacji. W pełni sprzedano akcje dwu przedsiębiorstw: Meopty Przerow i Blanickich Zakładów Maszynowych Vlašim. Niemniej pozostałe czeskie przedsiębiorstwa osiągnęły bardzo dobre i ogólnie wyrównane wyniki sprzedaży akcji: Adast Adamov 88%, Zeveta Bojkowice i Południowo-Wschodniomorawskie Zakłady Maszynowe Uherski Brod 93%, Polickie Zakłady Maszynowe 98%, ČZ Uherski Brod 99%. Podobne wyniki osiągnęły także słowackie przedsiębiorstwa, na przykład Zakłady Maszynowe Powaska Bystrzyca 98%, Zakład Budowy Mostów Brezno 88%, stocznia Komarno 97% itp. W Czechach w prywatyzacji przedsiębiorstw zbrojeniowych bardziej znaczącą rolę odegrały fundusze inwestycyjne (z wyjątkiem Meopty Przerow), a na Słowacji przeażało zainteresowanie właścicieli kuponów inwestycyjnych.

Pierwotnie do drugiej fali kuponowej prywatyzacji w Czechosłowacji zaproponowano około 60% przedsiębiorstw zbrojeniowych. W Czechach należały do nich na przykład Tesla Pardubice, Explozia Semtim, Pal Magneton Kromieryż i inne. Metodę bezpośredniej sprzedaży przedsiębiorstw zbrojeniowych stosowano w wyjątkowych przypadkach, na przykład podczas prywatyzacji Vlarskich Zakładów Maszynowych Slavčín, a także Tesli Pardubice.

Prywatyzacja wniosła do procesu konwersji niektóre nowe elementy i niewątpliwie przyczyniła się do wzrostu przedsiębiorczości i wyraźniejszych starań o osiągnięcie wyższej efektywności przedsiębiorstw zbrojeniowych.

Do założeń i najpilniejszych zadań adaptacji przedsiębiorstw do warunków gospodarki rynkowej należy powstanie nowej kultury przedsiębiorczości i przygotowanie w tym kierunku w przedsiębiorstwach menedżerów.

Zadanie to jest szczególnie trudne dla przedsiębiorstw zbrojeniowych ze względu na ich wcześniejsze funkcjonowanie w gospodarce centralnie kierowanej. Otóż w jej ramach były one administracyjnie-dyrektywnym systemem jeszcze bardziej związane i silniej kierowane niż przedsiębiorstwa nastawione na produkcję cywilną.

Do specyficznych warunków funkcjonowania produkcji zbrojeniowej należała zwłaszcza koncepcja jednolitego i bezpośredniego politycznego, gospodarczego i wojskowego kierowania ekonomicznych przygotowań państwa do obrony, preferowanie wymagań koalicyjnych oraz system zcentralizowanego kierowania wojskowo-ekonomicznym cyklem reprodukcyjnym: badania, rozwój, produkcja, od-

biór i konsumpcja. Przedsiębiorstwom zbrojeniowym odbierano zasadniczą część zysków i dyrektywnie przydzielano im środki na odnowę i rozwój bazy technologicznej oraz tworzenie nowych mocy produkcyjnych. Centralnie określano zadania produkcji zbrojeniowej, eksportu i importu techniki wojskowej, produkcji inwestycyjnej, zagranicznej kooperacji, wewnętrznych stosunków dostawczo-odbiorczych itp. Kontrolę jakości produkcji przeprowadzały wojskowe organa kontrolne.

System kierowania i funkcjonowania przedsiębiorstw zbrojeniowych wpływał także na działalność kierownictwa przedsiębiorstwa, ograniczając jego doświadczenie w przedsiębiorczości. Przejawiło się to na przykład w braku doświadczeń komercyjnych, umiejętności językowych, słabo rozwiniętym marketingu, w sferze motywacji zmierzającej ku zmniejszaniu środków produkcji itp., to zaś utrudniało adaptację przedsiębiorstw zbrojeniowych do warunków wolnorynkowych. Dlatego do najważniejszych zadań konwersji w sferze przedsiębiorczości niezaprzeczalnie należy zmiana ekonomicznego myślenia menedżerów, a w niektórych względach całego personelu przedsiębiorstwa.

Jednocześnie trzeba także zauważyć niektóre pozytywne cechy przedsiębiorstw zbrojeniowych. Przedsiębiorstwa te z reguły były dobrze wyposażone pod względem technicznym, miały odpowiednią bazę badawczą, dysponowały wykwalifikowaną siłą roboczą o wysokiej dyscyplinie pracowniczej i charakteryzowały się dbałością o jakość swojej produkcji. Przedstawione okoliczności mogły korzystnie wpływać na adaptację przedsiębiorstw zbrojeniowych do warunków gospodarki rynkowej.

3.2.4. Stan obecny i perspektywy czeskiego przemysłu zbrojeniowego

Skomplikowany rozwój czeskiego przemysłu zbrojeniowego w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych łączył się z wieloma technicznymi, ekonomicznymi i socjalnymi problemami. Przy ich rozwiązywaniu i oceny nie można jednak pominąć zdolności obronnych państwa i rozwojowych programów produkcji zbrojeniowej.

Do połowy lat dziewięćdziesiątych wielkość czeskiej produkcji zbrojeniowej i eksportu, w porównaniu z 1987 r., zmniejszyła się do 1/10, a bezrobocie w przemyśle zbrojeniowym w przybliżeniu do 1/5, co niekorzystnie wpłynęło na rozwój produkcji i zatrudnienia w stosownych branżach i dziedzinach. Ocenia się, że wyniku szybkiego spadku produkcji zbrojeniowej jej udział w całkowitej produkcji przemysłowej Czech obniżył się z 2% w 1988 r. do 0,4–0,5% w latach 1993–1994, a w przemyśle maszynowym w tym samym okresie z 6% do niespełna 1%.

W wyniku zmniejszenia budżetu Ministerstwa Obrony bardzo spadły wydatki na inwestycje i zakupy techniki wojskowej (z 40 do 9–10%), co doprowadziło do zasadniczego ograniczenia zamówień wojskowych, które przeważnie zredukowano jedynie do części zapasowych, ewentualnie niektórych komponentów.

Wiele trudnych do rozwiązania problemów pojawiło się w czeskim przemyśle zbrojeniowym, także w wyniku podziału federacji na dwa samodzielne państwa.

W byłej Czechosłowacji produkcja zbrojeniowa tworzyła jedną całość, na której strukturę rzeczową i terytorialną w okresie powojennym wpłynęły potrzeby materialnego zabezpieczenia strategii wojskowej Układu Warszawskiego. Jak już wspomniano, na Słowacji skoncentrowano głównie produkcję ciężkiej techniki, a na terenie Czech zaś produkcję amunicji, broni ręcznej, elektroniki oraz przemysł samochodowy i lotniczy. Między przedsiębiorstwami zbrojeniowymi obu republik istniały rozległe stosunki kooperacyjne i więzi technologiczne, które z powodów handlowych, organizacyjnych i produkcyjnych znacznie ograniczono lub zerwano. Do największego spadku kooperacyjnych mocy produkcyjnych doszło w branży amunicji wielkokalibrowej, bojowych wozów piechoty, techniki artyleryjsko-czołgowej i raketowej, a to wywoływało wiele problemów i komplikacji w dziedzinie produkcji zbrojeniowej w obu republikach.

Należy pamiętać, że pobeżna i szybka konwersja z obronnego punktu widzenia miała raczej negatywne skutki. W znacznym stopniu eliminowała przywilej rozwijania częściowej samowystarczalności w sferze zbrojenio-technicznego wyposażenia armii, osłabiła założenia niektórych perspektywicznych kierunków rozwoju techniki wojskowej, doprowadziła do osłabienia, a w niektórych przypadkach do upadku bazy naukowo-badawczej przemysłu zbrojeniowego, obniżyła jego możliwości eksportowe, zwiększyła zależność armii od zakupów techniki wojskowej z zagranicy itp.

Współczesna sytuacja czeskiego przemysłu zbrojeniowego nie jest zbyt przejrzyście. Liczne przedsiębiorstwa zupełnie opuściły sferę produkcji zbrojeniowej, inne zaś po przystosowaniu się do programów cywilnych zakonserwowały część wojskowych mocy produkcyjnych, zachowując w ten sposób możliwość wznowienia produkcji zbrojeniowej, jeszcze inne w dalszym ciągu bądź też w ograniczonym stopniu stawiają na produkcję zbrojeniową na potrzeby armii i eksportu. Do przedsiębiorstw, które zachowały pewne zdolności produkcyjne w dziedzinie produkcji zbrojeniowej, należą na przykład Škoda Pilzno, Tatra Kopřivnice, Aero Vodochody, Adast Adamov, Polické Zakłady Maszynowe, Sellier i Bellot Vlašim, Czeskie Zakłady Zbrojeniowe Uherski Brod, Meopta Przerow, Zakłady Zbrojeniowe Vsetin, Tesla Pardubice, Wojskowe Zakłady Naprawcze w Nowym Jiczynie i w Sztemberku oraz inne.

Mimo przedstawionej nieprzejrzystości okazuje się, że zachowano pewne moce produkcyjne produkcji zbrojeniowej, zwłaszcza w dziedzinie przemysłu lotniczego i samochodowego, sprzętu artyleryjskiego, broni i amunicji strzeleckiej, pirotechniki oraz radioelektroniki.

W związku z powyższym należy zwrócić uwagę, że przeznaczanie niewystarczających zasobów finansowych, materiałowych i personalnych oraz niewłaściwe podejście do rozwoju produkcji zbrojeniowej mogą doprowadzić do jej pełnego rozpadu. Okazuje się także, że środki przydzielone na badania i rozwój umożliwiają jedynie zapewnienie awaryjnego wariantu przetrwania wojskowych grup badawczych. Przedstawiona sytuacja może jednak w najbliższym czasie powodować znaczne problemy ekonomiczne, związane z importem techniki wojskowej i to

bez możliwości jego chociażby częściowej rekompensaty własnym eksportem produkcji zbrojeniowej. Przy założeniu niemożliwości zastosowania tego rozwiązania może się okazać konieczna odnowa określonych dziedzin rodzimej produkcji zbrojeniowej bądź skutek rekonwersji mocy produkcyjnych obecnie przekształcanych na produkcję cywilną, bądź też wybudowania nowych mocy produkcyjnych. Rozwiązania te łączą się z koniecznością wyłożenia wielkich środków, które w wypadku opóźnionego rozwiązania tych kwestii mogą stale narastać. Dlatego też należy zapobiec niebezpieczeństwu tego rozpadu i zadbać o przygotowanie i realizację rozwojowych programów produkcji zbrojeniowej.

W czasie ubiegłego dziesięciolecia czechosłowacki, a początkowo w jego ramach także czeski przemysł zbrojeniowy stał się znaczącym elementem zmian strukturalnych. W procesie transformacji rozwiązywano złożone problemy konwersji, a jednocześnie zaczęto formułować niektóre założenia dalszego rozwoju przemysłu zbrojeniowego.

Wśród warunków i założeń dotyczących dalszych perspektyw rozwoju czeskiej produkcji zbrojeniowej istotne znaczenie ma stopniowe ukształtowanie podstawowych elementów jej nowej struktury opartych na dziedzinach (branżach), które wykazały swą żywotność, a częściowo także konkurencyjność na rynkach zagranicznych. Czeski przemysł zbrojeniowy jest obecnie w stanie zaproponować własnym siłom zbrojnym, a także na eksport, wiele produktów o wysokiej jakości. Chodzi zwłaszcza o samoloty treningowe L-39 i L-59 i oparty na ich konstrukcji lekki samolot bojowy L-159, terenowe samochody ciężarowe, zestawy radiokomunikacyjne i telekomunikacyjne, radary lotniskowe i radiotechniczne urządzenia poszukujące, amunicję i materiały wybuchowe, broń strzelecką i działa mniejszych kalibrów, optyczne urządzenia obserwacyjne i namiarowe oraz przyrządy do widzenia nocą, aktywne środki ochrony ludzi przed bronią jądrową i chemiczną oraz różne materiały, agregaty i narzędzia do produkcji i kompletowania techniki wojskowej.

Na dalszy rozwój produkcji zbrojeniowej pozytywnie wpływa także możliwość udostępnienia nowoczesnych, wcześniej podlegających embargu, technologii, urządzeń pomiarowych i elementów. Ich zastosowanie, wraz z efektywnym wykorzystaniem rodzimych możliwości i zdolności, w niektórych dziedzinach zbrojeniowych już dziś stwarza warunki osiągnięcia parametrów na światowym poziomie.

W związku z zadaniami wynikającymi z członkostwa Republiki Czeskiej w NATO oraz staraniami o przyjęcie do Unii Europejskiej, w ostatnich latach (1999–2000), wzrosło zainteresowanie instytucji rządowych problemami i perspektywami przemysłu obronnego. Przyjętą już w 1999 r. „Koncepcję polityki przemysłowej” na początku 2000 r. poszerzono o zagadnienia przemysłu obronnego, w związku z tym, ministerstwo obrony narodowej opracowało „Propozycje wsparcia czeskiego przemysłu zbrojeniowego w celu uzbrojenia czeskich sił zbrojnych”.

Ważnym punktem wyjścia dla rozwoju czeskiego przemysłu zbrojeniowego jest rządowy „Akcyjny program służący wsparciu konkurencyjności przemysłu Republiki Czeskiej”, który obejmuje także program przemysłowych badań nauko-

wych (strategicznej technologii przemysłowej), uzupełniony o „Program wsparcia przemysłu obronnego”.

Do założeń dalszego rozwoju czeskiego przemysłu obronnego należy także aktywność Rady Bezpieczeństwa Państwa (organu roboczego rządu ds. koordynacji i zapewnienia bezpieczeństwa Republiki Czeskiej), która poświęca znaczną uwagę zagadnieniom współpracy i wsparcia państwowych organów centralnych z przemysłem obronnym.

Niezaprzeczalnie pozytywnym czynnikiem rozwoju czeskiego przemysłu obronnego jest zjednoczenie się grup zawodowych w ramach czeskiego przemysłu obronnego oraz powstanie Stowarzyszenia Przemysłu Obronnego Republiki Czeskiej i ściśle z nim współpracującego Stowarzyszenia Producentów Lotniczych Republiki Czeskiej.

O rozwoju współpracy państwa z przemysłem obronnym w dużym stopniu świadczą różne umowy. Należą do nich głównie „Ramowa umowa o współpracy między Ministerstwem Obrony a Ministerstwem Przemysłu i Handlu w dziedzinie rozwoju przemysłu obronnego i zabezpieczenia potrzeb czeskich sił zbrojnych”. Ważna jest także „Umowa między Ministerstwem Obrony Republiki Czeskiej a Stowarzyszeniem Przemysłu Obronnego Republiki Czeskiej”, która zmierza do zacieśnienia współpracy podczas wzmacniania obrony państwa oraz włączania Republiki Czeskiej do wspólnych projektów w ramach NATO. Istotny jest także „Układ zawarty między Ministerstwem Obrony, Ministerstwem Spraw Zagranicznych i Ministerstwem Przemysłu i Handlu o współpracy podczas prezentacji produktów czeskiego przemysłu obronnego za granicą”, instytucjonalizujący konkretne formy współdziałania między handlowo-ekonomicznymi sektorami czeskich urzędów a wojskowymi i lotniczymi przedstawicielami, Stowarzyszeniem Przemysłu Obronnego i innymi podmiotami czeskiego przemysłu obronnego.

Dalszy rozwój czeskiego przemysłu zbrojeniowego oraz formowanie jego struktury będą zależały od wielu czynników, w tym zwłaszcza uściślenia narodowej strategii obronnej oraz koncepcji ekonomicznego zabezpieczenia obrony, głównie sił zbrojnych, a na tej podstawie także przemysłowej polityki obronnej. Za najważniejsze w tym kontekście należy uznać:

- Przejrzystość i realizację akwizycyjnych planów czeskiej armii, zawierających zbiór wymogów dotyczących ilości, asortymentu i jakości uzbrojenia. Od pozyskania zamówień dla własnej armii zależą badania, produkcja i sprzedaż techniki wojskowej, a także możliwości jej eksportu.
- Międzynarodową współpracą przy badaniach, rozwoju i produkcji bardziej złożonych systemów zbrojeniowych, umożliwiającą ich wysoki poziom techniczny i eksploatacyjny oraz kontakty ze światowymi producentami techniki wojskowej.
- Zmiany w strukturze przemysłu zbrojeniowego, odpowiadające potrzebom i wymaganiom ekonomicznego zabezpieczenia obrony Republiki Czeskiej w obecnych warunkach oraz członkostwa w NATO.
- Rozwijanie współpracy między rządem, poszczególnymi ministerstwami, Zrzeszeniem Przemysłu Obronnego a przedsiębiorstwami zbrojeniowymi.

Realność przedstawionych założeń dalszego rozwoju czeskiej produkcji zbrojeniowej w decydującej mierze zależy od środków finansowych wydzielanych na obronę oraz jej ekonomiczne zabezpieczenie. Wielkość tych środków nie wynika jedynie z politycznych i wojskowych postulatów narodowej strategii obronnej, lecz także z ograniczonych możliwości czeskiej gospodarki.

4. MOŻLIWE SPOSOBY ROZWOJU PRODUKCJI ZBROJENIOWEJ I JEJ WSPÓŁCZESNE LIMITY

W latach 1990–1999 pojawiło się wiele przeciwstawnych poglądów na temat możliwości stabilizacji oraz dalszego rozwoju produkcji zbrojeniowej w Czechach. Głoszono je w celu zaspokajania interesów różnych grup społecznych, a nie w celu stymulacji produkcji.

W tej części opracowania spróbujemy zatem scharakteryzować rozwój bazy obronno-przemysłowej w zależności od zmian politycznych po upadku sowieckiego bloku aż do współczesności. W okresie tym rozwój bazy obronno-przemysłowej Czechosłowacji (następnie zaś Czeskiej Republiki) przebiegał w czterech fazach rozwojowych. Pierwsze trzy fazy w zasadzie oznaczały rozpad tradycyjnej branży zbrojeniowej, jednak w czwartej fazie doszło do odnowy i budowania bazy obronno-przemysłowej zgodnie ze współczesnymi zasadami obowiązującymi w państwach demokratycznych.

4.1. CHARAKTERYSTYKA ETAPÓW ROZWOJU PRODUKCJI ZBROJENIOWEJ PO 1990 R.

Pierwsza faza, upadek Układu Warszawskiego i jego rynków zbrojeniowych, cechowała się obiektywnymi procesami. Była Czechosłowacją w okresie zimnej wojny i dwubiegunowej konfrontacji świadomie podniesiono do rangi największej po ZSRR bazy zbrojeniowej Układu Warszawskiego i eksportera broni do „zaprzyjaźnionych” krajów Trzeciego Świata, o czym wspomniano już we wcześniejszych częściach tego opracowania.

Podstawowym zadaniem Czechosłowacji było odciążenie radzieckiej produkcji zbrojeniowej, tak aby mogła być przeznaczona na uzbrajanie swoich sił zbrojnych. W Czechosłowacji powstał kompleks zbrojeniowy, którego decydująca część była wybudowana na Słowacji. W produkcji czołgów (około 700 rocznie), bojowych wozów piechoty (aż 1300 rocznie) oraz szkoleniowych samolotów odrzutowych (aż 230 rocznie) Czechosłowacja należała do światowej czołówki.

Ekonomiczne parametry funkcjonowania tej gałęzi przemysłu były skrywane przez włączenie finansowania kompleksów produkcyjnych bezpośrednio do budżetu państwa (finansowanie inwestycji, badań naukowych i rozwoju, pokrywanie strat, przydzielanie szczególnych dotacji, itp.) i administracyjne ustalanie cen. Zbyt produkcji dla własnych potrzeb (włącznie z wykupywaniem nadwyżek) gwarantowany był przez państwo; eksport realizowano za pomocą monopolu państwowego na podstawie umów międzyrządowych.

Funkcje kierowania przedsiębiorstwami państwowymi należącymi do tego kompleksu ograniczono do podstawowych obowiązków – zgodnie z dokładnie określonymi wiążącymi zadaniami planu państwowego w nakazanym terminie produkować planowaną ilość produktów i regularnie przekazywać je armii lub państwowemu monopolistycznemu eksporterowi. Za dostarczony towar otrzymywały zapłatę z budżetu państwa: praktycznie nie dochodziło do problemów ze zbytem (na przykład jeszcze pod koniec lat osiemdziesiątych, kiedy to w wyniku porozumień rozbrojeniowych zaczął spadać zagraniczny popyt, czechosłowackie państwo odkupiło wszystkie niesprzedane czołgi i jako zapasy przekazało je na przechowanie armii).

Takie ujęcie produkcji i zbytu produkcji zbrojeniowej po listopadzie 1989 r. ulegało stopniowemu pogorszeniu. W rękach państwa pozostała baza zbrojeniowa (nie tylko produkcyjna, lecz także badawczo-rozwojowa) bez możliwości zbytu swej produkcji, źródeł finansowych, z dziesiątkami tysięcy pracowników, a ze względu na swe znaczenie ekonomiczne wymagająca szybkich i racjonalnych rozwiązań. Jednak nie była w stanie tego dokonać ani nowa władza, ani kierownictwa przedsiębiorstw, pozbawione nagle ochronnej ręki państwa.

W drugiej fazie, kiedy to przebiegał proces konwersji produkcji zbrojeniowej, pojawiły się koncepcje zmierzające do jej likwidacji. Na początku lat dziewięćdziesiątych przed władzą rysowało się następujące racjonalne rozwiązanie – celowa redukcja zbędnych mocy zbrojeniowych przy zachowaniu ich jądra, odpowiadająca nowym wymaganiom zapewnienia obrony państwa. Rozwiązanie takie zaproponowano jeszcze przed prywatyzacją przedsiębiorstw państwowych.

Nie wszystko w przejętej po poprzednim systemie bazie zbrojeniowej było nieefektywne. Niektóre czechosłowackie produkty zbrojeniowe osiągały wysoki, a niekiedy szczytowy poziom, mimo embarga na import zachodnich części, komponentów i technologii. Czechosłowacka baza naukowa, rozwojowa i produkcyjna zyskała szerokie doświadczenia techniczne w wyniku zastosowania produkcji licencyjnej, jak miało to miejsce podczas produkcji techniki lotniczej, na co wskazano w poprzedniej części opracowania. Na terenie kraju istniała dobrze wyposażona baza doświadczalna. Niektóre zespoły ekspertów (np. w produkcji amunicji) miały ponad sześćdziesięcioletnie nieocenione doświadczenie. Ponadto pod koniec lat osiemdziesiątych baza produkcji amunicji była zmodernizowana. Wszystko to stanowiło znaczącą podstawę do wytworzenia obronnej bazy przemysłowej nowego państwa.

Po wydarzeniach listopadowych rozwój czechosłowackiej produkcji zbrojeniowej chylił się ku upadkowi, a przedstawiciele Czechosłowacji oficjalnie powtarzali, że republika zupełnie wstrzyma produkcję i eksport broni. Co więcej, w tym czasie Pakt Północnoatlantycki nie był postrzegany jako podmiot godny zainteresowania, ponieważ spodziewano się zerwania wszystkich paktów wojskowych. Wszystko to wytworzyło atmosferę do podjęcia kroków w celu likwidacji czechosłowackiej branży zbrojeniowej.

Zatwierdzony przez rząd federacyjny program konwersji, realizowany w latach 1991–1992, zmierzał do likwidacji produkcji zbrojeniowej. Na żądanie ówczesnego ministra gospodarki zatwierdzono między innymi zasadę, że przedsiębiorstwo starające się o państwowe dotacje na konwersję musi zupełnie wstrzymać produkcję zbrojeniową. Postanowienie to miało rzekomo zapobiec nieuprawnionemu wykorzystaniu państwowych dotacji na wsparcie produkcji zbrojeniowej lub utrzymywanie zbrojeniowych urządzeń produkcyjnych. Pobudziło jednak w przedsiębiorstwach bezpośrednią aktywność samodestrukcyjną. Wielu kierowników w celu pozyskania jakichkolwiek środków finansowych, ochoczo likwidowało dotychczasową produkcję zbrojeniową. Na poziomie państwowym przyjmowano i zatwierdzano wiele projektów konwersyjnych na nie do końca zrozumiałe propozycje produkcji cywilnej, tylko po to, aby można było formalnie przyznać dotację z budżetu państwa.

Co więcej, mimo swej formalnej celowości, środki te były w zdecydowanej większości natychmiast wykorzystywane na pokrycie pilnych potrzeb bieżących (np. płac), a jedynie rzadko do stymulacji nowej produkcji.

Skutek takich i innych kroków był niszczący. W ciągu 1992 r. znikł cały szereg mocy produkcyjnych, które nie tylko miała stały zbyt (np. produkcja części zapasowych i nowoczesnych komponentów), lecz również takich, które w perspektywie były niezbędne do zapewnienia obrony państwa (np. amunicja). Pod koniec 1992 r. rząd Republiki Czeskiej widział możliwość zaspokajania przyszłych potrzeb armii przez eksport techniki wojskowej.

Trzecią fazę rozwoju produkcji zbrojeniowej należy łączyć z rozpadem Czechosłowackiej Federacji. Na początku 1993 r. w wyniku rozpadu byłej Czechosłowacji nastąpił rozdźwięk w jednolitym dotychczas sektorze produkcji zbrojeniowej. Oprócz przerwania lub zasadniczego utrudnienia niezbędnych stosunków kooperacyjnych między czeskimi a słowackimi producentami rozpadła się także rozległa sieć poddostawców, komponentów i materiałów, która była przeważnie tworzona na bazie cywilnych podmiotów przemysłowych.

Ze względu na koncentrację produkcji finalnej na Słowacji skutki rozpadu federacji dały się odczuć w Republice Czeskiej. Przeważająca część dobrze wyposażonej i wykwalifikowanej bazy badawczo-rozwojowej (włącznie z niezbędnymi instalacjami), która tworzona była przez dziesięciolecia i wykwalifikowanej kadry naukowej pozostała po słowackiej stronie.

Trzecia faza była dłuższa i trwała aż do 1998 r. Dopiero przed wstąpieniem Republiki Czeskiej do NATO zaczęły się pojawiać nieśmiałe próby wzmocnienia pozycji produkcji zbrojeniowej w gospodarce. Próby te nie były i nie są prowadzone w celu zapewnienia samowystarczalności produkcji zbrojeniowej, lecz jej wkomponowania do politycznej i gospodarczej polityki państwa. Możemy konstatować, że czwarta faza została zakończona przyjęciem przez czeski rząd w 2000 r. ustawy o obronno-przemysłowej polityce państwa.

Obecnie w czeskim sektorze zbrojeniowym można wyróżnić trzy grupy przedsiębiorstw, mianowicie:

1. Grupę tradycyjnych, do dziś funkcjonujących producentów, którzy mimo wszelkich problemów stanowią podstawę odnowy bazy obronno-przemysłowej, głównie pod względem technicznym, technologicznym i produkcyjnym. Producenci ci już od kilku lat oczekują na określenie potrzeb wojska, bez czego jakakolwiek decyzja przedsiębiorstwa dotycząca programów produkcyjnych o charakterze zbrojeniowym mogłaby się stać ekonomicznym aktem likwidacyjnym. Wyjątek stanowi producent odrzutowych cywilnych i lekkich bojowych samolotów. Dla powstrzymania upadku otrzymał on pomoc państwową, po tym, jak po kilku latach bezczynności państwowej zaczęła grozić likwidacja tego strategicznego sektora czeskiego przemysłu. Oprócz przyłączenia się znaczącego partnera zagranicznego, restrukturyzacji finansowej i bankowych gwarancji rządowych producent ten dodatkowo otrzymał zamówienia państwowe na perspektywiczny program produkcyjny, dający także dobre możliwości eksportowe. Dla innych producentów, na przykład dla eksportera sprawdzonych ciężkich samochodów terenowych, takie rozwiązanie w pierwszej fazie okazało się niedostępne, jednak w późniejszym okresie postąpiono podobnie.

2. Drugą grupę tworzą nowi wielcy producenci czy też raczej zainteresowani produkcją zbrojeniową. Chodzi o zlepek przedsiębiorstw, przeważnie przemysłu maszynowego, które w przeszłości nie zajmowały się produkcją zbrojeniową i nie mają w tym względzie doświadczenia. Motywy ich obecnego zainteresowania produkcją zbrojeniową bywają różne, przede wszystkim poszukiwanie nowych programów produkcyjnych, wyobrażenia o lukratywności produkcji zbrojeniowej, o zamówieniach państwowych, jako gwarancji zbytu w związku z modernizacją czeskiej armii i członkostwa w NATO. Jeżeli doliczymy do tego zerowe doświadczenie z techniką wojskową, koszty inwestycyjne na niezbędne urządzenia produkcyjne i niejasność zamierzeń marketingowych, to wszystko przy niedostatku źródeł finansowych i problematycznej opłacalności oznacza dla tej grupy znaczne ryzyko i małą stabilność.

3. Grupę małych przedsiębiorstw powstałych w czasie prywatyzacji, które zorientowane są na dywersyfikację produkcji ad hoc. Przeważa w niej udział mniejszych programów modernizacyjnych dla czeskiej armii. Ze względu na to, że spółki te skupiają wysoko wykwalifikowanych specjalistów i doświadczonych menedżerów stanowią dynamiczny i dostosowujący się do warunków składnik, który mógłby wnieść znaczący wkład do czeskiej bazy obronno-przemysłowej. Należy oczekiwać, że wraz ze zwiększoną otwartością środowiska produkcji zbrojeniowej na zagraniczne wpływy, wiele tych przedsiębiorstw zaniknie lub zupełnie przejdzie na cywilne programy. Istnieje jednak możliwość, iż niektóre z tych spółek przejdą do wyspecjalizowanych firm o szczytowej produkcji. Rozwojowi czeskiego przemysłu z pewnością pomoże polityka offsetowa, która może także wspomóc produkcję wysokiej jakości nowoczesnych środków obrony.

4.2. STOSUNEK ARMII DO BAZY PRZEMYSŁOWEJ

W staraniach o stworzenie efektywnej bazy przemysłowo-obronnej, odpowiadającej obronnym i ekonomicznym interesom państwa, jedną z decydujących ról odgrywa wojsko. Jest ono (dla przeważającej części producentów) jedynym, dodatkowo państwowym, zleceniodawcą i odbiorcą produkcji przemysłu zbrojeniowego.

Armia swoje potrzeby określa głównie w rodzajach i ilości broni oraz pozostałych środków, na podstawie zatwierdzonej doktryny wojennej czy też przyjętej strategii obrony państwa. Uwzględnia się przy tym ogólne tendencje zachodzące w wojskowości, postęp naukowo-techniczny i wymagania pozostałych (głównie koalicyjnych) armii oraz określa taktyczno-techniczne parametry produktu. Aby armia mogła niezawodnie i na czas zorientować bazę obronno-przemysłową o swych planowanych potrzebach, uważa się za niezbędne, aby miała długoterminowe plany finansowe (budżetowe). Perspektywy te określa się we współpracy z organami państwowymi na jeden cykl modernizacyjny czy też chociażby na okres 4–5 lat. Jedynie na jego podstawie armia może opracować, podparte ekonomicznie, perspektywy swojej polityki akwizycyjnej i jej priorytety.

Niezbędny jest także aktywny udział wojska podczas badań, testów i klasyfikacji produktów zbrojeniowych, jak również przy opracowywaniu i testowaniu dokumentacji techniczno-eksploatacyjnej. Wojsko zatem praktycznie, w różnym zakresie i formie, ingeruje w cały cykl produkcji zbrojeniowej, a jego współpraca ma bardzo duże znaczenie dla przemysłu.

Taka rola wojska nie dotyczy jedynie produkcji na jego potrzeby. Każdy producent zbrojeniowy, który chce osiągnąć dobrą rentowność, musi zabiegać o sprzedaż swych produktów zbrojeniowych na rynkach zagranicznych. W wypadku gdy proponowane produkty nie są wprowadzone lub chociażby przetestowane i sklasyfikowane przez własną armię ich szanse na rynkach zagranicznych znacznie się zmniejszają. W wielu wypadkach wykorzystanie wiedzy i umiejętności specjalistów wojskowych jest niezbędne także przy udzielaniu pomocy technicznej, serwisie i szkoleniu u zagranicznego klienta. Współpraca wojska i bazy przemysłowo-obronnej jest zatem ważna również w programach importowych i zamówieniach.

Między sektorem zbrojeniowym a wojskiem istnieją ścisłe wzajemne zależności i systematyczna współpraca. Muszą być one oparte na jasno określonych rolach i rzetelnych stosunkach prawnych. Jeżeli są one poprawne, to przynoszą znaczne korzyści techniczne i ekonomiczne obu stronom: państwu jako odbiorcy produkcji zbrojeniowej i producentom, którzy są w stanie dostarczyć środki techniczne o wymaganych właściwościach i jakości, przy optymalnych nakładach i nakazanych terminach czasowych.

Tak naszkicowana efektywna współpraca między armią a przemysłem, powszechna w krajach rozwiniętych, w Republice Czeskiej daleka jest od doskonałości. Brakuje wielu założeń do efektywnej i wiarygodnej komunikacji między wojskiem a przemysłem zbrojeniowym. Jest to spowodowane przede wszystkim nie-

dostateczną zdolnością armii do zdefiniowania swych potrzeb, nie tylko co do rodzaju (typu) i ilości uzbrojenia, lecz także co do parametrów produkcyjnych. Podobnie trudnym problemem jest określenie priorytetów akwizycyjnych.

Doświadczony zewnętrzny ekspert przemysłowy odczuje brak dostępnych dokumentów o uzbrajaniu armii i oczekiwanych priorytetowych programach produkcyjnych. Takie dokumenty we wszystkich cywilizowanych krajach z reguły są zatwierdzane przez parlamenty, tworząc w ten sposób jasną sytuację dla bazy obronno-przemysłowej danego państwa. W Czechach zamiast tego funkcjonuje jakieś misterium tzw. planu koalicyjnego, który jest dokumentem całkowicie zmiennym i zależnym od woli aparatu administracyjnego, w dodatku przekazywanym ustnie w wielu wersjach i dla większości producentów niedostępnym. Informacje o jego treści i zmianach są przywilejem wąskich grup przemysłowych, co już na wstępie stwarza niekorzystne warunki dla producenta.

Na podstawie współczesnego stanu bazy obronno-przemysłowej, informacji z zagranicy i dotychczasowych doświadczeń z prób kooperacyjnych z zagranicznymi partnerami można określić następujące szanse i zagrożenia, które mogą wyniknąć dla czeskiej bazy obronno-przemysłowej, w związku z członkostwem w NATO, a w przyszłości także w Unii Europejskiej:

- niezaprzeczną korzyścią jest stały dostęp do informacji, wynikający przede wszystkim z udziału czeskich przedstawicieli w stosownych organach koordynacyjnych i informacyjnych Sojuszu i ich grupach roboczych;

- kolejnym znaczącym pozytywem będzie stworzenie możliwości udziału państwa i producentów w międzynarodowych programach zbrojeniowych; będzie to jednak zleżeć przede wszystkim od pozycji finansowej i zdolności realizacji podjętych zobowiązań w umówionej wysokości i terminie;

- może stwarzać problemy efektywność ekonomiczna produkcji, gdyż czescy producenci ciągle liczą na komparatywne korzyści, głównie tzw. tanią siłę roboczą; przywilej ten, jeżeli jeszcze występuje, eliminowany jest przez niską wydajność pracy, wysokie koszty, miarę zysku itp.

Widać to bardzo jasno podczas obecnych prób kooperacji ze zbrojeniowymi producentami z krajów zachodnich, jak również w przypadku offsetu.

Oprócz niemożliwych do przyjęcia terminów dostawczych i niższej jakości produkcji, barierą są także ceny. I tak na przykład w przypadku elementów amunicji cenowe kalkulacje czeskich producentów za taki sam produkt już dziś są wyższe niż w państwach o drogiej sile roboczej. Rozważania o możliwości wprowadzenia czeskiej produkcji po cenach wyższych niż na światowym rynku zbrojeniowym są nierealne. Wielkim problemem są także terminy dostaw, które w wypadku czeskich producentów są dla zagranicznych odbiorców nie do przyjęcia.

Oczywiście nieodpowiedzialne byłoby głoszenie dziś sądów o tym, jak sobie poradzi czeska baza obronno-przemysłowa, otwarta na przemysł zbrojeniowy państw członkowskich NATO i Unii Europejskiej. Jest jednak zupełnie prawdopodobne, przy założeniu pomyślnej kooperacji z zagranicznymi partnerami, że w wymagającym konkurencyjnym środowisku dzisiejszego światowego rynku zbrojenio-

wego bardzo ograniczona liczba najsilniejszych czeskich producentów może się przebić. Bardzo mogłyby temu pomóc offsety. Kolejną grupą, która ma perspektywy zaistnienia, może być grupa poddostawców elementów, części i komponentów, głównie maszynowego charakteru, na poziomie standardowej technologii. Współcześnie istnieje bardzo duże prawdopodobieństwo, że wielka część dzisiejszych producentów (czy też zainteresowanych produkcją zbrojeniową) nie poradzi sobie i będzie stopniowo wypierana z rynku produkcji zbrojeniowej.

4.3. PODSTAWOWE CECHY BAZY OBRONNO-PRZEMYSŁOWEJ

Na podstawie przedstawionych rozważań można wskazać, jaka powinna być baza obronno-przemysłowa. Tradycyjnie już pragnienie posiadania samowystarczальной bazy obronno-przemysłowej jest głównym czynnikiem stosunku państwa do zapewnienia sobie bezpieczeństwa. Szczególnie w dziedzinie systemów zbrojeniowych, które reprezentują najbardziej nowoczesne składniki technologii wojskowej. Niemniej jednak w ostatnich latach utrzymywanie samowystarczalności przemysłu zbrojeniowego staje się coraz trudniejsze. Nie oznacza to jednak zaniechania starań o wprowadzenie, utrzymanie, ponowne wprowadzenie lub rozwój produkcji zbrojeniowej. Okazuje się jednak, że baza obronno-przemysłowa może spełniać znaczące funkcje w polityce gospodarczej państwa. Przecież także takie państwa, jak Grecja, Turcja czy Hiszpania, podejmują próby wprowadzenia u siebie produkcji zbrojeniowej. Państwa te oczekują nie tylko wzrostu ekonomicznego, lecz przede wszystkim wkładu nowych technologii dla gospodarki narodowej. Oczywiście zakłada się, że produkcja zbrojeniowa przyczyni się do zwiększenia wojskowego i ekonomicznego bezpieczeństwa państwa. W odniesieniu do produkcji zbrojeniowej poszczególne państwa formułują następujące oczekiwania:

- Budowa produkcji zbrojeniowej, jako autonomicznego elementu narodowego, w celu posiadania politycznej i ekonomicznej niezależności.
- Demonstracja siły wojskowej i politycznej.
- Powody ekonomiczne – oszczędność narodowych źródeł finansowych i prezentacja rozwoju gospodarki (należy tu większość państw).
- Starania o zwiększenie wydajności gospodarki dzięki nowym technologiom wykorzystywanym w produkcji zbrojeniowej.

Utrzymanie samowystarczalności na polu przemysłu zbrojeniowego w ostatnich latach zaczyna być bardzo trudne. Branże przemysłowe, jedna po drugiej, stają się międzynarodowymi, zarówno ze względu na swą strukturę, jak i kierowanie nią. Dlatego też, rozwinięte państwa przemysłowe zaczęły zajmować dominującą pozycję w technologiach i innych, związanych z obroną sferach. W wyniku demokratycznego obniżenia wydatków na obronę (co jest skutkiem „rewolucji 1998 r.”) coraz bardziej problematyczne staje się utrzymanie samowystarczalności przemysłu zbrojeniowego. W efekcie powinno się podjąć w ramach Sojuszu globalne rozważania o współpracy w ramach produkcji zbrojeniowej. Punktem wyj-

ścia powinno być stanowisko, że jeżeli w ramach sojuszu wojskowego są państwa będące sprzymierzeńcami Czechosłowacji w okresie zimnej wojny, to dlaczego nie dokonywać u nich zakupów w okresie pokoju i polegać na nich na wypadek kryzysu? Na pierwszym planie znajduje się tu zagadnienie wzajemnych dostaw – offsetu. Chodzi także o bezpieczne podejście do problemu źródeł obronnych.

Aby można było reagować na te narastające problemy w sferze pozyskiwania broni, konieczne będzie określenie pewnej „wizji” planowanej bazy przemysłowo-obronnej; sprecyzowanie tej wizji zgodnie ze współczesnymi realiami ekonomicznymi, a następnie podjęcie stosownych kroków do osiągnięcia nakreślonego celu. Należy sądzić, że nie będzie właściwe ani praktyczne, aby cały przemysł obronny był rodzimy i pod ochroną państwa, raczej będzie się rozważać jedynie kilka kluczowych gałęzi przemysłu. Dlatego też należy rozpocząć od drastycznego ograniczenia kryteriów „kluczowości”, tak, aby przez te „filtry” przeszło jedynie kilka dziedzin przemysłowych i aby pozostałe mogły być poddane w międzynarodowej strukturze siłom rynku. W ramach tego ograniczania baza przemysłowo-obronna powinna posiadać sześć następujących cech:

1. Powinna być rodzima – dla „kluczowych technologii zbrojeniowych”.
2. Powinna być współcześnie najlepsza i jak najbardziej nowoczesna.
3. Powinna być zdolna do produkcji „nowych produktów” w krótkich cyklach.
4. Powinna zapewniać wysoką jakość i niską cenę.
5. Powinna być zdolna do produkcji broni w różnym asortymencie.
6. Powinna być dochodowa (ze względu na potrzeby inwestycyjne).

Obecnie w ramach bazy przemysłowo-obronnej istnieje wyraźna różnica między oczekiwanymi cechami a rzeczywistością, zarówno na poziomie najlepszych stron umownych, jak i na niższych poziomach. Konkretnie możemy stwierdzić:

- istnienie zależności od jednego źródła, od zagranicznych dostawców;
- wzrastającą liczbę międzynarodowych przedsiębiorstw przemysłowych z udziałem wspólnego majątku;
- wzrastającą zależność od zagranicznej sprzedaży broni, z powodu „starzenia się” przemysłu zbrojeniowego;
- narastającą ogólnoswiatową wielkość produkcji broni;
- nadmierną sprzedaż istniejących zapasów materiałów wojskowych;
- brak możliwości, w razie potrzeby, szybkiego zwiększenia produkcji.

Wielkie różnice między „oczekiwanymi charakterystykami” przyszłej bazy przemysłowo-obronnej a realiami współczesnych warunków wskazują na konieczność dokonania w tym zakresie istotnych przedsięwzięć. Przemysł zbrojeniowy powinien zostać radykalnie zrestrukturyzowany. W demokratycznym społeczeństwie o swobodnej przedsiębiorczości państwo ma w zasadzie cztery podstawowe możliwości:

1. Utrzymać selekcjonowane, jedynie rodzime zbrojeniowe sektory przemysłowe.
2. Stworzyć międzynarodowemu rynkowi możliwości „swobodnego” działania „za pośrednictwem umów i działań politycznych”.

3. Utrzymywać z sojusznikami międzynarodowe zintegrowane struktury zbrojeniowe.

4. Utrzymywać zintegrowane cywilno-wojskowe sektory.

Oczywiście te cztery możliwości wzajemnie się nie wykluczają, z tym że jest faktem, że rozwiązanie adekwatne dla jednej gałęzi przemysłu może się okazać nieprzydatne dla innej gałęzi przemysłowej.

W celu stworzenia bazy obronno-przemysłowej najlepszym rozwiązaniem są dwie ostatnie możliwości lub też ich kombinacja, tj. mała, sprawna, zintegrowana międzynarodowo (oparta na koalicji) i zbrojna struktura lub też bardzo konkurencyjna zintegrowana struktura cywilno-wojskowa. W dodatku bez dokonywania radykalnych zmian w tradycyjnym sposobie organizacji przemysłu zbrojeniowego. Wybór jednej (lub obu) z tych możliwości najprawdopodobniej zaowocowałyby nieefektywnym, czy też w ostateczności szkodliwym skutkiem.

Możliwości przyszłego przemysłu zbrojeniowego, które są proponowane i do których zmierzamy z powodu ich atrakcyjności, wymagają wykorzystania cywilnej bazy przemysłowej do zapewnienia zaopatrzenia wojskowego. Idealna baza przemysłowo-obronna powinna być, po pierwsze, potrzebna Ministerstwu Obrony z powodu kluczowych technologii, po drugie, powinna być konkurencyjna na światowym rynku.

Najbardziej prawdopodobna jest forma integracji cywilnych i wojskowych sektorów, konkretnie powinno chodzić o to, aby Ministerstwo Obrony dokonywało zakupów produktów komercyjnych. Oznacza to, że powinno zmienić swą specyfikę i standardy, praktykę zaopatrywania, standardy księgowości itd. Z problemem tym można sobie poradzić w ten sposób, że należy zidentyfikować każdą z barier i jedną po drugiej usuwać.

Jeżeli już określimy planowaną formę bazy przemysłowo-obronnej na XXI wiek, następnie musimy przedsięwziąć stosowne kroki w celu realizacji swojej wizji. Urzeczywistnianie wizji należy realizować poprzez swoją politykę zbrojeniową, która powinna się stać integralną częścią polityki przemysłowej państwa. Globalny charakter przemysłu i technologii, podobnie jak i kompleksowe powiązania między państwami, często będą wymagać, aby takie akcje odbywały się za zgodą pozostałych rządów i aby w przypadku konfliktowych celów dochodziło między nimi do kompromisu. Wyniki tych starań będą mieć wyraźny wpływ na przyszłą pozycję ekonomiczną każdego z państw, podobnie jak na ich bezpieczeństwo i ich międzynarodową konkurencyjność przemysłową. Zatem efektywne i skuteczne przeprowadzenie tych niezbędnych zmian jest kluczowe dla przyszłości państwa.

Polityka zbrojeniowa polega nie tylko na tym, co wybrać z techniki, której wykorzystanie i „zawartość” strategiczna różni się, lecz także na tym, co wybrać z techniki, która jest konkurencyjna z powodu małych środków. Z tego punktu widzenia korporacjonizm, którym często kredytowane są sztaby, wskazuje jedynie fakt, że wybór realizacji określonego programu przeważnie oznacza odrzucenie innego.

ZAKOŃCZENIE

Retrospektywna identyfikacja, diagnoza i analiza oraz oceny ekonomicznych aspektów rozwoju produkcji zbrojeniowej Czechosłowacji i Republiki Czeskiej w latach 1918–2000, przeprowadzona przez autorów pracy upoważnia do przedstawienia następujących wniosków.

Pierwszy. Gospodarka Czechosłowacji, uważana już przed II wojną światową za dobrze rozwiniętą, w latach powojennych do początku lat dziewięćdziesiątych, uczestniczyła aktywnie w umacnianiu Układu Warszawskiego i Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej. Podporządkowanie jej rozwoju regułom gospodarki planowej oraz zobowiązaniom wobec Związku Radzieckiego doprowadziło w konsekwencji do jej deformacji. Taki stan rzeczy ujawnił konkretne skutki polityczno-ekonomiczne i wojskowo-ekonomiczne. Pozytywną stroną tego okresu rozwoju gospodarki narodowej stało się jednak stworzenie sprawnego systemu kierowania oraz ram instytucjonalnych gospodarki obronnej, w tym rozwoju czechosłowackiego przemysłu zbrojeniowego.

Drugi. Wielkość, poziom i asortyment produkcji zbrojeniowej Czechosłowacji w latach 1950–1990 był odzwierciedleniem kondycji czechosłowackiego przemysłu zbrojeniowego. Charakteryzował go ewolucyjny rozwój, czego dowodem był coraz większy asortyment produkcji. Podstawą jego rozwoju był potencjał stworzony w zasadniczej części w latach 1918–1939, a także unowocześniony w latach II wojny światowej, kiedy to służył faszystowskiemu Niemcom. W nowych realiach, na przemyśle tym odcisnęło się również piętno nacjonalizacji i podporządkowania mocarstwowym interesom Związku Radzieckiego. Konsekwencją tego stało się zróżnicowane (wzrostowe i spadkowe) tempo wzrostu wielkości produkcji zbrojeniowej oraz skali i zakresu jej asortymentu. Znalazło to bezpośrednie odzwierciedlenie w poziomie rozwoju czechosłowackiej gospodarki narodowej, a także poziomie i asortymencie eksportu jej wyrobów.

Wyroby czechosłowackiego przemysłu zbrojeniowego zaspokajały potrzeby obronno-militarne nie tylko państw Układu Warszawskiego, ale również wielu innych państw świata – przede wszystkim rozwijających się. Ich eksport realizowany był zarówno za oficjalnym, jak i cichym przyzwoleniem rządu. Produkcja przemysłu zbrojeniowego i jego eksport realizowano kosztem wszystkich gałęzi gospodarki i jej źródeł finansowych, czego wyrazem stały się liczne dysproporcje rozwojowe wewnątrz gospodarki oraz zmniejszenie się pozycji Czechosłowacji w międzynarodowych podziale pracy.

Trzeci. Rozwój czechosłowackiego przemysłu zbrojeniowego w latach 1950–1990 był także zróżnicowany w układzie terytorialnym. Bardziej dynamiczny okazał się rozwój produkcji zbrojeniowej (specjalnej) w Słowacji niż w Czechach. Przy czym na Słowacji skoncentrowany został ciężki przemysł maszynowy,

natomiast na terenie Czech przemysł nowoczesnej technologii. Takie rozwiązania z jednej strony były implikowane przynależnością do Układu Warszawskiego i pochodną sugestii i rozwiązań zalecanych przez Radę Wzajemnej Pomocy Gospodarczej, z drugiej strony wewnętrznymi koncepcjami rozwoju krajów federacji Czech i Słowacji.

Czwarty. Zmiany układu ustrojowego, politycznego, militarnego i gospodarczego w Europie na początku lat dziewięćdziesiątych wymusiły podjęcie procesów transformacji ustrojowej i gospodarczej w Czechach i na Słowacji. Nastąpiły wówczas znaczące zmiany roli i miejsca przemysłu zbrojeniowego w gospodarce narodowej. Poprzedzone one zostały decyzją o samodzielnym rozwoju swojej państwowości przez Czechy i Słowację.

W odniesieniu do czeskiego i słowackiego przemysłu zbrojeniowego, funkcjonującego już samodzielnie, oznaczało to jednocześnie nakaz uwolnienia sił i środków zaangażowanych w produkcji zbrojeniowej na rzecz produkcji pokojowej. Znalazł on odzew w koncepcjach pokojowej konwersji przemysłu maszynowego połączonych ze zmianami strukturalnymi w całej gospodarce narodowej Czech. Podjęte procesy rozbrojenia i konwersji przyniosły gospodarce konkretne konsekwencje ekonomiczne, a oprócz nich także te z obszaru postępu naukowo-technicznego, zatrudnienia i infrastruktury socjalnej.

Piąty. Przyszły rozwój produkcji zbrojeniowej w Republice Czeskiej jest pochodną nowego układu politycznego i militarnego (Sojusz Północnoatlantycki) oraz gospodarczego (Unia Europejska), w jakim funkcjonuje ten kraj. Formułowane zaś w odniesieniu do niego, w latach 1990–1999, koncepcje charakteryzowały wiele przeciwstawnych poglądów i wyobrażeń o stanie rzeczywistym przemysłu zbrojeniowego oraz możliwościach stabilizacji i dalszego rozwoju tego typu produkcji. Były one jednak formułowane przede wszystkim w celu zaspokojenia interesów różnych grup społecznych, a nie w celu stymulacji produkcji. Przemysł zbrojeniowy w coraz większym stopniu zaczął odpowiadać obronnym i ekonomicznym interesom państwa. Jego byt i rozwój został podporządkowany ugruntowaniu narodowej autonomii oraz politycznej i ekonomicznej niezależności; demonstracji siły wojskowej i politycznej; powodom ekonomicznym – zwłaszcza oszczędnościom finansów publicznych oraz dążeniu do zwiększenia wydajności na skutek wprowadzenia nowych technologii.

Bibliografia

W przypisach w celu ułatwienia korzystania z pracy tytuły publikacji czeskich podano w tłumaczeniu. W bibliografii natomiast zachowano oryginalne tytuły, podając w nawiasach polską wersję językową.

1. AMNP, *Fond Dokumentace*, 1979.
2. AMNP, *fond VM SUP*, 1114.
3. „Bulletin MNO” („Biuletyn Ministerstwa Obrony Narodowej”) 1936, nr 6.
4. Čechák O., Ivánek L., Krč M., Šelešovský J., *Zbrojní výroba, konverze, obranyschopnost (Prdukcja zbrojeniowa, konwersja, zdolność obronna)*, Praha 1993.
5. Cihelková E., *Světová ekonomika (Światowa ekonomika)*, Praha 1996.
6. *Československo v RVHP 1949–1956 (Czechosłowacja w RWPG 1949–1956)*, Praha 1995.
7. DeVestel P., *Defence Markets and Industries in Europe – Time for Political Decision?* Chaillot Papers No. 21, November 1995.
8. *Deset let Československé republiky*, Svazek první (*Dziesięć lat Republiki Czechosłowacji*, tom 1), Praha 1928.
9. Dobrý A., *Základní změny vývoje čs. průmyslu v letech 1913–1938 a některé otázky sociálně politické (Podstawowe zmiany rozwoju czechosłowackiego przemysłu w latach 1913–1938 i niektóre zagadnienia socjalno-polityczne)*, ČsČh 1964.
10. *Dvacet let Československé republiky (Dwadzieścia lat Republiki Czechosłowacji)*, Praha 1938.
11. Eichler J., *Možnosti a perspektivy bezpečnosti České republiky (Możliwości i perspektivy bezpieczeństwa Republiki Czeskiej)*, Praha 1998.
12. Engelbreht H.C., Haninghem F.C., *Merchants of Death. A Study of the International Armament Industry*, London 1943.
13. Fučík J., *The Czechoslovak Armament Industry*, „Military Technology” No. 7, 1991.
14. Fučík J., *Obrysy ekonomického odzbrojení (Zarys rozbrojenia economicznego)* „Hospodářské noviny” („Nowości Gospodarcze”) 16. 05. 1991.
15. Fučík J., *Průmyslová základna obrany v zemích NATO a perspektivy integrace přizvaných zemí (Przemysłowa baza obronna w państwach NATO a perspektivy integracji państw zaproszonych)*, In.: Eichler J., *Možnosti a perspektivy bezpečnosti České republiky (Możliwości i perspektivy bezpieczeństwa Republiki Czeskiej)*, Praha 1998.
16. Grečko A., *Ozbrojené síly sovětského státu (Síly zbrojne radzieckiego państwa)*, „Naše vojsko” („Nasze Wojsko”), Praha 1975.
17. Hejda J., *Žil jsem zbytečně (Żyłem niepotrzebnie)*, Praha 1992.
18. Hubka A., Šin Z., *Zásady budování obrany ČSSR v právním řádu (Zasady budowy obrony Czechosłowacji w przepisach prawa)*, Praha 1975.
19. Kaplan K., *Československo v letech 1945–1948*, č. 1. (*Czechosłowacja w latach 1945–1948*, cz. 1), Praha 1991.
20. Kaplan K., *Československo v letech 1948–1952*, č. 2. (*Czechosłowacja w latach 1948–1952*, cz. 2), Praha 1991.
21. Kaplan K., *Československo v letech 1953–1956*, č. 3 (*Czechosłowacja w latach 1953–1956*, cz. 3), Praha 1991.

22. Kaplan K., *Československo v RVHP (Czechosłowacja w RWPG)*, Praha 1955.
23. Kapstein E.B., *Global Arms Production. Policy, Dilemmas for the 1990*, New York 1992.
24. Kapstein, E.B., *Towards an American Arms trade monopoly?*, „Foreign Affairs” No. 3, 1994.
25. Karlický V., *Čs. Zbrojní průmysl v letech 1918–1939 a jeho vývozní činnost (Czechosłowacki przemysł zbrojeniowy w latach 1918–1939 i jego działalność eksportowa)*, Praha 1966.
26. Krč M., *Evoluce Československého zbrojního průmyslu (Ewolucja czechosłowackiego przemysłu zbrojeniowego)*, „Sborník Vojenské akademie v Brně”, č. 3, 1992
27. Krč, M., *Identifikace rezerv efektivity v oblasti obranného sektorů v podmínkách nedostatečného vojenského rozpočtu (Identyfikacja rezerw efektywności w sferze sektora obronności w warunkach niewystarczającego budżetu wojskowego)*, „Vojenské rozhledy” 2000, zvláštní číslo (numer specjalny).
28. Krč, M., *Identifikace rezerv efektivity v oblasti obranného sektoru v podmínkách nedostatečného vojenského rozpočtu (Identyfikacja rezerw efektywności w sferze sektora obronności w warunkach niewystarczającego budżetu wojskowego)*, <http://www.army.cz/vti/vojroz/zv12000/22.htm>
29. Krč M., *Jaká by měla být národní obranná průmyslová základna? (Jaka powinna być narodowa baza obronno-przemysłowa?)*, „Vojenské rozhledy” 1999, č. 4.
30. Krč M., *Jaká by měla být národní obranná průmyslová základna? (Jaka powinna być narodowa baza obronno-przemysłowa?)*, <http://www.army.cz/vti/vojroz/19994/34.htm>
31. Krč M., *Jakou mít obrannou průmyslovou politiku (Jaką należy mieć obronną politykę przemysłową?)*, <http://www.army.cz/vti/vojroz/022000.htm>
32. Krč M., *Jakou mít obrannou průmyslovou politiku (Jaką należy mieć obronną politykę przemysłową?)*, „Vojenské rozhledy” 2000, č. 2.
33. Krč M., *Možné přístupy k obraně z ekonomického hlediska v podmínkách České republiky (Możliwe podejścia do obrony z ekonomicznego punktu widzenia)*, Zborník Vojenskej akademie v Liptovskom Mikuláši. Ročník VII, č. 1, 2000.
34. Krč M., *Problematika obrany z ekonomického hlediska (Problematyka obrony z ekonomicznego punktu widzenia)*, Sborník Vojenské akademie, řada C-D, 1998, č. 2.
35. Krč M., *Problematika obrany z ekonomického hlediska (Problematyka obrony z ekonomicznego punktu widzenia)*, <http://www.army.cz/vti/vojro/19992/krc.html>
36. Krč M., *Problematika obrany z ekonomického hlediska, (Problematyka obrony z ekonomicznego punktu widzenia)*, „Vojenské rozhledy” 1999, č. 2.
37. Krč M., *Vojenské výdaje v letech studené války a po jejím skončení, (Wydatki wojskowe w latach zimnej wojny i po jej zakończeniu)*, Praha 2000.
38. Krč M.: *Zbrojní politika jako součást hospodářské politiky státu (Polityka zbrojeniowa jako część polityki gospodarczej państwa)* Sborník vojenské akademie. č. 2, 1993.
39. Krč M., Kamiňski T., *Ekonomika obrany (Ekonomika obrony)*, Brno 1996.
40. Krč M., Šelešovský J., Ivánek L., *Vliv zbrojní výroby na ekonomický vývoj (Wpływ produkcji zbrojeniowej na rozwój ekonomiczny)*, Brno 1999.
41. Kulikov V.G., *Doktrina zaščitny mira i socializma (Doktryna obrony pokoju i socializmu)*, Vojenizdat, Moskva 1988.
42. Nechvíle Z., *Válečně ekonomická teoretická východiska pro modelování hospodářství ČSSR, Státní komplexní úkol U 5 (Wojenno-ekonomiczne teoretyczne punkty wyjścia dla modelowania gospodarki Czechosłowacji, państwowe zadanie kompleksowe U 5)*, 1973.
43. Nezval P., *Světová ekonomika (Światowa ekonomika)*, Karvina 1994.
44. Olšovský R., *Svetový obchod a Československo, (Światowy handel a Czechosłowacja)*, Praha 1961.

45. Průcha V. et al., *Hospodářské dějiny Československa (Historia gospodarcza Czechosłowacji)*, Praha 1974.
46. Stankiewicz W., *Konwersja zbrojeń. Oczekiwania i fakty*, Warszawa 1999.
47. *Statistické údaje, které jsme nesměli znát (Dane statystyczne, których nie mogliśmy znać)*, Federální statistický úřad (Federalny Urząd Statystyczny), Praha 1990.
48. Šelešovský J., *Czechoslovakia: reductions in arms production in a time of economic and political transformation*, In: *Arms Industry Limited*, Stockholm, 1993.
49. Šelešovský J., *Význam madridského rozhodnutí v ekonomické rovině (Znaczenie madryckiej decyzji na poziomie ekonomicznym)* „Sborník ESF MU” č. 1, 1997.
50. Šulc Z., *Stručné dějiny ekonomických reforem (Zwięzła historia reform ekonomicznych)* Brno 1998.
51. Turek O., *Podíl ekonomiky na pádu komunismu v Československu, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR (Wkład ekonomiki w upadek komunizmu w Czechosłowacji, Urząd do spraw historii współczesnej armii Republiki Czeskiej)*, Praha 1995.
52. Venčura J., *Z dějin Janečkovy Zbrojovky (Z historii Janeczkowych Zakładów Zbrojeniowych)*, Praha 1955.
53. *Vojenské dějiny Československa, V. díl (Wojskowa historia Czechosłowacji, cz. V)*, „Naše vojsko” („Nasze Wojsko”), Praha 1989.
54. *Vývoj československé ekonomiky a hospodářská politika KSČ (Rozwój czechosłowackiej ekonomiki a polityka gospodarcza KPCz)*, Praha 1971.
55. *Waiting for NATO? – Defense industries in Central Europe*, Institut for Strategie and Defense Studies No. 23, Budapest 1998.
56. *Warszawski dogovor i NATO: sootnoszenije w Jewrope*, Moskwa 1989.
57. *World Armaments and Disarmament, SIPRI Yearbook 1968/69*, London 1969.
58. Židek L., *Historie světového hospodářství (Historia gospodarki światowej)*, Brno 1998.

Spis tabel i wykresów

A. Tabele

1. Zmiany w sektorach gospodarki narodowej w latach 1948–1960	9
2. Struktura terytorialna czechosłowackiego handlu w latach 1948–1960.....	9
3. Indeks produkcji przemysłowej w latach 1948–1970 (średni roczny wzrost w %)	12
4. Struktura czechosłowackiego importu towarów w latach 1970–1980 (w %)	13
5. Średnie roczne tempo wytwarzania dochodu narodowego w krajach RWPG w latach 1951–1985 (w %)	17
6. Najwięksi eksporterzy broni w latach 1930–1937	35
7. Import i eksport broni i techniki wojskowej do państw socjalistycznych (w mld koron)	44
8. Handel bronią między Czechosłowacją a krajami socjalistycznymi (w mln koron)	45
9. Bilans czechosłowackiego handlu zagranicznego w zakresie produkcji zbrojeniowej (w mln koron)	45
10. Produkcja czechosłowackiego uzbrojenia do państw niesocjalistycznych a inkaso (1986 r. = 100)	45
11. Import i eksport broni i techniki wojskowej do krajów Układu Warszawskiego i pozostałych państw socjalistycznych w latach 1956–1990 (w mln koron)	46
12. Produkcja czechosłowackiej broni dla Układu Warszawskiego	47
13. Eksport techniki lotniczej z Czechosłowacji (w liczbie sztuk)	49
14. Stan maszyn produkcyjnych w słowackich zakładach zbrojeniowych (wiek/liczba sztuk)	49
15. Wydatki na obronę i bezpieczeństwo Czechosłowacji w latach 1961–1989 (w mln koron, ceny bieżące)	52
16. Roczny wzrost trwałych inwestycji w produkcji zbrojeniowej w latach 1971–1990 (w mld koron)	56
17. Wzrost produkcji cywilnej i zbrojeniowej w przemyśle maszynowym (rok 1950 r. = 100)	57
18. Pierwotne propozycje eksportu do Związku Radzieckiego (w mln rubli)	65
19. Struktura czechosłowackiego handlu zagranicznego produktami zbrojeniowymi (w procentach)	71
20. Całkowity czechosłowacki handel zagraniczny produktami wojskowymi z krajami niesocjalistycznymi (w mln koron)	73
21. Wydatki wojskowe na badania i rozwój techniki wojskowej w Czechosłowacji (w mln koron)	79
22. Produkcja zbrojeniowa w Czechosłowacji 1987–1992 (ceny z 1988 r.)	94
23. Projekty konwersji ze wsparciem budżetu federalnego	99

B. Wykresy

1. Wydatki wojskowe Układu Warszawskiego w latach 1958–1969 (w mln USD, wg cen z 1960 r.)	64
--	----

Publikacje Akademii Obrony Narodowej

do nabycia w Wydziale Wydawniczym AON
al. gen. A. Chruściela 103, bl. 2
00-910 Warszawa,
tel. 681 40 55, tel./faks 681 37 52
e-mail: i.podemska@aon.edu.pl

- R. Bartnik – Lotnictwo uderzeniowe. Zakres zastosowań i taktyka w działaniach bojowych – 18 zł
- Bezpieczne niebo. Materiały z konferencji naukowej – 14 zł
- J. Bieńkowski, R. Stępień (red.) – Edukacja pedagogiczna w wyższej uczelni wojskowej – 18 zł
- H. Binkowski (red.) – OBWE w procesie umacniania bezpieczeństwa europejskiego – 18 zł
- H. Binkowski, A. Ciupiński – NATO w systemie bezpieczeństwa euroatlantyckiego – 35 zł
- A. Bujak – Praca w terenie na szczeblach taktycznych według standardów NATO – 12 zł
- W. Chojnacki – Socjologiczne aspekty tendencji instytucjonalno-organizacyjnego rozwoju wojska – 18 zł
- R. Chrobak i in. – Działania bojowe dywizji – 17 zł
- M. Cieślarczyk, P. Krawczyk, Z. Korulczyk – Poradnik metodyczny autorów prac kwalifikacyjnych – 8 zł
- M. Cieślarczyk, M. Chojnacki, A. Radomyski – Współpraca cywilno-wojskowa (CIMIC) w siłach zbrojnych (SP) RP – 15 zł
- M. Cieślarczyk (red.) – Metody, techniki i narzędzia badawcze oraz elementy statystyki – 13 zł
- M. Cieślarczyk (red.) – Kultura organizacyjna w siłach zbrojnych – 15 zł
- A. Ciupiński, M. Zając (red.) – Wybrane problemy walki z terroryzmem międzynarodowym – 20 zł
- A. Ciupiński (red.) – Dyplomacja wielostronna – 25 zł
- A. Ciupiński – Podstawowe elementy polityki bezpieczeństwa i obrony RP – 17 zł
- A. Ciupiński (red.) – Dissemination of international humanitarian law in Central European countries – 22 zł
- A. Ciupiński, R. Białoskórski – Wczesne ostrzeżenie i zapobieganie współczesnym konfliktom zbrojnym w strategii Sojuszu Północnoatlantyckiego – 8 zł
- A. Ciupiński, H. Binkowski, A. Legucka – Bezpieczeństwo w stosunkach międzynarodowych – 30 zł
- A. Ciupiński, K. Malak – Bezpieczeństwo polityczne i wojskowe – 22 zł
- T. Compa – Zarządzanie przestrzenią powietrzną – 12 zł
- J. Czaja – Stolica apostolska wobec integracji europejskiej – 15 zł
- K. Czajka – Użycie artylerii w obronie oddziału – 9 zł
- P. Daniluk – Radiostacje pola walki – 12 zł
- A. Dawidczyk – Nowe wyzwania, zagrożenia i szanse dla bezpieczeństwa Polski u progu XXI w. – 9 zł
- P. Dela, J. Wolejszo – Wsparcie komputerowe ćwiczeń wojskowych 18 zł
- W. Drażczyk – Logistyka sił powietrznych w działaniach wielonarodowych – 10 zł
- Drzewiecki D. – Wybrane zagadnienia z meteorologii lotniczej – 12 zł
- A. Fellner – Zautomatyzowane systemy kontroli ruchu lotniczego przestrzeni powietrznej – 23 zł
- M. Flemming – Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych – 45 zł
- P. Gawliczek, J. Pawłowski – Zagrożenia asymetryczne – 14 zł
- M. Gąska – Kompetencje organów władzy wykonawczej – 9 zł
- A. Glen, W. Marud – Kontrola przestrzeni powietrznej w czasie kryzysu i wojny – 18 zł
- J. Gotowała – Lotnictwo XXI wieku – 13 zł
- J. Gotowała – Zarys historii lotnictwa – 35 zł
- J. Groskrejc – Antropologiczne i aksjologiczne aspekty edukacji oficerów – 10 zł
- Z. Groszek – Walka elektroniczna w siłach powietrznych – 21 zł
- J. Halik – Metodyka opracowania pracy magisterskiej i studyjnej – 17 zł
- J. Halik, J. Wolejszo – Ćwiczenia wojskowe sił zbrojnych RP w aspekcie interoperacyjności w ramach NATO – 16 zł
- K. Jałoszyński – Terroryzm antyizraelski – 12,00 zł
- K. Jałoszyński – Terroryzm czy terror kryminalny w Polsce? – 12 zł
- K. Jałoszyński – Zagrożenie terroryzmem w wybranych krajach Europy Zachodniej oraz w Stanach Zjednoczonych – 12 zł
- K. Jałoszyński – Koncepcja współczesnych działań antyterrorystycznych (rozprawa habilitacyj.) – 23 zł
- J. Janczak – Właściwości organizacji łączności w specyficznych środowiskach i warunkach walki – 10 zł
- J. Janczak, P. Daniluk – Środki dowodzenia – 14,00 zł
- Cz. Jarecki – Użycie wojsk raketowych i artylerii w operacji – 15 zł
- T. Jemiolo, K. Malak (red.) – Bezpieczeństwo zewnętrzne Rzeczypospolitej Polskiej – 25 zł
- A. Józwiak, Cz. Marcinkowski – Wybrane problemy współczesnych operacji pokojowych – 18 zł
- A. Junczewicz – Natarcie kompanii zmechanizowanej – 10 zł
- A. Junczewicz – System dowodzenia batalionu – 10 zł
- M. Juszczyk – Wsparcie działań przez państwo gospodarza – 14 zł
- W. Kaczmarek – Działania operacyjne wojsk lądowych – 15 zł

- J. Kaczmarek – Stosunki transatlantyckie a bezpieczeństwo Europy – 23 zł
- T. Kamiński, J. Zakrzewski – Wojskowy podmiot gospodarczy na rynku (wybrane problemy marketingu) – 14 zł
- L. Kanarski, P. Gawliczek – Przywództwo w armiach NATO – 9 zł
- L. Kanarski, B. Rokicki (red.) – Teoria i praktyka przywództwa wobec wyzwań edukacyjnych – 24 zł
- J. Kardas, K. Loranty – Wybrane problemy bezpieczeństwa i obronności państwa w opiniach pracowników administracji publicznej – 10 zł
- J. Kardas, K. Loranty – Instytucjonalizacja przygotowania obronnego kadr administracji – 15 zł
- J. Karpowicz – Ratownictwo lotnicze – 14 zł
- J. Karpowicz, E. Klich – Bezpieczeństwo lotów i ochrona lotnictwa przed atakami bezprawnej ingerencji – 23 zł
- J. Karpowicz, E. Cieślak – Lotnictwo wsparcia w sojusznicznych działaniach powietrznych – 20 zł
- J. Karpowicz, K. Kozłowski – Bezzałogowe statki powietrzne i miniaturowe aparaty latające – 21 zł
- J. Karpowicz – Współczesne konstrukcje lotnicze – 23 zł
- J. Karpowicz, P. Krawczyk – Lotnictwo myśliwskie. Zakres użycia i taktyka działania – 21 zł
- Cz. Kącki – Siły wielonarodowe do misji pokojowych – 15 zł
- Cz. Kącki – Izrael. Jego wpływ na rozwój sytuacji w regionie Bliskiego Wschodu – 15 zł
- Kierowanie mobilnymi systemami łączności wojsk lądowych (praca zbiorowa) cz.I – 16 zł
- W. Kitler (red.) – Obrona cywilna (niemilitarna) w obronie narodowej III RP – 25 zł
- W. Kitler – Obrona narodowa III RP. Pojęcie. Organizacja. System (rozprawa habilitacyjna) – 24 zł
- W. Kitler – Obrona narodowa w wybranych państwach demokratycznych – 13 zł
- T. Kochański – Logistyka międzynarodowa – 14 zł
- T. Kochański – Logistyka jako koncepcja zintegrowanego zarządzania – 18 zł
- T. Kochański – Marketing i logistyka – nowoczesne narzędzia gospodarowania w wojskowej jednostce budżetowej – 18 zł
- T. Kochański, S. Kurek – Międzynarodowy i globalny wymiar rywalizacji przedsiębiorstwa – 20 zł
- T. Kochański, S. Kurek – Konkurencyjność przedsiębiorstw – 15 zł
- S. Korzeniowski – Żandarmeria wojskowa w działaniach taktycznych – 13 zł
- M. Koziński – Umowa offsetowa i inne formy udziału państwa w międzynarodowym obrocie gospodarczym – 10 zł
- M. Kozub – Lotnictwo w operacjach połączonych – 8 zł
- M. Kozub – Lotnictwo wojsk lądowych w operacjach połączonych – 9 zł
- M. Kozub – Lotnictwo w bojowym poszukiwaniu i ratownictwie – 9 zł
- J. Kręcikij – Współczesne kierowanie wojskami. Proces dowodzenia – 12 zł
- J. Kręcikij – Metodyka pracy sekcji dowodzenia oddziału i związku taktycznego – 15 zł
- J. Kręcikij – Wybrane problemy kierowania zgrupowaniami wielonarodowych sił połączonych – 16 zł
- R. Kuriata, J. Nowak, W. Marud – Dowodzenie siłami powietrznymi. Cz. 3 Planowanie użycia sił powietrznych – 11 zł
- R. Kwećka, M. Gryga – Siły specjalne w kontekście współczesnych zagrożeń – 15 zł
- K. Kubiak – Transport wojsk i ładunków wojskowych drogą morską przy użyciu statków handlowych – 14 zł
- Z. Lach, A. Łaszczuk – Geografia bezpieczeństwa – 48 zł
- L. Łukaszuk – Europejskie prawo pokoju i bezpieczeństwa – 20 zł
- T. Majewski – Ankieta i wywiad w badaniach wojskowych – 9 zł
- T. Majewski – Kierownik – dowódca w organizacji – 12 zł
- T. Majewski – Miejsce celów, problemów i hipotez w procesie badań naukowych – 9 zł
- T. Majewski i in. – Planowanie w organizacji – 9 zł
- K. Malak – Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa Białorusi – 18 zł
- K. Malak – Czynniki wojskowe w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej (1991-2000) (rozprawa habilitacyjna) – 15 zł
- J. Marczak (red.) – Samoorganizacja społeczeństwa na rzecz bezpieczeństwa powszechnego. Samoobrona powszechna III RP – 20 zł
- M. Marszałek – Siły powietrzne w operacjach ewakuacyjnych (według poglądów amerykańskich) – 15 zł
- M. Marszałek – Wybrane aspekty operacji pozawojennych – 12 zł
- M. Marszałek, A. Radomski – Metodyka pracy zespołów funkcjonalnych na stanowisku dowodzenia brygady raketowej sił powietrznych – 29 zł
- Z. Maślak (oprac.) – Informacje w obronie powietrznej – potrzeby, wymagania, zagrożenia. Materiały z sympozjum naukowego – 20 zł
- M. Michalec (oprac.) – Kierunki rozwoju rosyjskiej myśli teoretycznej i praktyki w zakresie użycia lotnictwa w walce – 16 zł
- B. Michailuk – Broń biologiczna – 21 zł
- J. Michniak (red.) – Projektowanie struktury organizacyjnej dowództwa brygady zmechanizowanej (pancernej) – 14 zł
- J. Michniak – Stanowiska dowodzenia w wojskach lądowych – 12 zł
- G. Nowacki – Strategiczne siły jądrowe wybranych państw – 16 zł
- G. Nowacki (red.) – Militaryzacja kosmosu – 20 zł
- E. Nowak – Gospodarowanie zasobami majątkowymi – 17 zł
- J. Nowak, M. Chojnacki – Dowodzenie siłami powietrznymi. Cz. 2 Systemy dowodzenia siłami powietrznymi – 11 zł

- M. Obrusiewicz – Geneza i prognoza kooperatywnych stosunków wojskowych końca XX i początku XXI w. na tle bezpieczeństwa europejskiego – 15 zł
- Operacja „Iracka Wolność” – Materiały z Konferencji Naukowej – 25 zł
- J. Pawłowski, A. Ciupiński (red.) – Umiejdzynarodowiony konflikt wewnętrzny – 23 zł
- M. Pelc, M. Juszczak – Matematyka – 25 zł
- J. Plączek – Ewolucja polskiej myśli obronno-ekonomicznej w latach 1976–2000 – 20 zł
- Podróż studyjna w systemie edukacji oficerów w AON. Materiały z sympozjum naukowego – 20 zł
- A. Polak – Wybrane zagadnienia obrony wybrzeża w Polsce (1920–2002) – 16 zł
- A. Polak – Teoria grup operacyjnych w polskiej sztuce wojennej okresu międzywojennego – 30 zł
- Praca w terenie na szczeblu taktycznym (praca zbiorowa) – 12 zł
- Prawo w stosunkach międzynarodowych. Wybór dokumentów (praca zbiorowa) – 35 zł (dwa tomy)
- Pułk przeciwlotniczy w działaniach operacyjnych (praca zbiorowa) – 20 zł
- A. Radomyski – Metody i treść pracy zespołu OPL na stanowisku dowodzenia dywizji zmechanizowanej – 21 zł
- Rozpoznanie wojskowe (praca zbiorowa) cz. I – 16 zł, cz. II – 16 zł, cz. III – 16 zł
- W. Scheffs – Możliwości bojowo-rozpoznawcze pododdziałów walki elektronicznej – 14 zł
- A. Skrabacz – Kobiety w obronie narodowej Polski u progu XXI w. – 15 zł
- J. Skrzyp (red.) – Informator geograficzny o państwach kandydujących do Sojuszu Północnoatlantyckiego – 16 zł
- J. Skrzyp, Z. Lach – Informator geograficzny. Państwa członkowskie NATO – 20 zł
- Z. Skwarek – Powietrzne systemy wczesnego wykrywania i powiadamiania – 16 zł
- K. Staboń – Sytuacja jeńców wojennych w konflikcie iracko-irańskim (1980-1988) – 10 zł
- J. Słowik – Wybrane determinanty organizacji systemu dowodzenia brygady obrony terytorialnej. – 17 zł
- Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego (praca zbiorowa) – 10 zł
- Słownik terminów z zakresu psychologii (praca zbiorowa) – 12 zł
- Słownik pojęć sojuszniczej obrony powietrznej (praca zbiorowa) – 12 zł
- Sobolewski G. – Wspólne działania obronne wojsk operacyjnych i obrony terytorialnej – 21 zł
- H. Spustek – Wybrane zagadnienia badań operacyjnych i modelowania liniowego – 8 zł
- Z. Stachowiak – Metodyka i metodologia pisania prac kwalifikacyjnych (licencjackich, magisterskich i dyplomowych) – 9 zł
- Z. Stachowiak, J. Plączek (red.) – Wybrane problemy ekonomiki bezpieczeństwa – 30 zł
- K. Stańczyk – Zarys rachunkowości wojskowych jednostek budżetowych – 20 zł
- R. Stępień (red.) – Edukacja w wyższych szkołach wojskowych – 21 zł
- M. Strzoda (red.) – Wybrane terminy z zakresu dowodzenia i zarządzania – 8 zł
- M. Strzoda – Zarządzanie informacjami w organizacji – 12 zł
- M. Strzoda – Słownik nazw, skrótów i akronimów państw, instytucji, dowództw, jednostek organizacyjnych i osób funkcyjnych – 8 zł
- M. Strzoda, N. Prusiński – Rola i zadania zespołu organizacji dowodzenia na stanowisku dowodzenia brygady – 13 zł
- W. Szczurowski – Kompania w obronie – 8 zł
- B. Szulc, T. Majewski – Rozwój kompetencji kierowniczych – 16 zł
- R. Szustek – Wybrane problemy nawigacji lotniczej – 21 zł
- R. Szpyra – Powietrzna sztuka operacyjna wybranych państw – 17 zł
- R. Szpyra – Powietrzny wymiar współczesnej wojny – 13 zł
- R. Szpyra – Militarne operacje informacyjne – 18 zł
- R. Szpyra – Doktryna powietrzna USA. Wybrane treści – 23 zł
- A. Szymonik – Logistyczne zarządzanie wojskową jednostką budżetową – 25 zł
- Środki dowodzenia (praca zbiorowa) – 14 zł
- Śladkowski S. – Aspekty militarne i niemilitarne zagrożeń środowiskowych – 18 zł
- Terroryzm a broń masowego rażenia (praca zbiorowa) – 18 zł
- Użycie wojsk raketowych i artylerii w operacjach (praca zbiorowa) – 20 zł
- J. Wolejszo – Wybrane problemy procesu planowania i rozliczania działalności szkoleniowej na szczeblach taktycznych w SZ RP – 18 zł
- J. Wolejszo – Trening sztabowy dowództw szczebla taktycznego SZ RP – 20 zł
- J. Wolejszo – Transformacja dowództwa szczebla taktycznego na stanowiska dowodzenia w trakcie realizacji ćwiczeń operacyjno-taktycznych – 16 zł
- J. Wolejszo – Wybrane aspekty projektowania struktury organizacyjnej zespołu dowodzenia stanowiska dowodzenia brygady zmechanizowanej – 13 zł
- J. Wolejszo – Wybrane problemy przygotowania i realizacji ćwiczeń sojuszniczych NATO – 18 zł
- J. Wolejszo – Wybrane aspekty projektowania struktur organizacyjno-funkcjonalnych ośrodków decyzyjnych – 18 zł
- J. Wolejszo – Rodzaje i formy ćwiczeń operacyjno-taktycznych prowadzonych w wybranych armiach NATO – 15 zł
- J. Wolejszo – Wybrane aspekty doskonalenia ośrodków decyzyjnych – 10 zł
- J. Wolejszo, Z. Fiołna – Dowodzenie brygadą zmechanizowaną (pancerną) w obronie – 14 zł
- J. Wolejszo, Z. Fiołna – Dowodzenie brygadą zmechanizowaną (pancerną) w marszu – 17 zł

- Wojsko wobec polskiego października'56. Rezolucje, uchwały, listy (wybór, wstęp i opracowanie: E. J. Nalepa) – 30 zł
- J. Wojtasik (red.) – Studia z dziejów polskiej techniki wojskowej od XVI do XX wieku – 27 zł
- M. Wrzosek – Działania rozpoznawcze na obszarze kraju – 12 zł
- M. Wrzosek – Organizacja pracy taktycznej komórki rozpoznania – 20 zł
- M. Wrzosek – Koordynacja w działaniach taktycznych wojsk lądowych – 10 zł
- Wsparcie informacyjne obrony powietrznej. Materiały z sympozjum naukowego – 18 zł
- Wydział Lotnictwa i Obrony Powietrznej AON – Ewolucja dla postępu. Materiały z konferencji – 18 zł
- E. Zablocki – Dowodzenie siłami powietrznymi. Cz. 1 Podstawowe zagadnienia – 11 zł
- E. Zablocki – Współczesne siły powietrzne – 13 zł
- E. Zablocki, M. Chojnacki – Dowodzenie siłami powietrznymi NATO – 18 zł
- S. Zalewski – Służby specjalne w państwie demokratycznym – 11 zł
- L. Zapala – W rembertowskiej Alma Mater. Wspomnienia – 18 zł
- B. Zdrodowski, M. Marszałek – Operacje pozawojenne sił powietrznych – 16 zł
- J. Zieliński (red.) – Podstawowe założenia dydaktyki sztuki operacyjnej – 16 zł
- J. Zieliński – Wojska lądowe jako rodzaj sił zbrojnych – 16 zł
- J. Zuziak – Dzieje Instytutu Józefa Piłsudskiego w Londynie 1947–1997 – 25 zł

Zamówienia przyjmujemy telefonicznie lub pisemnie

ISBN 83-89423-56-1

AON Wydział
Wydawniczy